АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

Библиотека
ЗНАМЕН СРБИСТИКЕ
Одјељење за језик

Књига 21

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник едиције
Проф. др Милош Ковачевић

Рецензенти
Проф. др Рајна Драгићевић
Проф. др Исидора Бјелаковић
Проф. др Јелена Ајџановић

© Андрићев институт, Андрићград, 2025

Јасмина Дражић

РЕЧИ С МАРГИНЕ

Андрићев институт
Андрићград, 2025

САДРЖАЈ

УВОДНА РЕЧ.....

‘Чардак ни на небу ни на земљи’
ЛЕКСИКА НА РАЗМЕЂИ АКТИВНЕ
И ПАСИВНЕ УПОТРЕБЕ..... 15

‘Чим миришу недра твоја?’
ЗАСТАРЕЛИ НАЗИВИ ЗА ДЕЛОВЕ ТЕЛА:
СЕМАНТИЧКИ И ПЕДАГОШКИ АСПЕКТИ..... 49

‘У ђевојке црне очи како магиња’
ИМЕНОВАЊЕ БИЉА У ВУКОВОМ РЈЕЧНИКУ..... 71

‘Крпеж и трпеж по свијета држе’
‘БОГАТСТВО’ И ‘СИРОМАШТВО’ У
СРПСКИМ НАРОДНИМ ПОСЛОВИЦАМА..... 93

‘Оправио се као липа у прољеће’
ЧОВЕК КАО ОДРАЗ БИЉНОГ СВЕТА
У ВУКОВОМ СРПСКОМ РЈЕЧНИКУ..... 111

‘Субота ђачка бубота’
ЛЕКСИКОГРАФСКИ ПОСТУПАК
У ВУКОВОМ РЈЕЧНИКУ 133

‘Сусрете ме, мила мајко, један тихи јеленчац’
СТЕРЕОТИПИ О БРАТУ И СЕСТРИ –
РАСПОЛУЂЕНИ КОНЦЕПТ БЛИСКОСТИ 157

‘Кад сједемо за столове златне / Ти навали шећер и ракију’
ЈЕДАН ПОТЕНЦИЈАЛНИ
ГРАМАТИЧКИ АРХАИЗАМ 173

‘Лепа је за изгубити памет’
ЈЕДНА НОВА НЕСТАНДАРДНА ФОРМА:
С ПЕРИФЕРИЈЕ У ЦЕНТАР СИСТЕМА 205

‘Стари лалошки валс’
СТАРИНСКО И ПОЕТСКО
У ПЕСМАМА ЂОРЂА БАЛАШЕВИЋА 223

‘Поезија је меланхолична до граница издржљивости’
СЕМАНТИКА ГРАНИЧНОСТИ
У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ 239

БИБЛИОГРАФСКА БЕЛЕШКА 265
SUMMARY 269
ИНДЕКС ИМЕНА 275
О АУТОРУ 285

УВОДНА РЕЧ

Књига *Речи с марīине* обухвата једанаест истраживања, тематски окупљених око лексике која, у мањој или већој мери, више није у активној употреби у савременом српском језику. Повод за оваква истраживања јесте превасходно готово алармантно стање када је у питању врло сиромашан вокабулар млађих генерација, ученика у основној школи, који треба да разумеју књижевноуметничка дела предвиђена програмом за основне школе, што су потврдиле и спроведене анкете у бројним школама широм Србије. Циљеви истраживања јесу, како стручна лексичко-семантичка анализа појединих тематских група застаревајуће лексике тако и мотивација и подстицај за ревитализацију лексике с периферије лексичког система и похрањивање у пасивни део менталног лексикона младих, повезивање с материјалном и духовном културом Срба, као неодвојивим делом идентитета. Приступ анализи значења у истраживањима подразумева полазишта компоненцијалне, концептуалне анализе, асоцијативне методе, теорије прототипа, као и метода прикладних за етнолингвистичка и лингвокултуролошка истраживања.

У првом истраживању *'Чардак ни на небу ни на земљи' – Лексика на размеђи активне и пасивне употребе*, након уводног дела, у којем су укратко предочени ванјезички и језички фактори који условљавају позицију лексике која се удаљава од центра лексичког фонда и застарева,

те дати неки од описаних путева у процесу *заборављања* речи, као и савремена појава окренутости (младих) ка унутрашњем свету, дигитализованом (*дигитална деменција*), даље су наведени описи појмова застареле лексике и њихова терминолошка одређења. Други део истраживања бави се тзв. семантичким архаизмима, идентификованим у читанкама за више разреде основне школе. Под семантичким архаизмом разуме се потискивање једног од значења лексеме која је витална у активном лексичком фонду. Уочено је да је међу њима највише глагола, и то оних са значењем кретања или акције која укључује какав покрет (*кренути (кога)*, *оправити се* 'дотерати се', *наместити се* 'населити се' итд.). Овим истраживањем није се тежило обухватности анализе свих ексцерпираних лексема из читанки, него се дао модел како приступати датим речима при анализи њихове семантике, у стручним радовима, али и у педагошкој пракси, као и, у перспективи, у лексикографији.

Друго истраживање – '*Чим миришу недра твоја?' Застарели називи за делове тела: семантички и педагошки аспекти* посвећено је анализи појединих соматизама, номинацији делова тела, који су данас још задржани у терминолошком (анат.) значењу, ређе у књижевноуметничком и разговорном стилу. На основу резултата спроведене анкете у десетак школа широм Србије, на узорку од близу 900 испитаника, установљено је да је разумевање значења лексема *бедра*, *недра*, *прса*, *плећа* присутно само у опсегу испод 30% ученика 7. и 8. разреда, упркос присуству ових лексема у текстовима читанке за 6. разред. Испитано је присуство ових лексема у *СрпКор-у*, како би се сагледала њихова употреба у књижевним делима и другим савременијим текстовима и тиме утврдила њихова фреквентност употребе, актуелност у савременом српском језику. Лексикографски аспект анализе ових лексема односи се на преглед њихових речничких одред-

ница, тј. регистрованих значења од Вуковог *Рјечника* до *Речника срїскої језика* Матице српске, с освртом на етимологију у *Етимолоїијском рјечнику* П. Скока, где је потврђено њихово прасловенско порекло. Посебно важан сегмент истраживања односи се на семантичко-деривациона гнезда анализираних лексема, забележена у *Семанїичко-деривационом речнику – Човек: делови їела*, св. 1. На основу добијених закључака, дате су смернице за увежбавање обраде њиховог значења, као и предлог за речнички чланак.

У трећем, етнолингвистичком, фолклористичком истраживању – *'У ђевојке црне очи како маїиња' Именовање биља у Вуковом* „Рјечнику" пропитује се мотивација за номинацију флоралне лексичко-семантичке групе у другом издању Караџићевог „Српског рјечника" и настоје се утврдити основни механизми генерисања њених народних назива. Полазећи од антропоцентричне теорије, у чијој је основи становиште да језичка семантизованост оличава собом човеково виђење света, утврђује се његова симболика заснована на 'биљном коду'. Стога је предмет рада утврђивање основних мотивационих база које индукују именовање човековог биљног окружења, при чему је основна хипотеза да ће човек сам, његова чулна перцепција, ближи и познатији контекст – делови тела, животињска морфологија, конкретна просторна околина, станиште и познати временски оријентири, бити круцијална извориштa за пресликавање на мање познате биљке. Сакрална сфера преносиће своју позитивну и негативну квалификацију као атрибуцију при номиновању биљака. Циљ рада је био идентификовати корелацију култура – језик на примеру ове лексичке скупине и одредити место, улогу и функцију биља кроз његово именовање у животу и мишљењу човека у прошлости.

Четврто истраживање – *'Крїеж и їрїеж їо свијеїа држе' 'Боїаїсїво' и 'сиромашїво' у* „Српским народ-

ним пословицама” доноси анализу предметно-тематских аспеката пословица у оквиру модела ‘богатство и сиромаштво’ у Караџићевој збирци „Српске народне пословице и друге различне као и оне у обичај узете ријечи”, с циљем да се утврде основни вредносни судови (аксиологеме) премодерног човека у вези с поседовањем / непоседовањем. На логичко-семиотичком плану посматрају се денотати којима се преноси слика о разумевању овога модела. Грађа класификована у оделите сегменте овога модела посматра се и из перспективе целовитости концепта, тј. његове амбивалентности. Крајњи циљ рада јесте идентификација слике богатства и сиромаштва у српском народу у светлу културно-историјског контекста у којем су настајале.

Пето поглавље има за корпус „Српски рјечник” В. Караџића. У овом, исто етнолингвистичком истраживању – *‘Оправио се као липа у пролеће’ Човек као одраз биљног света у Вуковом* „Српском рјечнику” утврђује се регистар флоралног лексичког слоја, места, улоге и функције биља у постојаним вишелексемским спојевима, као илустрације значења лексема из ове тематске скупине, који представљају језички уобличене трагове старог начина живота и веровања. Разграничена су значења биљака у затвореним, постојаним лексичким спојевима – фразеологизмима и другим клишеизираним формама, према њиховој профаној и сакралној улози коју преносе, као и другим њеним семантичким, асоцијативним, експресивним значењима. Овај је рад уједно путоказ како се, између осталог, може читати *Рјечник*, једна од најзначајнијих књига у нашој култури и нашем језику.

Шесто поглавље – *‘Субота ђачка буботa’ Лексикографски поступак у Вуковом* „Српском рјечнику” разрађује основне принципе лексикографске обраде В. Караџића у његовом *Рјечнику*. Идентификовано је шест типичних модела, утврђених на основу типа, значења,

структуре, порекла обрађиване лексеме, или њених додатних конотативних, експресивних, асоцијативних – културолошких елемената.

Седмо истраживање – *‘Сусрете ме, мила мајко, један тихи јеленчац’ Стереотипи о брату и сестри* бави се улогом и местом брата (и сестре) у српској култури, тј. њиховом представом у колективној свести нашег народа, исказаним у *Пословицама*, репрезентативним епским народним песмама, Вуковом *Рјечнику*, с једне стране, и актуелном перцепцијом најближих сродника, на основу забележених текстова из електронских база и других устаљених прецедентних текстова. Циљ истраживања био је да се испита степен уплива стереотипне слике брата и сестре у њихово савремено виђење, као и испитивање целовитости концепта брат, тј. његове позитивне и негативне маркираности у српској култури.

Осмо поглавље – *‘Кад сједемо за столове златне / ти навали шећер и ракију’ Један потенцијални граматички архаизам* има за предмет анализу конструкцију *за + инструментал*, при чему се именицом у овом падежу означава радња скривеним механизмом мишљења, метонимијом, ПРЕДМЕТ ЗА РАДЊУ. Ова је структура квалификована у литератури као идиоматизована и ограничена је само на одређене именице које су њени конституенти. Због ове ограничености и других специфичности значења предлога *за* у њој, цео модел има сужен домен употребе, те је потенцијални кандидат за повлачење из активног лексичког фонда, осим разговорног и спорадично књижевноуметничког стила. У раду су идентификоване тематске скупине именица и обрађен је прагматички потенцијал целе конструкције, те сематичка разуђеност именичког конституента.

Девето истраживање – *‘Лепа је за изгубити памет’ Једна нова нестандарна форма: с периферије у центар система*, има за циљ обрнуту перспективу анализе перифе-

ријске лексике и структура у односу на претходно. Анализира се продор и експанзија нестандардне конструкције *за + инфинитив*, при чему се посматрају ванјезички фактори за њено ширење у разговорном језику и домени употребе. У оквиру структурне форме коју предлошки инфинитив чини с управном речју разматрају се значењске категорије које се овом конструкцијом исказују, при чему се поступком компоненцијалне анализе и колокацијске методе идентификују значењска обележја лексема у датом споју. С обзиром на карактер предлошког инфинитива, посматрају се његови семантички и структурни еквиваленти, као и могућа непоклапања у погледу синонимичности ових конкурентних средстава.

Десето истраживање под насловом *'Стари лалошки валс' Старинско и поетско у песмама Ђорђа Балашевића* као предмет анализе има онај слој лексике у Балашевићевим песмама који чини лексика војвођанског поддијалекта. Упоређивањем песама које за предмет имају Војводину у најширем смислу, и оних других које немају, запажа се да заступљеност тзв. војвођанске лексике (и не само лексике, већ и других језичких црта) у њима није подједнака. У већој мери присутна је у онима о Војводини, у мањој мери у овима другим. Све то упућује на закључак да војвођанска лексика, када је у песми наглашено присутна, има посебну стилску функцију. Имајући то у виду, следећи досадашња истраживања дијалекатске лексике, ексцерпиране лексеме из Балашевићевих песама класификоване су тематски, према пореклу, те стилском ефекту који се њима постиже.

Једанаесто истраживање – *'Поезија је меланхолична до граница издржљивости' Семантика граничности у српском језику* донекле излази из оквира анализе периферијске лексике. Ипак, у вези је са замишљеном позицијом оваквих лексема, а то је маргина, граница на којој се она у нашој свести позиционира. У спроведеном ис-

траживању анализира се семантика именица *īраница*, *ивица* и *ӣраī*, реализованих у секундарним апстрактним значењима, у спој с именицама и придевима, како би се утврдио концепт граничности у српском језику, тј. како би се идентификовале појмовне метафоре, засноване на примарно просторним односима.

Јасмина Дражић

У Новом Саду,
о Савиндану, 2025.

‘Чардак ни на небу ни на земљи’

ЛЕКСИКА НА РАЗМЕЂИ АКТИВНЕ И ПАСИВНЕ УПОТРЕБЕ

1. Увод. Човек као категоришуће биће има потребу да класификује, идентификује, омеђава стварност како би лакше похранио сазнања и појаве које га окружују. Тако је и с језиком – кроз језичке јединице, јасно разграничене према категоријама, парадигмама, тежи се уоквиравању језичких датости, како би се систем омеђио и језичке појаве јасно разграничиле, онако како је то видела структуралистичка лингвистика. Крајем пак 20. века, у лингвистици се питање граница ревидира, те се прави искорак од тврде аристотеловске логике, сводиве на аксиом *или јесте или није*, и језичке појаве излазе из крутих оквира категоризовања и класификовања. У овом, когнитивнолингвистичком приступу[1] језик се сагледава у контексту сазнања у целини (енциклопедијско знање), што значи да се не праве границе између семантике и прагматике, те се језичка знања не посматрају аутономно, независно од осталих. Значење је неодвојиво од човекових опажајних способности, физичких и емотивних, искустава. Један од кључних појмова когнитивне семантике јесте *категоризација* као најважнија функција језика, која подразумева људску способност да свеколику

1 Леонард Талми наводи да је когнитивна лингвистика настала захваљујући радвима Фоконијеа (1985; 2002), Филмора (1975; 1976), Лејкофа (1987; 1993), Ланакера (1987; 1991) и Талмија (2000), где се „значење посматра једноставно, као појмовни садржај који је језик организовао” (Talmy [2011: 662–642] 2014: 153).

стварност сведе на когнитивно разумну меру, што значи да уочи сличности и разлике између ентитета и да их групише према сличности; укључује феномене као што су прототипичност, полисемија, когнитивни модели, ментално представљање и метафора. Други важан појам јесте *концепт*, који се разуме као оперативна јединица менталног лексикона која одговара сазнању о објективним датостима; „овом јединицом оперише човек у процесу мишљења, одражавајући сопствено искуство и знање о реалијама из света који га окружује [...] концепт обухвата и оно што човек претпоставља, размишља и уображава о тим датостима" (Ристић 2015: 14[2]).

1.1. У контексту стратификације српске лексике, пре свега оне временске, друштвено-историјске, а из угла когнитивне лингвистике, говори се о централном делу лексичког фонда, базичном, и другима, који се, у замишљеним концентричним круговима, крећу ка периферији, при чему „Периферијска лексика може бити мање или више удаљена од централног круга, тј. од основног лексичког фонда" (Драгићевић 2018: 209). Границе међу имагинарним слојевима треба разумети као порозне, *фази* границе, према учењима о 'мекој логици', а то је она „што светове појава и наших судова о њима подвргава разврставањима на скалама градуелности 'интензитета'..." (Радовановић 2009: 19). У том смислу, када се говори о тзв. периферијској лексици, оној *старој*, која, или више није део активног лексичког фонда или је у извесној мери присутна у пасивном лексикону, или пак о оној *новој* која

2 Наведено из Речника когнитивних термина 1996: 90, тј. из руског извора: Кубрякова, Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. (1996). Краткий словарь когнитивных терминов, под общ. ред. Е.С. Кубряковой, Москва: МГУ.

Краћа, електронска верзија, доступна на: http://www.infolex.ru/elibrary_22633501.pdf

тежи да се приближи центру (неологизми), замишља се један широк опсег, појас на којем се протежу лексеме чије значење савремени говорник српског језика разуме тек у контексту, наслућује га, претпоставља, или га не познаје.[3] У литератури (о којој ће даље бити више речи) о речима на периферији, оној *сшарој*, *сшаријој*, *засшаревајућој* или *пошпуно засшарелој*, уочавају се потешкоће при одмеравању са савремене тачке гледања у смислу квалификације такве лексике, што отежава и њено терминолошко одређење – архаизми, историзми, речи из старије књижевности, па надаље, у складу с развојем српског језика – српскословенски, црквенословенски, славеносрпски слој. Ово, свакако, даље имплицитно подразумева рефлексију на лексикографску обраду таквих лексема, бележење одређених квалификатора (*арх.*, *исш.*, *сшкњ.* итд.).

1.2. Ако се питање значења лексема потиснутих, из ванјезичких или језичких фактора, на периферију, стави у оквире социјалне и старосне разуђености изворних говорника, оно постаје још комплексније јер се, најшире говорећи, друштвена сцена брзо мења, технолошки развој убрзава, а потребе за именовањем нових реалија постају нужност. Дакле, лексички фонд у корелацији је с начином живота, који данас има потпуно различита материјална, духовна, вредносна упоришта код млађих и старијих генерација. То је други разлог за потешкоће у квалификовању застаревајуће лексике, оне која још живо врви на маргинама лексичког фонда. Обавезно пак књижевно штиво у наставним програмима обавезује младе нараштаје да допру до ових маргинализованих лексема како би рецепција књижевног дела била задовољавајућа. Без обзира на то да ли се ради о дијалекатској лексици, оној страног порекла, промени значења, семантичким трансформацијама, сужавањем или проширењем зна-

3 О семантици граничности в. поглавље 11 у овој књизи.

чења, ученицима је подједнако *страна* номинација ентитета или њихових квалификација, нпр. *заувар*, *конак*, *крепак*, *кулаш*, *приганица*; *ситна књига*; *Голиота*[4]; *Тројице*, *испити своју чашу* итд. (све су забележене у књижевним текстовима у читанкама од петог до осмог разреда). Таквих лексичких јединица, према процени истраживача на пројекту *Школски речник заборављених речи*, има преко 3.500, које ће се надаље приказати према лексичко-семантичким групама и према врсти речи. Пре тога, потребно је начинити преглед учења и тумачења овакве лексике, коју ћемо хиперонимски одредити као *застаревајућа лексика*. Квалификатор у форми придева од глаголског прилога садашњег *застаревајући* треба да укаже управо и на континуитет процеса њеног потискивања на периферију, као и на њену актуелност у савременом књижевном стваралаштву, с обавезном стилском маркираношћу, што значи да познавање значења ове лексике подразумева повезаност млађих говорника српског језика са својом старијом материјалном и духовном културом, која је део идентитета, као и општег образовања.

4 Н. Јошић у раду *Ријечи с периферије лексичког система – заступљеност и однос према њима у Речнику САНУ* бави се именима и презименима, као и њиховим творбено-семантичким везама и односима, те месту у општем лексичком фонду српског (српскохрватског) језика. Ономастика има значајно место у лексичком систему, а њеној примењеној страни – лексикографској и педагошкој, треба посветити посебну пажњу. Аутор ову лексику тематски класификује: имена, презимена и топоними; имена домаћих животиња, нпр. пирга (кокошка, крава, овца, пас); називи народних обредних или црквених празника: Очеви, Панађур, Пантелијевдан; речи фолклорних форми. У раду је обрађен лексикографски аспект имена, презимена и топонима. У ексцерпираној грађи из читанки издвојено је близу 150 властитих имена, за које је потребно дати посебно објашњење, контекст. Зато овај лексички слој заузима врло важно место при обради текстова у школској лектири.

2. Једна дигресија или опомена – *Писцу је језик судбина* (Д. Киш). На питање – Зашто не пише на француском кад га тако *лепо* говори? – Данило Киш (1990: 197–207) каже:

„...питају га зашто не пише на француском, немачком, енглеском – а он већ по стоти, по хиљадити пут објашњава да се не пише језиком, него целим бићем, митосом, традицијом, свешћу и подсвешћу, утробом, сећањем, свим оним што се кроз замах руке претвара у аутоматизам, у случајну метафору, у асоцијацију, у књижевну алузију, у идиотизам, у несвесни или намерни цитат. Јер он – и то га управо чини средњоевропским писцем – вуче за собом ужасан терет мелодија језичких и музичких; вуче за собом клавир и мртвог коња, и све оно што је на том клавиру свирано, и све оне које је тај коњ носио у биткама и поразима, мермерне статуе и бронзана брадата попрсја, слике у барокним рамовима, речи и мелодије – речи и мелодије ником изван тог језика разумљиве, реалије, које на другим језицима треба објашњавати дугачким фуснотама, великом свету непознате алузије, ратове, епове, епске јунаке, историјске и културолошке појмове, турцизме, германизме, мађаризме, арабизме који имају свој јасан и прецизан полутон... јер он не може да дозволи себи као Рус, као Француз, као Енглез, као Немац да не учи и не зна ниједан други језик... идиоми, узречице, пословице, загонетке, гатке, синоними, међу којима треба да бираш, јер синоними нису исте речи, исти звук, иста боја, јер „кара-тамна ноћ", са овим звучним турцизмом, није исто што и „црна ноћ", „тамна ноћ", јер то „кара" изазива историјске асоцијације, подразумева неку етнографску, етнолошку, рекао бих националну, тешку, густу, пастуозну таму, таму пуну крикова и јаука, рзања коња, плача деце, кукњаву мајки, то је тама црна као крв, као гавран, као два „врана гаврана" из народне епске песме, где тај нови синоним „вран" јесте ако не нова боја а оно нова нијанса црног, нов придев који иде

уз неке нове именице, „врана” је коса девојачка, на пример, а то опет није црна коса, није само црна, него „црна као зифт” или тамна, као што ноћ може бити „тавна-тавна”, и то више није она иста турска, крвава ноћ пуна јаука и страве, него ноћ када зађе месец, кад замирише јоргован, нека спокојна... лирска ноћ.

И он зна да се све то, сви ти звуци, сав тај инструментариј његовог језика губи у преводу, он зна да „black” није исто што и „кара”, „вран”, „таман” и „таван”, он зна да је фр. „noir” заправо светла боја као што је тврдио Маларме, а да је „jour” својим муклим, дугим „ou” заправо реч погодна за ноћ, као да се језик поиграва значењима, као да је налепио погрешну белу етикету на ноћ а црну на дан, без икаквог смисла и логике, и зна да „schwarz” и „Nacht” исто тако својом краткоћом, својим стакатом нису исто што и „црн”, што и „таван”, „таман”, „кара-таман” или „ноћ”, „ноћца”, „кара-тама” и „коса врана”. И зна да ниједан превод, ни најбољи, неће пренети сва значења, све инстанције његовог језика, све историјске, књижевне, националне, верске, етнографске, песничке асоцијације оригинала, и смешиће се тужно кад прочита у критици да његова књига на француском (нпр.) звучи „боље од оригинала”, где се подразумева да је оригинал писан на неком барбарском језику, и да је смисао свега тога, тог неразумљивог барбарског мучења постао јасан, разговетан, осмишљен тек у преводу.

Зато се он смешка горко када му кажу: „Пишите на француском, па ви дивно говорите француски!” јер они не знају да говорити дивно и писати није исто, не знају да је писцу језик судбина, и да је сваки покушај спољне интервенције, свако насиље над том судбином попут неке тешке операције или мутације гена из којих се не излази читав, не излази исти.”

(Фрагмент из есеја *Варијације на средњоевропске теме*, Д. Киш, 1990)

2.1. Друга дигресија или опомена – где је *кулаш*[5] данас? У песми *Женидба Душанова* само у два стиха: „Узја Милош помамна *кулаша* // па окрену од б'јела шатора...", једанаестогодишњак тек може (донекле) да разуме, претпостављамо, у контексту, следеће лексеме и њихове алолексе: (а) окрњени облик, из метричких разлога, глагола *узјахати – узја*, (б) глагол *окренути* у значењу 'запутити се, кренути у супротном правцу', (в) колокацију *б'јели шатор*, с неуобичајеним значењем турцизма *шатор*, уз стални епитет *б(ij)ели*, (г) придев *помаман*, далек младом читаоцу, још увек изван његових спознајних и когнитивних могућности ('побеснео', као секундарно значење од примарног 'распустан', 'сладострастан' итд.), до централне лексеме *кулаш*, чије значење тек слути и своди на хипероним – *коњ*. И ту се обично и зауставља.

Читава лепеза назива за коње готово заувек је отишла на маргину лексичког фонда, рекло би се, већине говорника српског језика. Друштвени и културно-историјски контекст, разуме се, у директној су корелацији с лексиком која именује релевантне сегменте стварности за човека датог времена. Овакву важност културолошких датости Ч. Филмор назива *оквир* и каже да „веома често оквир или позадине у односу на које се дефинише и разуме значење речи представљају прилично велик одсечак околне културе, а то позадинско разумевање више се схвата као прототип него као истински скуп претпоставки о томе какав је свет" (Fillmore [2014: 80] 1982: 118).[6] Овде би позадинска сцена или околна култура подразу-

5 Коњ сивопепељасте боје, коњ боје олова, мишје боје (od tur. kula + at: rođ, smeđ konj) (Škaljić 1966: 423). Аутор у оквиру одреднице кулаш упућује и на изведнице: *кулашити*, *кулатаст*, *искулашити*.

6 Оригинал: Fillmore Ch. (1982). "Frame semantics", in: *Linguistics in the Morning Calm*. Seoul: Hanshin Publishing Company, 1982, 111–137; у: К. Расулић, Д. Кликовац (ур.), Д. Раичевић (прев.), 2014, *Језик и сазнање. Хрестоматија из когнитивне лингвистике*, Београд: Филолошки факултет, 73–105.

мевала чињеницу да су коњи од најранијих времена код Словена, као сточарског народа, имали изузетно важно место у животу човека. У средњовековној Србији, уз ову улогу, коњи су имали значајно место у разним сферама живота – забава, лов, бојеви итд., да би, уз материјалну, добили и духовну димензију.[7] За јунака посебно је била значајна врста коња, а њихова је номинација мотивисана обично бојом: *алаш*, *дораш*, *ђоїаш*, *кулаш*, *бијелац*, *вранац*, *сивац*, *шарац*, *бјелаш*, *чилаш*, *путаль*, *дорин*, *ђоїин*, *шарин* итд.[8] Тек у овом одсечку културе може се говорити о коњу сивопепељасте боје, боје олова (од тур. *kula* рић, смеђ; в. Škaljić 1966) који је именован турцизмом *кулаш*.

2.2. Да је култура затварања и отуђености готово универзална у нашем окружењу говори и истраживање *Нестајање речи: истраживање енїлескої вокабулара о природи* (Loss for Words: An Investigation of the English Nature Vocabulary), које Маргарет Лутин започиње опомињућим цитатом Роберта Макфалена (Robert Macfarlane, *The Lost Words* (2018)):

„Једном давно, речи су почеле да нестају из језика деце. Нестале су тако тихо да готово нико у почетку није приметио – губиле су се као вода на камену. Биле су то речи које су деца користила да именују природни свет око себе: *жир*, *змија поскок*, *звончић*, *купина*, *дивљи кестен*

7 „У старословенској религији богу Световиду били су посвећени бели коњи, а Триглаву и Црноглаву, као злодусима, посвећивани су црни коњи, односно вранци" (Јевтић 1983: 5).

8 М. Ивић, након опсежног истраживања о називу зелен коњ, закључује „Боју зеленог коња, односно зеленка оличава собом претежно сивкаст тон, чему својеврсно сведочанство даје чињеница да се и неке друге животиње таквог колорита, у народу ближе одређене као зелене – пас, на пример, или вук [...] Сива коњска боја била је у прошлости по свему судећи на високој цени мање више свуда у словенском свету. У нашој народној поезији зеленко је не само садруг јунака у његовим ратничким походима, већ и парадни коњ, прикладна појава на свечаностима моћних и богатих" (Ivić 1995: 87–102).

– нестале су! *Пайрай*, *вресак*, *водомар*, *видра*, *їавран*, *врба*, *дрозд*... све су нестале! Речи постају изгубљене: више не бивају живима у дечјем говору, више не живе у њиховим причама...”

Ауторка у истраживању покушава да одговори на следећа питања: (1) Да ли млађи говорници имају мање развијен лексикон о феноменима у природи у поређењу са старијим говорницима? (2) Може ли се промена у одређеној семантичкој области упоредити и анализирати на сличан начин као процеси губљења лексике на ширем плану? (3) Коју улогу језик игра у нашем односу са природним светом?[9] При анализи речника за младе, Лутин запажа податак да је *Oxford University Press* 2007. године из тадашњег издања речника *Oxford Junior Dictionary*, а на основу стотина хиљада дечјих састава пристиглих на годишњи конкурс (који организује Би-Би-Си 2 за децу узраста од 5 до 13 година), избацио педесетак речи (као мање фреквентне) које именују ентитете у природи (међу њима и: *blackberry* ‘купина’, *acorn* ‘жир’, *badger* ‘јазавац’, *buttercup* ‘љутић’, *otter* ‘видра’, *wren* ‘царић’), а уместо њих у речник унео нове, фреквентније речи, које се тичу затвореног простора и нових технологија (на пример: *Blackberry, chatroom, broadband, cut-and-paste*) (Luthin 2020: 2). Након спроведене анкете, ауторка закључује да се млађе генерације све више удаљавају од животне средине и природног начина живота због разних фактора – урбанизација, индустријализација, употреба савремених технологија и „денатурализација”. Млађи говорници

9 У вези с овим додаје: „Способност да именујемо и категоришемо свет око нас, представљена знањем вокабулара природе, можда није независна од наших искустава, односа и ставова према природи. Генерације са све мањим способностима за лингвистичку репрезентацију природе могле би се суочити са потешкоћама у концептуализацији и разликовању света око себе, што би могло смањити њихову мотивацију за еколошки ангажман” (Luthin 2020: 1).

тако последично могу променити начин на који концептуализују, категоришу свет око себе и интеракцију са светом природе.

2.3. Ове нас дигресије наводе на неколико закључака. Прво, млади читалац треба (и мора) да разуме значења речи у литерарним текстовима како би се задовољила у потпуности рецепција књижевног дела и преношење поруке, свака од функција вербалног општења, у терминологији Р. Јакобсона – *референцијална* – денотативна, когнитивна, *емотивна* – *експресивна*, *фатичка*, *метајезичка*, *поетска*, *конативна* (Јакобсон 1966). Друго, језик књижевног дела на вишем је нивоу апстракције који обично није у саодносу са когнитивним и емотивним развојем примаоца поруке, у овом случају млађег читаоца. Треће, свет, окружење, интересовање младих креће се у другом правцу од вербалних исказа лепе књижевности и њихов је вокабулар, у складу с афинитетима, окренут ка савременим технолошким изазовима и вербализацијом садржаја на електронским медијима, те се све више уочава именовање феномена који немају еквивалент у српском, него су то обично енглеске речи, адаптиране или не. Књижевна дела која су у оквирима њихових интересовања сводива су на епску фантастику, лишену сваког националног и блиског амбијента младог читаоца. Због свега овога, изазов наставе књижевности данас је већи него икад. Немачки научник из области неурологије и психијатрије – Манфред Шпицер, увео је термин *дигитална деменција*, коју је описао у књизи *Дигитална деменција: како ми и наша деца силазимо с ума* (2012).[10] О овом феномену у наведеној књизи Леа Бакић (2019), између осталог, каже следеће:

10 Spitzer, Manfred (2012). Digitale demenz: Wie wir uns und unsere Kinder um den Verstand bringen, München: Droemer, 367 s.

„Sam naslov suvremeni je termin za kliničku sliku koju čine brojni poremećaji pamćenja, pozornosti i koncentracije, kao i emocionalna tupost, do koje su došli liječnici iz Južne Koreje, zemlje kolijevke mnogih tehnoloških divova. Počevši od teze da digitalni mediji (televizija, računala, pametni telefoni, konzole i internet) dugoročno nanose enormnu štetu našem duhu, Spitzer temeljito tumači, s evolucijskoga i neurobiološkoga stajališta, što se u trenucima konzumiranja stečevina informacijske revolucije događa u čovjekovu mozgu. Da bi se pravilno razvijao, naš najdinamičniji tjelesni organ mora biti korišten. Uporaba mozga utječe na njegov rast."

2.4. У вези са свим наведеним, преко је потребно пронаћи адекватан начин да се, колико је то могуће, нашим млађим нараштајима приближи и други, конкретан и апстрактан свет њихове културе и идентитета, свет од којег су се увелико удаљили и великом брзином им све више измиче, нестаје, постаје непознат и далек, док им се интелектуално и емотивно приближио један далеки, непостојећи, свет фантастике, који потире све границе природног амбијента у којем обитавају и који постоји у њиховом колективном несвесном, постојан и неизбрисив. Нова интересовања изместила су нове генерације у примамљиво прибежиште виртуелног постојања, што мора имати драстичне последице на изградњу идентитета (у сваком смислу) саме младе особе, на њихове когнитивне способности, те даље – на концептуализацију и категоризацију света који их окружује. Један од почетних задатака јесте да се озбиљно и систематично, преко номинације ентитета, појава, акција, квалификација итд. допре до самих појмова и реалија које чине српску материјалну и духовну културу, *спољни* свет насупрот оног унутрашњег, затвореног, свет *речи* насупрот света слике, света сведених порука и емотикона, који је близак сликовном прописму.

3. Теоријска одређења застаревајућих речи. Како је природа речи на маргини врло специфична у смислу одређења према степену застарелости, одмеравању према савременом тренутку, присуству и испреплетености различитих фактора стратификације лексикона, упливу регионалне и друге дијалекатске лексике, пресецању из угла историјског ишчезавања номинованих реалија из активног фонда, њеног присуства у активном фонду, пре свега у књижевноуметничком стилу итд. у литератури и лексикографској пракси постоје термини *архаизам* (арх.), *историзам* (ист.) и *застарела лексика* (заст.), с још неколико термина који наглашавају раслојеност у историјском развоју српског језика. Намеће се закључак да и 'архаизми' и 'историзми' могу бити обухваћени термином 'застарела лексика', те се он може разумети као хипероним. Разлика је, како се у литератури обично наводи, у томе што су историзми лексеме за које више не постоје реалије и процеси у савременом језику које се њима номинују, док су архаизми присутни као стилски маркиране лексеме, које данас имају активан синоним, и део су пасивног лексикона. Овако наизглед логична подела старе лексике ипак остаје упитна јер се на конкретним примерима виде недостаци и потреба да се уведу конкретнији критеријуми, као што су нпр. фреквенција и домени употребе у савременом језику, функционално-стилска обележеност, тј. њена дистрибуција, као и диференцијација према језичким нивоима, те семантичким реализацијама лексеме.

Када се говори о стилу, треба имати на уму тзв. *интегралну стилистику*, како је појмовно-терминолошки одређује М. Ковачевић, а која обједињује лингвостилистику и књижевну стилистику:

„Тако интегрална стилистика уједињује и а) лингвостилистику, која се у првом реду бави стилематичношћу, тј.

начинима структурисања стилема као формално и/или семантички онеобичајених јединица, и б) књижевну стилистику, која се бави стилогеношћу, тј. књижевним ефектом, који изазивају како стилематичне тако и нестилематичне језичке јединице" (уп. Ковачевић 2019: 16).

3.1. Једно од референтних истраживања у србистици јесте оно које је спровела М. Радовић Тешић – *Архаизми и њихова обрада у Речнику САНУ* (1982). Ауторка најпре одређује термин 'застарела лексика', где констатује да су то лексеме које су обично носиоцима савременог српског језика мање или више познате, нису у свакодневној употреби, срећу се у одређеним областима или су својствене само појединим (старијим) говорницима. О квалификовању застареле лексике у *Речнику САНУ* ауторка наводи следеће:

„Наша лексикографска пракса [...] показује да процењивање архаичности у лексици представља прилично комплексан посао, како то на први поглед и не изгледа. Застарелу лексику [...] обухватају одреднице и њихова значења квалификована као: *заст*. (застарело), *арх*. (архаизам), *ист*. (историја, историјски), *цсл*. (црквенословенски), *рсл*. (рускословенски), *ссл*. (српскословенски)" (1982: 258).

М. Радовић Тешић даље наводи да се у *историзме* убрајају лексеме којима се номинују каква звања, титуле, дужности везане за неки историјски период (нпр. *дахија*, *комит*); називи за новац, накит (нпр. *дванаестак*, *круна*), при чему је у речнику описна дефиниција формулисана у перфекту и нема синоним. *Лексички архаизми* пак могу се наћи у активној употреби иако имају синоним (нпр. *вајно*, *отечество* итд.). *Семантички архаизми* јесу речи које активно живе у савременом српском језику, али им је једно од значења застарело (*лето* – година, *књиīа* – писмо, *закон* – вера, религија). Даље наводи да

постоје и следећи архаизми: лексичко-фонетски (*аналођија*); лексичко творбени (*издавашељ* – издавач); фразеолошки (*од кон до кон* – од краја до конца). Наглашава да постоји пракса употребе двојаких квалификатора, нпр. *заст. арх.* (нпр. *ђумрукана* – царина, код И. Андрића има стилску функцију).

3.2. И. Маринковић (2013) у својој докторској дисертацији *Застарела лексика у описним речницима српскої језика* даје врло прегледан попис учења о овом типу лексике и сумира досадашња учења о тој проблематици. Најпре, уочава да се о разлозима за прелазак одређене лексеме из активног у пасивни фонд не нуде одговори, да се говори о језичким и ванјезичким факторима, те се ово питање квалификује као врло тешко. Тако се и сам термин *архаизам* различито тумачи и дефинише, што ауторка илуструје дефиницијама многих аутора и онима које су забележене у лингвистичким речницима. Међу бројнима издвајамо дефиницију коју је дала Р. Драгићевић у чланку *Архаизам* у *Српској енциклопедији* (2010):

> „архаизам (грч. ἀρχαιος, стар, древан), застарела реч која је у савремено доба потиснута из употребе, стилски је обојена и замењена неком другом речју. Данас се њима сматрају речи као *писменица* (граматика), *Анґлија* (Енглеска), *земљовид* (географска карта). Лексички а. су сасвим различитог порекла у односу на своје синониме из активне лексике (нпр. *ґлаґољати – ґоворити*). Семантички а. активно живе у савременом књижевном језику, али им је једно од значења застарело (нпр. *књиґа*, кад означава *писмо*). Лексичко-фонетски а. имају исто порекло као и њихови парњаци у активној лексици, али с мало измењеним звуковним обликом (*дашшица*, данас *дашчица*). Лексичко-творбени а. се разликују од својих синонима из савременог језика само по префиксу или суфиксу (нпр. *издавашељ*, данас *издавач*). Не спадају све застареле речи у а., него само оне које су стилски

обојене. У речницима српског, одн. српскохрватског језика уз а. стоји квалификатор *арх*.”

3.3. О стилогеном потенцијалу архаизама говори П. Пипер (1983), при чему посебну пажњу посвећује *īраматичким архаизмима*, недовољно испитаним у српском језику. Аутор најпре констатује да је подела речи на оне које су застареле и оне које то нису – површна и да се мора темељити на више критеријума. Најпре разликује аутохтоне (*књиīа* – писмо) и оне који су пореклом позајмљенице (*фиранīа* – завеса). Друга подела би била према облику и значењу – према оба критеријума (*вилајет*), према облику (*читатељ*), према значењу (*бешика* – ‘непаран унутрашњи орган…’ према архаичном бешика ‘колевка’). П. Пипер увиђа континуум застаревања и наводи да постоје речи које су тзв. ‘кандидати за архаизме’ (нпр. *блокеј*, *мастионица*, *попара*). Осим тога, разрађује појам архаизам, који се у литературу превасходно односи на целе лексеме, на следеће нивое: фонетски, творбени, граматички, графијски, правописни, семантички, терминолошки. Врло важна подела архаизама коју уводи П. Пипер јесте она према врстама речи: именички (*аероплан*), заменички (*свију*), придевски (*васцели*), прилошки (*вазда*), глаголски (*благодарити*) итд., а са становишта граматичких категорија: архаизми у оквиру категорије падежа (нпр. *о Петрову дне*), рода (нпр. *редак звер*), броја (нпр. *четворма*) итд. Важан је закључак овога аутора, који се надаље у нашим истраживањима узима као референтно становиште:

„Опште одлике архаизама, као сложеног језичког подсистема, јесу њихова релативно ниска учесталост употребе, стилска маркираност архаизма и постојање њему изофункционалне јединице која је фреквентнија, а није стилски маркирана по обележју архаичности (нпр. *ис-*

целити /арх./ према *излечити*; *њûн* /арх./ према *њихов*; *ӣрса* /арх./ према *ӣруди*; *целиваӣи* /арх./ према *ӣољуби ти*), као и сфере употребе архаизама, пре свега, у књижевности, у духовној литератури, у наглашено свечаном изражавању, у шаљиво узвишеном изражавању (персифлажа) или у пуристичкој функцији (када архаизам није страног порекла)" (Пипер 1983: 98).

При анализи стилских поступака домаћих писаца, уочава се, између осталог, прибегавање граматичким архаизмима, као што то чини нпр. Радован Бели Марковић (М. Николић, И.Чутура, В. Ђуркин, у Николић 2022):

„Његова је реченица готово по правилу вишеструко сложена, са великим бројем предикатских реченица у своме саставу (и по тридесетак), неријетко стилски маркирана како употребом архаичних или слабо фреквентних везника (*ӣочем*, *дочим*, *мањ ако*, *некмоли*, *еда*), тако и употребом сложених везника несвојствених књижевноумјетничком стилу (*с ӣим шӣо*, *уз наӣомену да*, *уз ӣреӣӣоставку да* и сл.)."

4. Кандидати за семантичке архаизме. М. Ивић (2002: 125–132) у свом раду *Линӣвисӣичко-кулӣуролошки асӣекӣи речи књиӣа*, позивајући се на одредницу *књиӣа* (3. значење) у Вуковом *Срӣском рјечнику*, између осталог каже: „За наше (махом неписмене) претке сваки писани текст је био својеврсни симбол знања, мудрости, важности [...] Данас *књиӣа* никако не може бити само један исписан лист хартије...". У нашем је корпусу забележен немали број оваквих семантичких архаизама или, према терминологији П. Пипера (1983) – кандидата за њих, дакле речи чије је једно од значења потиснуто на периферију и користи се по изузетку, с посебном стилском или каквом другом горенаведеном функцијом.

4.1. У раду Т. Аркадјеве и др. (2018) приказани су резултати упоредне анализе семантичког обима поли-

семантичких речи (историзама, лексичко-семантичких архаизама), методом континуираног узорковања из речника руског језика од 11. до 17. века (слово К) са значењима ових речи забележеним у савременим речницима. Корпус показује да постоји разлика у семантичком обиму речи. Описује се повезаност стечених и изгубљених значења речи са фрагментима друштвеног искуства руског народа. Аутори су начинили класификацију ових речи на основу квантитативних обележја. Анализом су обухваћене следеће речи казенка – 'државна установа' (стара реч за јавну институцију или власништво државе); каланча – 'осматрачница' ('кула или платформа, често на ватрогасним станицама); карга – 'баба' (погрдно: 'злобна старица'); камера – 'ћелија (у затвору) или соба', данас: 'камера'; квашня – 'тесто' ('мекано, надошло тесто за хлеб или погачу'); капустник – 'аматерска представа' (сатирична представа или забава); може значити и 'поље с купусом'; калуга – 'врста велике јесетре'; каменка – 'камењара' (место пуно камења) или 'пећ од камена у сауни'; камень – 'драги камен'; карандаш – 'графитна оловка'; картуз – 'капа са шилтом' (старинска војничка или радничка капа); квас – 'квас' ('традиционално руско пиће од ферментисаног хлеба'); квасник – 'посуда за квас или особа која пије квас'; каток – 'ваљак' (нпр. за равнање терена) или 'клизиште' (лед, површина за клизање). Након анализе забележених значења у речницима у наведеном периоду, аутори закључују да постоје три модела:

(а) вишезначна реч у модерном руском језику потпуно је изгубила значење, забележено у речницима XI–XVII века и стечена су нова значења, непозната генерацијама прошлих векова (нпр. *каланча* – 'осматрачница');

(б) полисемантичка реч је добила нова значења поред постојећих (нпр. *камера* – 'ћелија (у затвору) или соба', данас: 'камера');

(в) полисемантичка реч је делимично изгубила значење, задржала низ значења и стекла нова значења (нпр. *карӣуз* – ‘капа са шилтом’ (старинска војничка или радничка капа)).

Закључак овога истраживања јесте да се на основу оваквих примера показује однос језика и националне културе некадашњих и савремених говорника руског језика, да се сагледавју тенденције у потребама савременијег друштва, чија је јасна слика управо језик, као и да се идентификују потиснуте реалије и процеси као део једне другачије друштвено-историјске сцене, *оквира*, те да се ова релација примени и у настави руског језика.

*

5. Семантички архаизми или њихови кандидати у читанкама српског језика.

Циљ нашег истраживања јесте да се на примеру семантичких архаизама или њихових кандидата ексцерпираних из текстова у читанкама идентификују евентуални разлози њихове маргинализоване позиције, као и да се утврде семантички механизми настанка појединих архаизама у време када су били део активнога фонда српског језика. Груписани су према врсти речи, а даља класификација заснива се на семантици издвојених лексема у савременом српском језику како би се помогло ученицима да лакше дешифрују удаљено значење (нпр. ‘карта’ *доӣисница*). Забележена значења лексема проверићe се у актуелном *Речнику срӣскоīа језика Маӣице срӣске* (РСЈ), навешће се значење у речнику ако га има и илустроваће се регистрованим примером из читанке. Из савремене перспективе ове лексеме користе се обично у примарном значењу или неком од секундарних које није удаљено од примарног (нпр. фазни глагол *настӣавиӣи* јасно означава радњу која се дефинише ‘продужити неку

радњу, вршење нечега (обично после прекида) ~ говор, ~ утакмицу)', док се у нашем примеру овај глагол користи у значењу ('ставити на ватру, приставити (о кувању)' с објектом и одредбом *наставити питању на ватру пуну воде и боба*). С друге стране, семантика употребљеног глагола захтева другачију рекцијску допуну (нпр. глагол *кренути* (*кога*): *па крене овце и пође у град*), што би овај глагол, у терминологији П. Пипера, сврставало у (семантичко)-граматичке архаизме. Релевантност овакве врсте анализе огледа се у приближавању потиснутих значења и успостављању везе са познатим значењима, али и употпуњавању менталних празнина с постојећим лексемама, тј. изградњи целовитијег позадинског оквира, условљеног непознатим и далеким друштвено-историјским и културолошким датостима.

Глаголи. Најбројнија група лексема са удаљеним значењем (за ученике) јесу глаголи и то глаголи кретања или глаголи који значе акције које укључују кретање. Овде припадају глаголи:

допасти (нечега) у значењу 'доспети, доспети у какву невољу' (2. зн.): Вукашин је грдни рана допо. (н. песма)

испасти у значењу 'појавити се однекуда, искрснути' (3.а. зн.): Таман Миона оздо у вођњак, а Душанка испаде из куће. (М. Глишић)

кренути (кога) у значењу 'поћи с неким усмеравајући му правац кретања' (5.а. зн.): па крене овце и пође у град свирајући у гајде (бајка)

кренути се у значењу 'поћи', РСЈ не бележи значење: Кренуше се Турци из Љешнице (н. песма)

намести се у значењу 'населити се', РСЈ не бележи значење: Он отиде у Босну [...] и намести се негде у нахији сребрничкој да живи; Он с фамилијом

својом пребегне у Срем и намести се у селу Грку. (Ф. Вишњић)

наставӣти у значењу ‘поставити, наместити на ватру, приставити’ (5.б. зн.): Отац је послуша и отиде спавати, а она дохвати пињату и настави на ватру пуну воде и боба (бајка)

ӣоћи (за неког мушкарца) у значењу ‘удати се’ (израз у РСЈ): Сад је Нађењка већ удата; удали су је, или је сама пошла [...] свједно, за секретара племићког масалног фонда и сад већ има троје деце. (А. Чехов)

ӣроћи се у значењу ‘остави ме на миру, не дирај ме’ (израз у РСЈ): Прођи ме се, хоћа Ћуприлићу! нар. песма; Прођи се, луда жено, није ту моја снага. (бајка).

Следећу групу чине мануелно-предметни, перцептивно-когнитивни и комуникативни глаголи који су у савременом српском језику транзитивни и подразумевају допуну у објекатском акузативу, као и рефлексивни (нпр. *оӣравити се* – ‘обући се (лепо); припремити се’).

ӣледати се у значењу ‘гледати, посматрати једно друго’, (~ се 1.б.); дефиниција у РСЈ номинује процес узајамног посматрања, што не одговара у потпуности забележеном значењу, које има компоненту значења ‘са симпатијама’: У вароши се зуцка како се она много гледа са тим школским надзорником. (Б. Нушић)

косити у значењу ‘фиг. убијати оружјем’ (обично већи број људи)’, РСЈ не бележи значење које се односи на болест; значење је у овом случају метафорички проширено: БОЛЕСТ ЈЕ ОРУЖЈЕ: Па зато, брате, што је то зараза, болест, која је почела да коси децу. (Б. Нушић)

љубити у значењу ‘веома волети, ценити *нешто*, осећати посебну наклоност, уживати у *нечему*, ценити *нешто*’ (3. зн.); дефиниција у РСЈ блиска је значењу у забележеном примеру, с тим што подразумева допуну са семантичком компонентом ‘живо -’ (~ науку, ~ спорт); зн. 2. јесте ‘гајити љубав према некоме; бити заљубљен’, што такође не обухвата регистровано значење: [...] да нас љубе и поштују и да нам помогну у потреби нашој. (Занимљивости)

навијати у значењу ‘окретати’, РСЈ не бележи значење: Миона стоји и гледи сина како као петлић опскакује, теглећи за ручицу и навијајући ралом час на једну час на другу страну. (М. Глишић)

накитити се у значењу ‘превише попити, напити се, опити се (~ се разг. 3. зн.)’: Кад се Муса накитио вина, // онда поче пијан бесједити. (нар. песма)

оīледати се у значењу ‘окушати, одмерити, показати своју снагу (физичку или умну) у утакмици или борби с другим’ (1. зн.): Та изиђи ми данас на мејдан да се огледамо, ако жена ниси! / *Аждаја и царев син*

одсећи у значењу ‘фиг. оштро, одлучно, енергично нешто рећи’: Ето ти! – одсече Глуваћ. (Б. Нушић); Све реке једва чекају да уплове у море! – рече и помилова по образу најмлађу кћер, кад ова одсече: „Не ја!” (фиг. 3. зн.) (Г. Олујић)

оīравити се у значењу ‘обући се (лепо); припремити се’; у РСЈ упућује се на глагол *īоīравити*, код којег се, очекивано, ово значење не бележи: Царев син захвали цару, па се оправи и изјави овце, и узме са собом још два хрта што могу зеца у пољу стићи, и једнога сокола, што може сваку тицу ухватити, и понесе гајде. (бајка)

оīравити у значењу ‘припремити’; у РСЈ упућује се

на глагол *поправити*, код којег се, очекивано, ово значење не бележи: Је ли Ђорђа цару оправио? (нар. песма)

отети се у значењу ‘нехотице, неконтролисано се испољити, излетети, одмаћи се (о речи, гласу, уздаху и др.)’ (~ се: 3. зн.): Малопре сам причу слушао од деде о аждаји страшној што девојке једе и скоро из ока суза ми се оте. (Љ. Ђокић)

планути у значењу ‘нагло реаговати у раздраженом стању; с узбуђењем оштро приговорити (некоме)) (фиг. 2.в. зн.)’: И тако почеше да се заједају, да се подсмевају један другом, па онда боме и да се вређају, док тек плануше и један и други [...]. (Б. Нушић)

поздравити у значењу ‘упутити поздрав некоме при састанку или растанку’; у РСЈ ово се значење наводи само као рефлексивно (*поздравити се*): Не поздрављa ме на улици! (Б. Нушић)

прегорети у значењу ‘после дужег оклевања, одбијања, прихватити нешто нежељено, непријатно (фиг. 3. сн.)’: А све њене снаге употребила је да продужи један једини, свој живот, који је већ прегорела. (И. Андрић)

За укупно 21 глагол, у пет примера забележено је реализовано значење у РСЈ, без квалификатора или било које додатне информације. За пет забележених примера нису регистрована значења у *Речнику* (*кренути се*, *намести ти се*, *навијати*), као и *оправити* и *оправити се*, где је примењен поступак упућивања – *оправити* на глагол *попра вити*, код којег, очекивано, не налазимо реализована значења нити транзитивног (‘припремити’) нити рефлексивног (‘обући се (лепо); припремити се’). Код шест глагола налазимо квалификаторе: *фиг.*, *разг.* или су подведени под *изразе*. Нема потврде значења ‘волети, поштовати, центи кога’ за глагол *љубити*. Ово се значење

везује за неживи ентитет (*љубити* шта: ~ науку, ~ спорт и сл.), док се за објекат с обележјем 'живо +' даје значење 'осећати љубав према особи супротног пола'. Делимична дефиниција дата је и за значење глагола *ґледати се*: 'гледати, посматрати једно друго', без нужне семантичке компоненте 'са симпатијом'. На основу овог кратког прегледа глагола чије је значење савременом (младом) кориснику српског језика врло удаљено, може се закључити да је већина издвојених глагола забележена у РСЈ, али да су на неки начин маркирана издвојена значења, што значи да су на путу ка периферији и да им треба посветити пажњу у настави српског језика и књижевности. Примарна и доминантна значења ових глагола припадају активном лексичком фонду српског језика и она могу да наведу на погрешно разумевање регистрованих примера у књижевним делима, предвиђеним за обраду. Оваквим се примерима треба посебно посветити и дати их у контексту пре обраде предвиђеног одломка. Слично обради непознатих речи у учењу страних језика, од ученика треба тражити да *йрешйоставе* значење, не треба га давати као готово решење. Ова метода подразумева избегавање уобичајеног поступка: 'презентовати – увежбавати – производити' (тзв. *PPP*: *presentation – practice – production*), и замену новим, продуктивнијим и ефектнијим принципом 'посматрати – претпостављати – експериментисати / покушавати' (тзв. *OHE*: *observation – hypothesis – experiment*) (Lewis 2000: 8).

Занимљиво је значење глагола *намести се* у значењу 'населити се', 'сместити се'. Оба примера изговара Ф. Вишњића, што је забележио В. Караџић у делу *О народним йевачима*, а одломци се налазе у читанци:

Он отиде у Босну [...] и намести се негде у нахији сребрничкој да живи.

Он с фамилијом својом пребегне у Срем и намести се.

Вук бележи у свом *Рјечнику* глагол *намести се* и

даје немачки и латински еквивалент ‘sich unterbringen’,[11] ‘collocor’, те превод *сместити се*. Из савремене перспективе глаголи *наместити се*, *сместити се* у значењу *населити се* имају диференцијалне семе од примарне ‘положај, место’. У РСЈ рефлексивни глагол *наместити се* дефинисан је на следећи начин: 1. ‘заузети положај (обично при седењу); сместити се; удобно се сместити’, 2. в. ‘запослити се’; уп. *намештен*. Како се види, уз примарну сему ‘положај’ семе вишега ранга реализују проширено, додатно значење ‘положај’ и ‘начин’ – *удобно*. Глагол *сместити се* врло је близак овоме глаголу, с тим што се другим значењем приближава донекле значењу глагола *населити се*. Његово је значење исказано на следећи начин: ‘заузети (погодан, угодан) положај, обично при седењу’: ~ се у фотеље, ~ на седиште кола. 2. ‘наћи себи смештај, место за боравак’; ~ се у болници, ~ се у хотелу, ~ се у кући. Примерима се указује на претежно ограничено место боравка (осим *у кући*). Иако се оба глагола везују за исту мотивну реч – *место*, незнатну разлику у значењу уносе префикси *на-* и *с-*, којима се постиже другачија концептуализација: наиме, док први префикс (*на-*) има метафоричку везу с просторним значењем и подразумева заузимање горњег положаја локализатора, творенице с другим префиксом (*с-*) мотивисане су његовим примарним социјативним значењем. Тако је код глагола *смести се*, у ствари, остварено фигуративно значење сједињавања агенса с локализатором (уп. Клајн 2002: 257, 280). Глагол *наместити се* у значењу које даје В. Караџић, с обавезним адвербијалним допунама (у Срем, у нахији сребрничкој) с интенцијом [да живи]

11 Немачки израз sich unterbringen значи ‘сместити се’ или ‘обезбедити себи смештај’ на српском. Користи се, на пример, у контексту тражења места за боравак, проналажења посла или смештаја у неком простору, на пример: Ich muss mich irgendwo unterbringen. (Морам се негде сместити.).

данас је потпуно потиснуто и замењено глаголима *населити се* или, ређе, *сместити се*. Показује се важним скренути пажњу на творбу оваквих глагола насталих префиксалном творбом и указати на значајне разлике у њиховом значењу, нарочито када је у питању данас више непостојеће значење (*наместӣти се да живиш*). Оваква значењска померања показују сегмент значајног разумевања некадашњег виђења стварности, у овом случају доминацију *дома*, *куће* као примарног локализатора и дужег боравка у њему, за разлику од данашњег – *део намешта̄ја* на којем се краће борави, при чему је положај који се заузима подесан, угодан за особу која га заузима.

Именице и придеви. У оном делу лингвистичких истраживања Милке Ивић која се тичу историјске, друштвене, културолошке корелације – стара и нова или новија значења речи (обично од Вука до савременог доба), постоји и значајан закључак о придеву *тврд*. Лексичку семантику придева *тврд* М. Ивић најпре посматра у оквирима творбеног потенцијала овога придева (*тврдица, тврдити, потврдити, потврдан*), да би, након кратког дијахроног пресека генезе значења – губљења одређених значења[12] и стицања нових, констатовала, на основу лексичких спојева у којима се остварује овај придев, његов карактер квалификативне одредбе (*тврде ципеле*) и „одредбе коментара" (*тврда решеност*). Даља опажања ове ауторке тичу се употребе придева *тврд* (и прилога *тврдо*) у правцу позитивне или негативне семантизованости – док је некад осим негативне имао и позитивну или пожељну семантизацију

12 У првој половини XIX века овим се придевом (и прилогом тврдо) могао оквалификовати много богатији инвентар лексема које не реферишу о конкретном предмету: тврда нада, тврдо надање, тврд мир; тврдо чувати, тврдо се држати, тврдо налагати, тврђе не може бити ('горе').

(контрастивни двосмисао енгл. ‘contrastive ambiguity’),[13] данас се придевом реферише, ако не баш о негативном, а оно бар о не баш сасвим пожељном својству. Сужавање ове поларизованости када је у питању употребни домен датог придева и прилога објашњава се развојем људског појмовног света и потребом, у складу с тим, за суптилнијим разграничавањем концептуалних датости, што се свакако рефлектује на језички план (Ivić 2008: 99–105).

Примера за овако значајну констатацију о еволуцији појмовног света оличену у језику има доста у нашој грађи. Издвојиће се неки примери као показатељ семантичких већих или мањих померања и евентуалне промене конотације. При томе, како је и М. Ивић напоменула, сваки од примера треба посматрати у ширем или ужем контексту да би се утврдила или појединачна значења или она која су остварена само у датом контексту, одређеној колокацији.

Именице које означавају људска бића, њихову комуникацију или квалификацију, активности којима се баве или артефакти који се користе при тим акцијама, у контексту застаревања појединих значења, а присутна у школској лектири, јесу следеће:

īазда – данас има примарно значење ‘господар, власник, поседник’ (газда *имања*), док у читанци налазимо пример у којем је ова именица у споју с придевом *срӣски*, што значи да је у нашој историји постојала јасна разлика између сељака и богатих велепоседника. Ово се чита у књижевним делима, а именица *īазда* била је врста титуле која се везивала уз властито име (нпр. *īазда-Миӣке* и сл.):

13 Термин контрастивни двосмисао према Пустејовски (J. Pustejovsky 1995) „односи [се] на произвољну удруженост разних значењских садржаја који су доступни истој датој речи” (Ivić 2008: 103).

Да не би сасвим пропале кад Турци почну да им узимају порез, српске газде и саме наметнуше народу намет. (В. Хулпах)

класа – актуелно значење јесте ‘група, слој људи у историјски одређеном друштвеном систему (*радничка* ~ и сл.)’. Неконтекстуализовано, како се бележи у нашим примерима, ова реч значи ‘особе високог ранга’:

Нема је – рече официр, али мирно, као периодичан чиновник који зна да после пет година мора доћи класа. (Л. Лазаревић); Носи класу, господине Виђо, класу! (Б. Нушић)

карта – у значењу ‘разгледница, дописница’, данас, иначе, и у овом облику потиснута на периферију услед електронске комуникације, има још удаљенију номинацију. Примарно значење је ‘цртеж површине Земље у који се подаци уносе у неком мерилу [физичка ~; политичка ~; географска ~]’, а значи и *улазница*, елемент *друштвене игре* итд.:

Напиши ми карту, све што тамо видиш и чујеш. (бајка)

књига – врло учестала реч у текстовима у читанци, са значењем ‘хартија, писмо’:

Он не носи тице ластавице, веће књигу од Богородице. (нар. песма);

Пише књигу Вукашине краљу, // пише књигу и шиље чауша (нар. песма)

позив – у РСЈ примарно је значење ‘молба, понуда, обавештење’, док се у разговорном језику савременог доба најфреквентније јавља с имплицираним детерминатором *телефонски*. *Речник* бележи као последње, 3. значење ‘звање, струка, професија’:

Уметност је потребна човеку, ма какав иначе био његов позив и његов рад. (*Занимљивости*);

Уметност је, говорила је мајка, несигуран позив који нит храни нит брани онога ко му се ода. (И. Андрић)

пошта – у асоцијативном пољу ова лексема везује се управо за значења а. установа, б. зграда, в. пошиљка, г. достава, како и бележи РСЈ у одредници пошта[2], док се као посебно одредница наводи значење реализовано у нашим примерима, према фреквентности, а тиме и употреби, данас (код младих) потиснуто:

Пошту чини Виде Маричићу (нар. песма);

У првом мраку око триста људи [...] дођу пред кућу Кањошеву [...] гдје му сву ноћ пошта и весеље трајало. (С. М. Љубиша)

лето – примарна дефиниција у РСЈ је, очекивано 'најтоплије годишње доба', а друго значење, реализовано у нашим примерима, маркирано је *као донекле архаично или стилски обележено* 'година':

Каква мајка, ваљда ми није седамдесет лета. (Ј. Стерија Поповић)

лоза – у РСЈ има пет значења, док се семантика 'крвне везе' региструје контекстуализовано тек у изразима (мушка ~, женска ~)

таква се девојка не може удати за обичног смртника нити продужити ичију лозу. (В. Војводић-Митровић);

Испрсио се као да је ђенерал, а не Тоза. Такви смо, видиш, сви ми у фамилији по мушкој лози. (Б. Нушић)

кола – хипероним ове именице јесте превозно средство, а ова форма у савременом значењу скраћени је облик за *аутомобил*, што се умногоме разликује од представе *кола* у нашим примерима, а она има имплицитни детерминатор 'запрежни' (отуда и универб *запрега*):

узмем га уочи Цвети са собом на кола и одведем у манастир Шишатовац (Т. Подруговић);

Ни жена Маринка магазаџије не хтеде сести у кола већ пође са својим маленим друштвом пешице (Л. Лазаревић)

кош – савремени млађи, нарочито урбани говорници српског језика, лексему *кош* разумеју у контексту спортских активности. РМС бележи чак 8 значења лексеме *кош*, а као примарно наводи се управо ‘спремиште за жито’; уп. амбар:

Према вратима кош и над њим нахерена полица са њеколико комада посуђа. (С. Матавуљ)

рукопис – Ова се сложеница, у значењу ‘спис, документ’ данас готово и не користи изван терминологије научног стила, али РМС га бележи без икакавих квалификатора као секундарно од примарног ‘начин писања слова руком’:

А кад сам коју песму тако написао, онда ми је он опет морао певати, а ја сам гледао у мој рукопис да видим је ли све добро написано. (*Старац Милија*)

перо – у менталном лексикону ученика ова лексема није похрањена јер је писање данас, чак и оловком, а не мастилом, па макар и наливпером, скрајнута делатност. У РМС бележи се под 1.б. ‘таква бадрљица која служи за писање мастилом’

Седне и умочи перо. (Б. Нушић)

готов – овај придев има веома богату семантичку структуру, чак 7 значења и 6 израза. У таквој разуђености, примарно значење – *који је до краја завршен*, доминантно је и најфреквентније према *СрпКору*-у. Несигурност у разумевање значења овога придева – *спреман*, могла би разрешити његова рекција – *готов за*:

Ја се мотам око њих двојице, више одмажем него помажем, прислушкујем њихов разговор, па се најзад толико осмјелим да сједнем сасвим близу, већ готов за запиткивање. (Б. Ћопић)

мрк – упитно је и да ли је познато значење ове боје код ученика, а боје су управо често у метонимијској вези с људским психофизичким стањем и расположењем (зелен или црвен – *љут*, жут – *болестан* итд.): боја за стање / расположење човека. Придевом *мрк* означава се неодређена нијанса, у РМС: 1.а. 'који је тамне боје, тамносив, тамносмеђ', а значење којим се упућује на расположење дато је под 2.а. 'намргођен, смркнут, натмурен'.

Ljudi koje sam sretao bili su svi mrki, nepristupačni, kao da u glavi skrivaju mračne misli, ružne brige, žurili su kraj mene, svi su gledali u zemlju. (I. Cankar);

рус – удаљено је значење овога придева о чему сведочи контекст у којем се јавља: *руса коса*, *руса глава*. Означава нијансу црвене боје: 'црвенкастосмеђ, риђ; румен, рујан': ~ коса, ~ вино:

Двор помети, и воде донеси, // и очешљај своју русу косу. (нар. песма);

Прикова га за леђанска врата, // пак му русу одсијече главу, // кулашу је баци у зобницу (нар. песма).

6. Закључак. У уводном делу истраживања укратко су предочени ванјезички и језички фактори који условљавају позицију лексике која се удаљава од центра лексичког фонда и застарева, те смо је одредили као *застаревајућу*, тј. ону која је на путу ка периферији, али је донекле заступљена у активном фонду, обично у књижевноуметничком стилу. Описан је идентификован процес заборављања речи на примерима вокабулара о природи у енглеском језику, савременој појави окренутости (младих) ка унутрашњем свету, дигитализованом, што укључује и другачији вид комуникације, а што је немачки неуролог Манфред Шпицер (2012) терминолошки одредио као *дигитална деменција*. Надаље су наведени описи пој-

мова застареле лексике и њихови терминолошки називи према учењима руских и домаћих лингвиста, при чему је издвојено *мекше* виђење класификације архаизама Предрага Пипера. Овај аутор издваја и *їраматичке архаизме*, о којима ћемо, на једном примеру идиоматизоване предлошко-падежне конструкције ‘за + инструментал’, говорити у осмом поглављу у овој књизи.

Други део истраживања бави се тзв. семантичким архаизмима, идентификованим у читанкама за више разреде основне школе. Под семантичким архаизмом разуме се потискивање једног од значења лексеме која је витална у активном лексичком фонду. Од близу 3.500 лексема, њих педесетак може се квалификовати као архаизам на семантичком плану. Уочено је да је међу њима највише глагола, и то оних са значењем кретања или акције која укључује какав покрет. Закључује се да тек пет од забележених двадесет примера региструје РСЈ без икаквог квалификатора или уврштавања у изразе. Именице чије је једно од значења померено из активне употребе, а стилски маркирано присутно у књижевним делима, припадају различитим лексичко-семантичким групама, обухватају номинације људи, њихових производа, временске периоде итд. У овом истраживању издвојено је тек неколико придева, и то претежно оних који значе какву боју, мада их у укупној ексцерпираној грађи има далеко више. Заправо, врло је тешко одредити да ли је неко од њихових секундарних значења живо у менталном лексикону младих читалаца (нпр. *бенасш*, *бремен*, *вајни*, *варен*, *вран*, *їрдан*, *шшедар* итд.). Поузданији подаци могу се добити анкетом на великом узорку и широком простору, што је показала наша анкета (в. више у другом поглављу у овој књизи) у којој је учествовало 900 испитаника, где се проверавала рецепција и продукција значења изабраних стотинак речи. Резултати који се односе на издвојене придеве са значењем људских особина, а које нам доносе

Г. Мирковић и Д. Томаш (2024) јесу следећи: „Резултати показују да су сви придеви у задатку ученицима недовољно познати: *суморан* (30,77%), *спокојан* (28,42%), *осоран* (27,78%), *јамачан* (21,58%), *јарости* (19,66%)" (Мирковић–Томаш 2024: 104). Овим истраживањем није се тежило обухватности анализе свих ексцерпираних лексема, него се дао модел како приступати датим речима при анализи њихове семантике, у стручним радовима, али и и педагошкој пракси, као и, у перспективи, у лексикографији.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Аркадьева и др. 2016: Т. Г. Аркадьева, М. И. Васильева, С. С. Владимирова, Т. Г. Шарри, Н. С. Федотова, „Семантическая эволюция архаизмов и историзмов", *Вестник Череповецкого государственного университета* No 1 (70), 29–33.

Јевтић 1983: Милан Јевтић, „Култ и коришћење коња у прошлости Срба", *Зборник Историјскої музеја Србије*, 20, Београд: Историјски музеј Београда.

Јошић 2023: Нађо Јошић, „Ријечи с периферије лексичког система – заступљеност и однос према њима у *Речнику САНУ*", *Научни састанак слависта у Вукове дане*, Књ. 52/1, 283–292.

Ковачевић 2019: Милош Ковачевић, Умјесто увода: Шта је то интегрална стилистика, у: Милош Ковачевић *Стилске доминанте српских прозних писаца*, Андрићград (Вишеград): Андрићев институт, 7–41.

Кубрякова и др. 1996: Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина, *Краткий словарь когнитивных терминов*, под общ. ред. Е. С. Кубряковой, Москва: МГУ. Краћа, електронска верзија, доступна на: http://www.infolex.ru/elibrary_22633501.pdf

Маринковић 2023: Ивана Маринковић, *Застарела лексика у описним речницима* (докторска дисертација, од-

брањена на Филолошком факултету у Београду). Електронска верзија доступна на: https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/21768

Мирковић–Томаш 2024: Горица Мирковић, Даница Томаш, „Путевима резултата упитника о заборављеним речима до школског речника", *Лексикоīрафски сусрети*, Београд: Филолошки факултет.

Николић 2022: Милка Николић, *Поетизми и прозаизми (Линīвостилистички поīлед на језик српских писаца)*, Андрићград: Андрићев институт.

Радовановић 2009: Милорад Радовановић, *Увод у фази линīвистику*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића: Сремски Карловци – Нови Сад.

Радовић-Тешић 1982: Милица Радовић-Тешић, „Архаизми и њихова обрада у Речнику САНУ", у: Драго Ћупић (ур.), *Лексикоīрафија и лексиколоīија* (зборник радова), Београд: САНУ – Институт за српскохрватски језик, 257–262.

Ристић 2015: Стана Ристић, *Граматички и коīнитивни аспекти лексичкоī значења*, [Монографије 22], Београд: Институт за српски језик САНУ.

РСЈ: *Речник српскоīа језика*, Матица српска, Нови Сад, 2007.

*

Bakić 2018: Lea Bakić, „Manfred Spitzer. Digitalna demencija: kako mi i naša djeca silazimo s uma", Zagreb: Naklada Ljevak, dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/342852003

Fillmore1982: Charles Fillmore "Frame semantics", in: *Linguistics in the Morning Calm*. Seoul: Hanshin Publishing Company, 1982, 111–137; у: К. Расулић, Д. Кликовац (ур.), Д. Раичевић (прев.), 2014, *Језик и сазнање. Хрестоматија из коīнитивне линīвистике*, Београд: Филолошки факултет, 73–105.

Ivić 1995: Milka Ivić, *O zelenom konju*, Beograd: Bibliteka XX vek.

Ivić 2002: Milka Ivić, *Red reči*, Beograd: Bibliteka XX vek, 125–131.

Jakobson 1966: Roman Jakobson, *Lingvistika i poetika; Beograd*, Beograd: Nolit.

Kiš 1990: Danilo Kiš, „Varijacije na srednjoevropske teme", *Književnost: mesečni časopis*, knj. 89, sv. 2/3, 197–207

Lewis 2000: Michael Lewis (ed.). *Teaching Collocation. Further Developments in the Lexical Approach*. Hove, England: Language Teaching Publications.

Luthin 2020: Margaret C. Luthin, *Loss for Words: An Investigation of the English Nature Vocabulary*, доступно на: https://scholarworks.umt.edu/utpp/294/

Manfred 2012: Spitzer Manfred, Digitale demenz: *Wie wir uns und unsere Kinder um den Verstand bringen*, München: Droemer, 367 s.

Talmy 2011: Leonard Talmy "Cognitive semantics: An overview", in: *Semantics. An International Handbook of Natural Language Meaning*, (C. Maienborn, K. Von Hausinger, P. Portner, eds.), Berlin–Boston: Mouton de Gruyter, 622–642. (prevod: „Когнитивна семантика: преглед", у: К. Расулић, Д. Кликовац (ур.), А. Аничић (прев.), *Језик и сазнање. Хрестоматија из когнитивне лингвистике*, Београд: Филолошки факултет, 151–185).

Škaljić 1995: Abdulah Škaljić, *Turcizami u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: „Svjetlost" Izdavačko preduzeće Sarajevo.

‘Чим миришу недра твоја?’

ЗАСТАРЕЛИ НАЗИВИ ЗА ДЕЛОВЕ ТЕЛА: СЕМАНТИЧКИ И ПЕДАГОШКИ АСПЕКТИ

1. Увод. Постоје многа истраживања која се баве проблематиком номинације делова тела (соматизама). Лингвистички, у основи лексиколошка, ова се истраживања даље, угрубо, гранају на семантичко-деривациона, етнолингвистичка, лингвокултуролошка, фразеолошка, когнивистичка, или се нужно, поједина, укрштају. Инспирацију за оваква испитивања – једнојезичка, контрастивна, дијахронијска и/или синхоронијска, треба тражити у чињеници да је тело „концептуална универзалија” (Wierzbicka 2007: 20), што корелира са савременим когнитивистичким теоријама, заснованим на теорији прототипа, категоризацији и, последично – *утеловљењу ума*. „Утеловљени појам је неуронска структура, која је део чулно-моторног система [...]” (Лејкоф–Џонсон 1999/2014: 245), што значи да телесне пројекције формирају нашу појмовну структуру, те је, нпр. најцентралније значење пројекција *испред* и *иза* – људско тело. У основи когнитивизма јесте *антропоцентризам*, „где је *човек* (корисник језика) заиста мера свих ствари, и где су ‘објективни’ аспекти значења нераскидиво повезани са ‘субјективним’ и интеракцијским” (Wierzbicka 1991: 17).

Лексику прасловенског порекла, на основу проучавања еминентних слависта (Петлова и др.), Р. Драгићевић (2018: 13–26) класификује према тематским група-

ма,[14] при чему је најразгранатија она која се односи на човека. На основу пописа ове лексике, ауторка истиче могућности испитивања језичке слике, а као једини поуздани закључак наводи да је „изразита антопоцентричка структура лексичког састава, јер се он односи на човека и његов свакодневни живот" (Драгићевић 2018: 25).

Симболичка слика света, исто тако, заснована је на централној позицији *човека*, тј. његовог тела, што значи да је он мерило за све што га окружује. У многим космогонијским митовима рађање света у вези је с телом митског јунака, нпр. „у *Упанишадама* космос се ствара из делова тела Пуруше [...]" (Раденковић 1996: 10). На тај начин у традиционалној култури Срба (и Словена) и њеној обредно-обичајној пракси као важне дистинкције Љ. Раденковић наводи нпр. поделу тела по вертикали (појас, ноге), поделу тела по хоризонтали (десно – лево, предња – задња страна тела итд.).

Антропоцентричка полазишта потврђена су и богатством семантичког значења лексема из тематске групе делови тела, што се очитује и у речничким дефиницијама. Семантички потенцијал ових лексема нужно је у корелацији с њиховим деривационим потенцијалом, о чему сведоче подаци из *Семантичко-деривационої речника. Свеска 1. Човек – делови тела* (2003), у којем су обрађена деривациона гнезда за 88 лексема. У вези са планом да се обради што више тематских група, у *Предговору* овога речника редакторке Д. Гортан Премк, В. Васић и Љ. Недељков, између осталог наводе:

14 У тематску групу делови тела човека, израштаји на њему, уврштава се следећа лексика: бедро, бок, бора, брада, брадавица, бубуљица, длака, длан, душник, глежањ, глава, гузица, гуз, груди, језик, јетра, кук, колено, краста, коса, костур, кост, кожа, крв, леђа, лице, материца, модрица, мозак, мудо, црево, чело, чир, чуперак; излучевине: гној, говно (уп. Драгићевић 2018: 19).

„Испитивања смо започели лексемама којима се именују делови људског тела зато што оне припадају најужем делу лексичког фонда, те су и номинационе јединице и њихови семантички садржаји добро познати, што им и обезбеђује највећу способност индуковања различитих семантичких процеса – и у полисемији и у деривацији" (2003: 8).

Потврђено је да су у пропорцији опсег полисемантичке структуре лексеме и број њених деривата – *ї̄лава* има чак 300 деривата, *рука* близу 300, док *бок* нема ни 30, што се доводи у везу са семантичким саставом лексеме, као и с њеном улогом коју има за човека. Овоме би се могло додати и да број деривата одражава степен актуелности коју дата лексема има у савременом српском језику, што се у *Речнику* ишчитава у делу *СДГ именица са малим бројем дериват̄а или без дериват̄а којима се означавају делови људскої т̄ела* (нпр. *ї̄лежањ*, *ї̄њат̄*, *недра*, *ст̄еїно* итд.).

Соматизми, исто тако, као један од дубљих супстрата лексикона, саставне су лексичке јединице бројних паремија, пре свега фразеологизама,[15] који су стални предмет лингвистичких истраживања једног језика или контрастивно. Ово је нарочито у фокусу пажње будући да „познавање фразеолошког састава језика помаже да се боље разуме менталитет[16] нације језика који се проу-

15 Уз истраживања Драгане Мршевић-Радовић, треба споменути обухватну монографију *Речи о човеку и човек о речима* Г. Штрбац (2018).

16 Р. Драгићевић (2024) полемише о адекватности термина темперамент (Сапир), менталитет (у руској терминологији) и наводи да је „Менталитет (...) категорија која одражава унутрашњу организацију и диференцијацију менталности, јединство и склад ума и душе народа. Као што показује литература, примећује В. А. Маслова, менталитет се схвата као дубока структура свести, која зависи од социокултурних, језичких, географских и др. фактора (Драгићевић 2024: 27–28).

чава” (Шарманов 2014: 7). Будући да је разумевање свих компоненти значења овако нерашчлањивих језичких јединица врло захтевно, често и за изворне говорнике једног језика, као важни истичу се контрастивни и педагошки аспекти истраживања. Преносећи ставове и вредности једне језичке заједнице, условљене културно-историјским и другим ванјезичким оквирима, фразеологизми заузимају једну од централних позиција у учењу матерњег језика и култура, као и у усвајању и учењу страног језика на вишим нивоима.

2. Застаревајући соматизми. Овим је истраживањем обухваћена лексика којом се номинују делови тела (соматизми), а која има обележје застарелости, забележена у књижевним текстовима у читанкама за више разреде основне школе. Будући да издвојене лексеме немају квалификаторе *заст.* или *арх.* у савременим дескриптивним речницима српског језика, те да се ради о крајњој маргинализованости или непостојању у пасивном лексикону младих, у истраживању ћемо их квалификовати као *застаревајуће лексеме*. Особеност издвојених речи јесте то да (а) имају синоним у савременом српском језику, (б) стилски су маркиране из савремене перспективе, (в) имају ниску фреквенцију употребе, пре свега, у књижевноуметничком, али и другим стиловима и да су, сходно томе, (г) део пасивног лексичког фонда. Уочљива је разлика што се тиче њиховог (1) степена застарелости (*бедра*, *бедрица*, *веђе*, *влас*, *мишице*, *мишка*, *недра*, *прса*/*прси*, *слабина*, (*бела*) *цигерица*), (2) остварене семантичке реализације (*колено*, *образ*, *појас*, *струк*, *чело*) као и (3) експресивности (*гроце*, *крвца*, *криоце*). Непрозирност из угла рецепције младог читаоца на вишем је степену уколико се лексема удаљује од мотивне речи, те су забележене и изведенице (осим наведених деминутива) различитог типа творбе (*голобрадаст*, *грудоболник*, *зарукавље*, *надланица*, *образина*, *оковратник*, *подланица*, *попојаске*,

пршњак, *трупина*). Најудаљеније значење, очекивано, имају соматизми у фразеологизмима, где су опет лексеме *глава*, *око*, али и *душа*, најфреквентнији њихови конституенти у забележеним лексичким јединицама овога типа у читанкама (*смејати се у брк*, *бити слеп код очију*, *гледати [кога] испод ока*, *доћи главе*, *душу дало*, *имати образа*, *кост и кожа*, *лакнути на души*, *мушка глава*, *нагазити на жуљ*, *носити кожу на пазар*, *од малих ногу*, *падати у руке*, *пасти крв*, *попречити се кост у грлу*, *претворити се у ухо*).

Жанровска разнородност и историјски опсег којим су обухваћена књижевна дела, тј. њихови одломци, предвиђени програмом за основну школу, методолошки можда нису адекватна подлога за анализу издвојених лексичких јединица. Обухваћена је, наиме, грађа дугог континуитета стваралаштва, махом домаће књижевности – од народне, разних родова и врста, до савремених дела. С друге стране, оваква перспектива омогућује вишеструке могућности анализе ексцерпираних лексема. Прво, од око 3.500 пописаних застарелих/застаревајућих речи, уочава се место и значај обрађиване лексичко-сематичке групе (ЛСГ) соматизама,[17] при чему се може уо-

17 При класификацији лексичко-семантичких група лексема с квалиф. заст. у РМС (Лексичко-семантичке групе и семантича поља застареле лексике у РМС), Ивана Маринковић (2023: 142) наводи следеће лексеме из ЛСГ делови тела: „Делови тела; органи; процеси у организму: бедрица ’в. бедро’, влакнина ’беланчевинаста, маса која настаје при згрушавању крви, фибрин’, грст ’шака’, дница ’слепо црево’, капић ’део главе који се покрива фесом’, крсти ’в. крста’, лоно ’крило; недра, наручје’, мождац ’мозак’, острагуша ’задњица’, ступало ’в. стопало’, писак ’в. гласница (2)’, плућа ’в. плуће’, улиште ’грудни кош’. На основу овога пописа, закључује се да идентификоване лексеме које су предмет овога истраживања нису квалификоване као архаичне (осим бедрица). Да би се добила потпунија слика о позицији испитиваних лексема у контексту застарелости и позицији у пасивном лексикону говорника српског језика,

чити и евентуална релевантност именованих делова тела (нпр. у опозицији унутрашњи : спољашњи, горњи : доњи, предњи : задњи итд.), као и симболичка, позитивна, негативна итд. маркираност неких од њих. Друго, фреквентност појављивања ових речи у временском континууму предвиђене лектире такође открива учесталост и тиме постојаност појединих лексема, од усмене књижевности до данас, као и потискивање речи словенског порекла онима које су ушле из страних језика. И коначно, треће, врло важно – отвара се могућност за сагледавање семантичких варијација и, с тим у вези, даљих деривационих механизама.

3. Методологија истраживања. Разумевање значења одабраних соматизама (*бедро*, *бок*, *недра*, *ӣлећа*, *ӣруӣ*, *ӣоӣиљак*) проверено је анкетом, на узорку од 900 испитаника, ученика седмог и осмог разреда, из градских и сеоских средина широм Србије. Надаље ће се представити резултати обрађених 500 анкета, с циљем да се утврди оправданост квалификације ове лексике као застареле/застаревајуће, која би, у континуитету коначне квалификације лексеме као архаичне, у перспективи носила квалификатор *арх*. Издвојене лексеме забележене су у читанкама за 6. разред и очекивано је да се њихово значење усвојило и постало део пасивног лексикона старијих ученика (7. и 8. разреда).

3.1. Речничке дефиниције. Други ниво анализе подразумева опис лексикографске обраде лексема *бедро*, *недра* и *ӣлећа* у дескриптивним речницима српског језика, као и компарацију са стањем у *Рјечнику срӣскоӣа језика* Вука Ст. Караџића и Речнику САНУ, како би се стекао увид у забележену семантичку структуру ових лексема.

требало би спровести ширу анкету, узимајући у обзир и параметар социјалне раслојености, те старосне структуре испитаника. Овде је, међутим, фокус на пасивном лексичком фонду младих, ученика основношколског узраста.

У контексту степена застарелости и стилске маркираности, испитаће се њихово присуство у електронском корпусу *СрīКор*, као и функционалностилски аспект текстова у којима се бележе. Ове лексеме изабране су за анализу јер се њихово значење у спроведеној анкети показало као најмање разумљиво (в. даље).

Значења лексема из активног лексичког фонда – *образ*, *сшрук* и *чело* испитаће се у забележеном контексту из перспективе семантичких трансформација и присуства ових значења у савременом српском језику. Од твореница анализирају се репрезентантивне лексеме према начину творбе: *īршњак*, *īрудоболник*, *закуравље* и пореди се присуство и актуелност значења творбених компонената и механизама са изабраним дериватима (сложенице с компонентом *-бол*(*ник*), префиксално-суфиксална творба са *за-* и *-ље*, те суфикс *-ак* у значењу део одеће, као и у *īршњак*).

Као модел за анализу фразеологизима послужиће они с компонентом *кожа* јер су бројна истраживања показала концептуализацију фреквентнијих соматизама (нпр. *īлава*, *срце*, *око*), али и зато што су забележени фразеологизми непрозирнији и удаљенији што се тиче разумевања данашњег (младог) корисника српског језика (нпр. *носиши кожу на īазар*).

Анкета. Анкета садржи 14 јасних задатака различитог типа (вишеструки избор, придавање, присећање) у којим се проверава разумевање значења 63 лексеме, груписане према тематској припадности или према врсти речи. Све лексеме забележене су у читанкама за шести разред, а истраживање је спроведено с ученицима седмог и осмог разреда у сеоској и у градској средини.[18] Г. Мирковић и Д. Томаш (2024), сараднице на пројекту Мати-

18 Анкета је спроведена у следећим местима: Ђурђево, Клупци, Никинци, Нови Сад, Сремски Карловци, Суботица и Чуруг.

це српске *Школски речник заборављених речи*, анализирајући резултате анкете на узорку од 500 листића, наводе следеће у вези с тематском групом соматизми:

> „Иако речи које означавају делове тела спадају у основну лексику, изузев речи *потиљак* (71,58%), ниједну од понуђених речи није знало више од половине испитаних ученика: *бок* (42,74%), *труп* (30,56%), *плећа* (27,35%), *недра* (25,64%), *бедро* (22,01%). Колико је ученицима далека застарела реч за део леђа, потврђује неколико ученика који су, решавајући задатак, погрешно преписали реч *плећа* и написали *плећка*. По свој прилици, ученици не знају који је то део тела, али вероватно знају за лексему *плећка* у домену лексике кулинарства, те су је помешали с лексемом *плећа*" (Мирковић–Томаш 2024: 110–111).

Према параметру село : град, резултати испитиване тематске групе изгледају овако:

		Село			Град		
	Реч	Тачно	Нетачно	Неурађено	Тачно	Нетачно	Неурађено
1.	потиљак	69,26%	22,08%	8,66%	73,84%	20,25%	5,91%
2.	бок	43,72%	47,62%	8,66%	41,77%	48,95%	9,28%
3.	плећа	29,44%	59,31%	11,26%	25,32%	62,45%	12,24%
4.	недра	25,97%	64,94%	9,09%	25,32%	67,51%	7,17%
5.	труп	24,24%	63,64%	12,12%	36,71%	51,9%	11,39%
6.	бедро	22,51%	65,8%	11,69%	21,52%	69,62%	8,86%

Табела 1: Разумевање застарелих соматизама код ученика 7. и 8. разреда према параметру село : град

На основу ових резултата уочљива је занемарљива разлика у (не)познавању издвојених речи што се тиче ученика из руралних и урбаних средина. Лексеме *бок* и *плећа* нешто боље познају ученици из сеоских школа, док су у благој предности ученици из града, којима је мало разумљивије значење лексеме *труп*. Очигледно је да је лексема *потиљак* у активном лексичком фонду ученика, док су остале врло непрозирне и далеке, при чему је зна-

чење лексеме *бок* на путу ка периферији или је потиснуто. Могуће је да је половини ученика ипак позната ова лексема због још живе структуре *сйавайи на боку*, *окренуйи се на бок* и сл., али и због деривата *бочни* и *бочно*.

4. Лексеме *бедро*, *недра* и *йлећа* у речницима српског језика.

4.1. Бедро. В. Караџић у *Срйском рјечнику* дефинише *бедро* тако што, након немачког и латинског превода [Schenkel, crus], упућује (cf.) на *буй* (*бедра*, *бедрица*, *сйеīно*), док на плуралски облик *бедра* реферише на (vide) *бедро* и даје пример „Сломио му *бедре* обедвије".[19] Очигледно је да је доминантна сингуларска форма *бедро*, што се дефинише турцизмом *буй*, који је у том периоду већ био очигледно усвојен, мада се и *буй* у *Рјечнику* дефинише синонимом *бедро* (кружна дефиниција), с малом разликом у преводу [der Oberschenkel, femur (бутна кост)]. У савременом српском језику овај део тела номинован је од турског *but*, о чему М. Ђинђић (2013: 223) сведочи у својој дисертацији следећим изводом из семантичко-деривационог гнезда ове турске речи:

СДГ: БУТ (тур. but)

ТО: *буй-*

0 бут м 1. анат. део задње ноге изнад колена код животиња. 2. а. → бутина (1). б. покр. лист на човечјој нози.

1_1 < 0 бут-ина ж 1. анат. део човечје ноге изнад колена, стегно. 2. а. аугм. ← бут. б. бут, шунка.

19 На основу примера разуме се да је именица бедро употребљена у женском роду у множини. „РЈА бележи да је именица бедрица регистрована у прошлом веку (19.), док се именица бедра женског рода налази још код Светог Саве у 12. в., а именица бедро средњег рода од 16. в." (Маринковић 2023: 215).

Бӯтина је, дакле, данас у терминолошком значењу једина номинација за ‘део човечје ноге изнад колена’, а хомоним је с (2.а.) аугментативом од *бӯт* са суфиксом *-ина* (*шунка*). У СДР, међутим, лексема *бедро* је деривационо богатија (11 твореница), док их *бӯтина* има 6, што је рефлексија стања и начина бележења лексикона времена у којем је настајао РМС. У РСАНУ лексема *бедро* има три значења, при чему примарно има и подзначење (цео бут – састоји се из бута (бедро), листа и стопала). У РМС овог значења нема, као ни оног из РСАНУ с квалификатором зоол. (трећи зглавак ноге код инсеката), што значи да се значење сужава на 1.а. *део ноге од ст̄рука до колена*, б. *кук*, *бок*. 2. фиг. *бочна ст̄рана некої п̄редмет̄а*. У РСЈ остају два значења лексеме *бедро*, примарно, терминолошко (анат.) и секундарно зоол.

У *СрпКор-у* ова се лексема региструје 110 пута, искључиво у књижевним делима, и употребљена је у значењу ‘део човечје и животињске ноге изнад колена’:

- (а) (...) погледа у страшно мршава *коњска бедра*[20] (М. Шолохов);
- (б) Лежи где је остављен, у положају у коме је остављен, згрчен на левом боку с рукама *уз бедра* (Б. Пекић);
- (в) Зима је теби пас што стеже твоја *бедра* (М. Павић).

У читанци је *бедро* део стиха *у Песми о керуши* С. Јесењина:

При повратку вукућ се по тмини // И лижући зној са *бедара* лених // Месец јој се над избом учини // Као једно од кучића њених.

20 Код коња постоји посебан назив који обухвата и бедра и задњи део леђа, а то су сапи. ‘Задњи део коњских леђа (по коме се одређује снага коња)’ (РСГВ). Ово је још једна потврда о значају коња у животу човека, као што су и бројни називи коњске опреме.

У преводима (Шолохов, Јесењин) сасвим је адекватно пренета поетска компонента овом архаичном речју. У песми је данашњем (младом) говорнику српског језика отежано разумевање ове лексеме јер су *бедра*[21] у песми квалификована као *лена*. Овом се конструкцијом преноси у ствари песничка слика тужног, успореног хода, врло емотивног доживљаја, где се потискује анализа значења непрозирне лексеме. Заправо се метонимијом ДЕО ТЕЛА ЗА АКЦИЈУ КОЈИ ОНО ОБАВЉА стављају у други план лексичке јединице којима је ситуација осликана. Према класификацији архаизама, ова би лексема (из угла младих говорника српског језика) била књижевни лексички архаизам јер је потврђен у савременим текстовима писаним књижевноуметничким функционалним стилом и зато представља сегмент књижевне (стандардне) лексике, без обзира на то што се налази и на њеној периферији (уп. Милановић 2006: 301).

4.2. Недра. Чињеница да преко 350 ученика од укупно 500 није знало значење лексеме *недра* говори о томе да је код савремене омладине ова лексема готово непозната, да се данас стилски диференциране блискозначнице *ӣрса*, *недра*, *ӣруди* сужавају на немаркирану лексему *ӣруди*, којом се обухвата семантички садржај некада диференцираних наведених лексема за предњи део грудног коша. В. Караџић у *Рјечнику* за лексему *недра* упућује на *њедра*, где даје само превод der Busen, sinus. За облик *ӣрса* упућује на *ӣрси* и наводи: „прси, f. pl. (gen. прси и прсију) die Brust, pectus. [cf. прса, груди]", док за *ӣруди*

21 У оригиналу: „А когда чуть плелась обратно // Слизывая пот с боков // Показался ей месяц над хатой // Одним из ее щенков..." (https://ilibrary.ru/text/1652/p.1/index.html). Иако у руском језику постоји лексема бедро́: Часть ноги человека или задней конечности животного от таза до коленного сгиба (ramota.ru/poisk?mode=slovari&query=бедро), у оригиналу песме употребљена је лексема бок.

даје кружну дефиницију, упућује на *ӣрса*, али даје и пример: „Донио бих ја и плећку и *ӣруди*, али не даду људи (у приповијеци)". Очигледно је да су ове три номинације некада диференцирале перцепцију важног дела тела, која је временом постала ирелевантна. На основу етимологије коју даје П. Скок (1971) уочава се да су се као дистинктивне семантичке компоненте издвајале следеће[22]: (а) позиција и облик – *недра*; (б) структура (кости), облик, унутрашњост – *ӣруди*; (в) састав – *ӣрса*.

4.2.1. Недра и груди. У СДР налазе се следеће информације о дериватима ових лексема: *недра* (4), *ӣруди* (42), *ӣрса* (36). Деривациона гнезда лексема *ӣруди* и *ӣрса* показују доминантне семе и даљи развој ових полисемантичких лексема. Тако се код лексеме *ӣруди* налази више деривата с квалификатором анат. терм., што значи да је примарно значење дало највише деривата, али и експресивно, метафорично, позитивни или негативно конотирано – унутрашњост, дубина (*широкоӣруд*, *ускоӣруд* итд.). Деривати лексема *ӣрса* упућују на то да је сема 'површина', спољашњи део предњег дела грудног коша најпродуктивнија, па тако има доста и изведеница које означавају одевни предмет. Лексема *недра* остају потпуно на периферији, а активна лексема у овом гнезду јесте *изнедрити*.

РСАНУ региструје три значења, свако с подзначењем, лексеме *недра*: 1.а. предњи део грудног коша код човека; груди, прса. б. женске груди, дојке. 2.а. део одеће који покрива груди. б. прорез, изрез на предњем делу ко-

22 Недра: „prvobitno je »1° sinus kao dio tijela oko pasa [...] To je sveslav. i praslav. riječ (*edrö)"; бедро: „Sveslav. i praslav. bez paralele u baltičkoj grupi. Znači i »brežuljak« (...). Prelazi u deklinaciju a: gruda f (Brač) »kost sred prsi gdje se sastaju rebra«. Ova potvrda objašnjava plural: grudi se sastoje od više kostiju na obje strane"; прса: „prsa n pl. (17., Smiljan, Lika, ŽK; analogijski na -a prema koljena, ramena) = prsi f pl. = prsi m pl. (prvobitno dual kao oči) = prse f pl., ie., baltoslav., sveslav. i praslav., »pectus, grudi (v.)«".

шуље, блузе; деколте. 3.а. унутрашњост нечега (земље, мора и сл.). б. заклоњено, заштићено место, простор. У РМС ова се разгранатост семантике сажима на три значења, без подзначења: 1. *īруди, ӣрса*. 2. *део одеће који ӣокрива īруди*. 3. фиг. *унутрашњост нечеīа* (*земље* и др.), што бележи и РСЈ.

Потврду да је лексема *недра* жива у (савременим) књижевним делима и то у сва три значења, те да има одлике књижевног лексичког архаизма, налази се у *Срӣ–Кор*-у, где је забележена у чак 172 примера, нпр.:

- И још му даје једну јабуку коју он, збуњен, ставља у *недра* (Д. Киш);
- Кад дете плаче, свеједно му је чије је наручје и чија су *недра* (Д. Ћосић);
- Уђите на ову галерију и, као и прошли пут, спустите се *у земљина недра* (Ј. Потоцки);
- (...) по твојим очима и твоме *ӣријаӣељском недру* (М. Ускоковић).

Занимљиво је да наведени примери показују стилску диференцијалну специфичност и непотпуну синонимичност с лексемама *īруди* и *ӣрса*. Наиме, чини се да је ова лексема највише стилски маркирана, да садржи компоненту позитивног субјективног набоја, те да је најудаљенија од значења лексеме *ӣрса*. У читанкама су забележена три примера с лексемом *недра*:

> Малиша се у ухо претварао чим би ветар шушнуо у пољу сунцокрета и, сав узбуђен, слушао о таласима Јужног мора [...] у чијим недрима, као у дворцима од кристала, спавају бели медведи и виле сребрних коса [...] (Г. Олујић); Ој девојко, душо моја! / Чим миришу недра твоја? / Или дуњом, ил' неранчом? / Или смиљем, ил' босиљем? / (*Најљеӣши мирис*); Ђаво те однео!", викну Јерина, извади турски бодеж из недара и сва ван себе, хитну га на Радосава. (В. Хулпах).

4.2.2. Деривација и значење. Као и на лексеме *бедро/бедра*, тако и *недра* треба посебно обратити пажњу при обради дела у којима се појављује, с посебним освртом на реализовано значење, као и на компарацију с блискозначницама *ѓруди* и *ѿрса*. Нарочит значај при усвајању значења књижевних лексичких архаизама (код ученика) могу имати семантичко-деривациона гнезда, на основу којих се отвара могућност разумевања мотивне речи, нпр. с префиксом *из-*: **из* + грудити > / : *из* + недрити > изнедрити[23] : *из* + прсити (се) > испрсити (се)[24], с потпуно различитим значењима изведеница истим префиксом. Даља анализа деривационих гнезда може да покаже симетрију, тј. асиметрију у разграничавању значења датих лексема, што се ишчитава из забележених изведеница. Тако ће се уочити да лексеме *ѓруди* и *ѿрса* даље паралелно творе придеве *ѓрудаѿ* и *ѿрсаѿ*, одакле настају деадјективне именице *ѓрудаѿосѿ* и *ѿрсаѿосѿ*, док ово изостаје код именице *недро*, где постоје само деминутив *недарце*, те глаголи *недриѿи* и даље *изнедриѿи*. Постоји и лексема *занедарје* (‘оно што је на недрима, уз недра’ (о одећи)), а њено је значење „синтагматског порекла, изводи се на основу њеног граматичког значења: деривираном лексемом означава се објекат локализације, а основом локализатор (СДР: 362, ф. 31).” Овакав тип творбе забележен је у нашој грађи у лексеми *зарукавље* у лирској песми *Сесѿра браѿу зарукавље везе*, у стиховима:

Почекај ме, сунце, на заходу, // да навезем брату <u>зарукавље</u> [...].

На основу објашњења творбе *занедарје*, непродуктивног и данас архаичног, прозирније је значење лексеме у песми и приближава је данашњем читаоцу. Надаље, бол

23 Изнедрити, -им, ијек. изњедрити, сврш. извести, измислити, створити (РМС).

24 Испрсити, -им сврш. напред истурити, изравнати, усправити; ~ се 1. напред истурити прса. 2. заузети енергичан став, направити се важан (РМС).

се везује за *īруди* – *īрудоболан*, *īрудоболник*, *īрудобоља*, што не изостаје код лексеме *ӣрса*, али само у *ӣрсобоља*. У оба случаја везује се за сушицу, туберкулозу, данас далеко мање заступљену болест, која је номинована само према (касније детектованој) бактерији која је изазива (Mycobacterium tuberculosis). Данас је друга саставница сложеница овога типа (с лексемом бол) задржана само генеричким номинацијама у *īлавобоља*, *зубобоља*, ређе *костӣобоља*. Остали деривати ових двеју лексема разилазе се према доминантним семама – *īруди* 'кост': *īрудњача*, *међуīрђе*, *ӣлосноīруд*, *средоīрудница*, *средоīруђе*; *ӣрса* 'део одеће': *ӣрслук*, *ӣрслучак*, *ӣрслучац*, *ӣрслуче*, *ӣрслучина*, *ӣрслучић*, *ӣршњак*, што је код лексеме *īруди* сведено на *īрудник* и *īрудњак*. Савремено је значење лексема и *īрудњак* и *ӣршњак* удаљено, сужено или архаично, од оних која се бележе у речницима или књижевним делима. Наиме, *īрудњак* примарно означава *вуном или крзном ӣостӣављен ӣрслук без рукава*, што је еквивалентно значњу лексеме *ӣршњак*. Обе лексеме бележи и наша грађа из читанки:

> Ненад је ишао сам, носећи под мишком мали пакет: вунени <u>грудњак</u> за Жарка, вунене чарапе, још топле гурабије које је месила и пекла старамајка, увијене у тај <u>грудњак</u> и чарапе. (Б. Ћосић)

> Пођоше и кочијаши нудећи се да по два гроша возе у варош; али већина, „ради апетита" или „опружања ногу", оде пешице заметнувши прут на раме а палац од леве руке за шпаг од <u>пршњака</u>. (Л. Лазаревић)

Обе лексеме изведене су суфиксом *-ак/-јак*, који се првенствено додаје на придевске основе при чему изведенице могу да означавају:

> „биће или предмет који поседује особину изражену придевом (*īлуӣак*); може настати универбацијом с дотичним придевом у првом делу (*црњак* = црно вино,

осињак = осиње гнездо), а неки пут га морамо мотивисати и сложенијим синтагмама (*дешњак* = онај који се служи десном руком; во или коњ на десној страни запреге)" (Клајн 2003: 33).

Сматрамо да су *грудњак* и *пршњак* настали универбацијом, тј. сажимањем структуре X за Y (одећа за груди, одећа за прса), што је даље продуктиван процес у неким називима за одећу, другачије дубинске структуре, у слободнијем, фамилијарнијем тону, блиском жаргону (уп. Клајн 2003: 33–34): *кожњак*, *горњак* и сл.

5. Плећа. У *Српском речнику* В. Караџић бележи две форме ове именице – *плећи* (ж. мн.) и *плеће* (ср. јдн.). Према наведеним примерима уз ове лексеме, њихово значење разграничено је према томе да ли се ради о људском или животињском делу тела између руку / ногу (код животиња) и врата. Уз први облик на *-и* дат је пример из народне песме *Женидба Змај-деспота Вука*: „*Плећи* даде, бијегати стаде – Даде *плећи,* ћаше побјегнути". Друга једнинска форма везује се за животињки део тела, где Вук детаљно описује стари пагански обичај *гледати у плеће*: „Многи људи у народу нашему проричу којешта из плећа од печена брава..."[25]. РМС бележи три облика, при чему је примаран нови плуралски облик – *плећа*, за који се везује (=) облик *плећи – горњи део леђа између врата и руку*, док се за хоминим наводи значење лексеме *плећка* (б) *део животињскої трупа између врата и предњих ногу*, с квалификатором покр. Облик *плеће* дат је као посебна одредница с два значења, при чему прво обухвата део људског и животињског дела тела, а друго је с квалификатором фиг. *крило (на вратима).* Сва три облика реги-

25 У књизи *Симболика света у народној магији Јужних Словена*, Љ. Раденковић (1996: 23) наводи: „У бајању и гатању предња страна тела има атрибуте: свој, људски, повољан итд., док се за задњу страну везују супротни атрибути – туђ, нељудски, неповољан."

стрована су и у РСЈ, са само једним терм. анат. значењем, а значење *ūлећка* везује се за одредницу *ūлеће*. Потоњи облик не бележи се у *СрūКор*-у, док је форма *ūлећи* регистрована 11 пута, при чему је чак 9 примера из дела Р. Петровића и 2 из М. Црњанског (нпр. Како му се опустише на *ūлећи* очи девојачке, не могаше се одвојити... (Р. Петровић)). Облик *ūлећа* забележен је 466 пута. Подаци из СДР говоре да су продуктивне форме *ūлећа* и *ūлеће* (у значењу *ūлећка*), а да су деривати или квалитативни придев (*ūлећаш*) или деадјективна именица (*ūлећашосш*) или номинације за део одеће (*наūлећак*, *наūлећник*, *оūлећак*). Овако разграната граматичка категорија рода именице која има само множину (осим *ūлеће*) додатно отежава разумевање и усвајање и значења и облика номинованог дела тела. Осим тога, као што је то случај с именовањима за горњи предњи део тела (*ūрса*/*ūрси*, *īруди*, *недра*), тако је и са задњим делом горњег дела тела – *леђа*, *ūлећа* / *ūлећи* / *ūлеће*, *крсша*, што може да упућује на ранију потребу прецизнијег разграничавања одређених сегмената трупа. Ситуација у савременом српском језику, у активном лексичком фонду говорника средње и старије генерације, таква је да доминацију за генеричку номинацију предњег дела тела има лексема *īруди* (у *СрūКор*-у 3.387 појављивања), а задњег – *леђа* (4.897). Остале лексеме део су пасивног фонда, књижевноуметничког стваралаштва или паремија (*носиши [шūа/коīа] на ūлећима*; *пасши на ūлећа* и сл.) и управо је овај фразеологизам најучесталији у *СрūКор*-у, нпр.:

> Руководство партијске организације *ūало је на ūлећа* усамљеног секретара.

6. Закључци. Овакви закључци, свакако, захтевају обимније истраживање које би показало егзактне податке о степену застарелости анализираних лексема. Пошто

је централно питање у истраживању то колико млади разумеју значење ових речи, будући да су живе у књижевним делима која читају, при чему је изузетно важно нагласити њихову стилску функцију, значајни су резултати споменуте анкете, који позивају на израду приручника за усвајање лексема која је у процесу застаревања, као и добро осмишљене микроструктуре специјалног речника застаревајуће лексике, намењеног управо млађим нараштајима. Профил корисника јесте полазни критеријум за идентификацију информација које би ушле у речнички чланак, што значи да треба да буде растерећен од металексикографских информација, да се граматичке информације сведу на минимум, а кључни део треба да буде јасно артикулисано значење или значења оним вокабуларом који је проверено познат младом кориснику, поткрепљена примерима из лектира, али и из других извора, пре свега из дела савременијих аутора. Дефинисање синонимима требало би да постоји као допуна дескриптивним дефиницијама, а саме синониме, тј. блискозначнице, такође треба поткрепити примерима, како би се уочила употребна вредност лексеме, њена стилска или каква друга маркираност. На тај начин би се богатио ученички лексички (пасивни) фонд, стицала шира свест о језичком потенцијалу српског језика, али и продубљивало знање о материјалној и духовној култури Срба.

Додадатак 1. Пример речничког чланка застаревајућих соматизама

бедро ср. род *део ноге од кука до колена код човека*; *бутина*.

Онда прислони руке на бедра: слуша гласан сркут надничарских уста. (Д. Ћ.)

бутина

Чизме које досежу до средине бутина, шорц и тесна кошуља нису одевна комбинација. (РТС)

део задње ноге од кука до колена код животиња; *бут*, *бутка*.

Официр постоја ћутећи, погледа у страшно мршава коњска бедра (М. Ш.)

При повратку вукућ се по тмини // И лижући зној са бедара лених // Месец јој се над избом учини, // Као једно од кучића њених. (С. Ј.)

бут

Месо дивљег јелена је савршено испечено, и сви су рекли да никад нису видели тако дебео бут. (Ц. О.)

Додадатак 2. Пример задатака за усвајање значења застаревајућих соматизама

1. Допуните следеће реченице одговарајућом понуђеном речју у правилном облику:

ПЛЕЋА ПРСА БЕДРА НЕДРА

Коњ је копао земљу ногама и ударо репом по _____

Чим миришу _____ твоја? / Или дуњом, ил' неранчом? / Или смиљем, ил' босиљем?

И лижући зној са _____ лених // Месец јој се над избом учини // Као једно од кучића њених.

... бјеху мушка _____ охладњела, // а у њима умрла свобода.

Од крстова златне ките висе, // те куцају Бошка по _____

Једном речи, хранити у _____ змију која нас уједа, све док нам и само срце не изгризе.

2. Напишите речи које значе *одевни предмет* изведене од речи од којих могу да настану такве речи:

груди _____
недра _____
прса _____
плећа _____
бедра _____
кожа _____

3. Реч *прсатост* значи:

(а) особина онога који има дуге прсте
(б) особина онога који се истиче међу осталима
(в) особина онога који има развијена прса
(г) ништа од наведеног

4. Напишите што више речи изведених од назива за делове тела и суфикса *-ост* које значе особину.

_____
_____

5. Препишите реченице и замените подвучене речи оним речима које имају слично или исто значење.

Живот <u>је</u> убрзо <u>изнедрио</u> непријатеља колико хоћете.

_____

Свако <u>се испрсио</u>, поносно дигао главу и гледао у свог идола.

_____

Он је без сумње увек био према мени врло нежан, <u>широкогруд</u> отац.

_____

Господин је уображен, хвалисав, <u>ускогруд</u>, будаласт човек.

_____

6. Заокружите тачну тврдњу.
(а) Реч *ūлећка* значи *шал ūлеш̄ен од вуне*.
(б) Реч *буш̄ка* значи *мали буш̄, део шунке*.
(в) Реч *ūолуш̄ка* значи *ūолувреме у малом фудбалу*.
(г) Реч *коска* означава *малу косу којом се шиша ш̄рава*.

ЛИТЕРАТУРА

Драгићевић 2018: Рајна Драгићевић, *Срūска лексика у ūрошлоcш̄и и данас*, Нови Сад: Матица српска.

Драгићевић 2024: Рајна Драгићевић, *Лексиколошка линīвокулш̄уролоīија*, Нови Сад: Матица српска.

Лејкоф–Џонсон 1999 (2014): Џорџ Лејкоф, Марк Џонсон, „О појмовној метафори", у: К. Расулић, Д. Кликовац (ур.), А. Броћић (прев.), [ориг. Lakoff, G, M. Johnson, *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*, New York: Basic Books, 1999], *Језик и сазнање. Хресш̄омаш̄ија из коīнишивне линīвисш̄ике*, Београд: Филолошки факултет, 273–307.

Маринковић 2023: Ивана Маринковић, *Засш̄арела лексика у оūисним речницима срūскоī језика* (необјављена докторска дисертација) Филолошки факултет, Београд.

Милановић 2006: Александар Милановић, „Статус појма и термина *лексички архаизам* у србистици". *Научни сасш̄анак у Вукове дане*, 35, *Реч – морфолошки, синш̄аксички, семанш̄ички и формални асūекш̄и*, Београд: Филолошки факултет.

Мирковић–Томаш 2024: Горица Мирковић, Даница Томаш, „Путевима резултата упитника о заборављеним речима до школског речника", *Лексикоīрафски сусреш̄и*, Београд: Филолошки факултет.

Раденковић 1996: Љубинко Раденковић, *Симболика свеш̄а у народноī маīији Јужних Словена*, Београд: Балканолошки институт САНУ.

Шарманов 2014: Шарманов, Василий Владимирович, „Соматизм как компонент фразеологической единицы русского и немецкого языков", 10, *Universum: филолоūия и искусш̄воведение*.

Штрбац 2018: Гордана Штрбац, *Фразеологија о човеку и човек у фразеологији*, Нови Сад: Филозофски факултет.

*

Wierzbicka 1991: Anna Wierzbicka, „Cross-Cultural Pragmatics", *The Semantics of Human Interaction*, Mouton de Gruyter Berlin – New York.

Wierzbicka 2007: Anna Wierzbicka, „Bodies and their parts: An NSM approach to semantic typology", *Language Sciences* 29 (1):14–65.

ИЗВОРИ И РЕЧНИЦИ

Платформа *Расковник*
http://raskovnik.org/

РМС: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд: Институт за српски језика, Српска академија наука и уметности, 1959– .

РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–III. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969, IV–VI, Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.

РСЈ: *Речник српског језика* (ур. М. Николић). Нови Сад: Матица српска, 2007.

РСГВ: *Речник српских говора Војводине*, измењено и допуњено издање у 4 тома, (прир. Дејан Милорадов, Катарина Сунајко, Ивана Ћелић и Драгољуб Петровић), Нови Сад: Матица српска, 2019.

СДР1: Гортан-Премк, Д., В. Васић, Љ. Недељков (ред.). *Семантичко-деривациони речник. Свеска 1*: *Човек – делови тела*, Лингвистичке свеске 3, Нови Сад: Филозофски факултет, 2003.

СрКорп: *Корпус савременог српског језика на Математичком факултету Универзитета у Београду*
http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/

*

Skok 1971: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

‘У ђевојке црне очи како магиња’[26]

ИМЕНОВАЊЕ БИЉА У ВУКОВОМ *РЈЕЧНИКУ*

1. Увод. У истраживању се пропитује мотивација номинације флоралне лексичко-семантичке групе у другом издању Караџићевог „Српског рјечника” и настоје се утврдити основни механизми генерисања њених народних назива. При томе, полазећи од антропоцентричне теорије, у чијој је основи становиште да језичка семантизованост оличава собом човеково виђење света, утврђује се његова симболика заснована на биљном коду. Стога је предмет рада утврђивање основних мотивационих база које индукују именовање човековог биљног окружења, при чему је основна хипотеза да ће човек сам, његова чулна перцепција, ближи и познатији контекст – делови тела, животињска морфологија, конкретна просторна околина, станиште и познати временски оријентири, бити круцијална изворишта за пресликавање на мање познате

26 Иако је магиња у нашем народу позната као дрво јагода, или јагодњак, јер њени плодови изузетно личе на зреле јагоде, те би се боја ове биљке могла повезати с црвеном бојом (уп. https://www.agrotv.net/maginja-drvo-jagoda/), код Скока налазимо потврду да се ова биљка може убројати и у врсту „prunus mahaleb »cremža, divlja višnja« daju Pančić i Šulek magriva” (Skok 1971: 533), што се даље може довести у везу с тамнољубичастом бојом. На овај је изразито и доминантно таман тон љубичасте боје вероватно мислио Вук када је илустровао значење ове лексеме у свом Рјечнику. Иначе је регионално одређује – у Дубровнику, а латински превод упућује управо на ову врсту вишње ‘arbutum [prunus mahaleb L]’.

биљке. Сакрална сфера преносиће своју позитивну и негативну квалификацију као атрибуцију при номиновању биљака. Циљ рада је идентификовати корелацију култура – језик на примеру ове лексичке скупине и одредити место, улогу и функцију биља кроз његово именовање у животу и мишљењу човека у прошлости.

2. О *Српском рјечнику*. „Српски рјечник" (1852) Вука Ст. Караџића обухвата језичку грађу са великог дела штокавског говорног простора, за разлику од првог издања (1818), чију је територијалну базу чинила лексика тршићког краја. С тим у вези, сразмерно готово удвострученом броју речи[27] у односу на „Рјечник" из 1818. године, у којем је регистровано око четиристо речи са значењем биљног света, у потоњем се издању налази преко девет стотина лексема из ове лексичко-семантичке скупине.[28] „Рјечник" из 1852. године, осим општег и енциклопедијског карактера има и елементе речника синонима, дијалекатског и фразеолошког речника, представљајући тако огледало културе и обичаја српског народа, што је била ауторова замисао и у претходном издању: „У рјечнику треба да се истолкује и опише што се боље може све што народ о ријечи једној зна и приповиједа" (Караџић 1818: viii).[29]

27 Коначан број лексема у „Рјечнику" нигде није прецизно наведен (оквирно 47 000 речи). Увећање лексичког фонда у односу на „Рјечник" из 1818. последица је присуства регионалних дублета, а умножавању фонда доприноси и увођење тзв. варошких речи (Кашић 1987: 67). Између ова два издања (у периоду 1818–1852) нема речничких публикација на домаћем терену, што увећава значај и вредност Вуковог рада на овом пољу.

28 Убројана сва лексика која упућује на биљку, регионалне варијанте, као и речи које излазе из ове семантичке групе, али за које је у илустративном објашњењу наведена каква биљка.

29 О овоме сам аутор каже следеће: „ја сам оне ријечи што су наштампане прије донио амо у глави, пак сам их послије писао како сам се могао опомињати; ове пак што се сада додају купио сам по различнијем крајевима народа нашега а овога посла ради путо-

Зато је лексема често само повод за слику живота, веровања, искустава, изнетих у стиховима, фразеологизмима, краћим прозним белешкама, које представљају „понекад целе мале студије из историје, социологије, фолклора и сл.” (Вукомановић 1976: 714), односно слику живота традиционалног човека пренету преко језика који је „најизразитије обележје и показатељ етноса” (Толстој 1995: 9).

3. Теоријско-методолошки оквир истраживања. Предмет рада је флорални лексички слој овог речника посматран из перспективе мотивације именовања биљака, којом се открива најдиректнија корелација човека и његове најближе околине, тј. чулна перцепција и рецепција биљке, те конкретизација темпоралног и спацијалног аспекта у именима биљака, начињена према мери човека. Циљ је такође да се побележе и њихова симболичка обележја, на основу којих се исказује „модел света на ‘биљном коду’” (Раденковић 1996: 193).

Називи биљака забележени у Вуковом „Рјечнику” у великој мери мотивисани су људском перцепцијом овог сегмента стварности.[30] Тако је номинација и атрибуција флоре одраз човековог виђења најнепосреднијег окружења, чиме се омогућује тумачење когнитивних процеса, у релацији денотативне, референцијалне и номинационе функције, тј. спреге реалије, значења (симболике и асоцијација), те назива биљке. Стога народна етимологија номинованих биљака забележених у Вуковом „Рјечнику” пружа могућност посматрања ове лексичко-семантич-

вао сам [...] у Хрватску, Далмацију, Дубровник, Боку и Црну гору” (Караџић, Предговор 1852: v).

30 Ово потврђује полазишта антропоцентричне теорије, о којој А. Вјежбицка, између осталог каже: „In natural language, meaning consists in human interpretation of the world. It is subjective, it is anthropocentric, it reflects predominant cultural concerns and culture-specific modes of social interaction as much as any objective features of the world ‘as such’” (Wierzbicka 1991: 16–17).

ке скупине у оквирима лингвистике, поетике и духовне културе (Толстой–Толстая 1988: 252).[31]

Анализа поменуте грађе у „Рјечнику" заснива се на идентификацији процеса разумевања једног појма уз помоћ другог,[32] при чему је обично први (изворни) чулно сазнатљив и добро познат те се позајмљује у именовању другог (циљни) (уп. Klikovac 2004: 11–12). Како је концептуална анализа најприкладнија за проучавање апстрактне лексике (уп. Драгићевић 2007: 89), биљке, као конкретни ентитети, добро познате реалије, излазе из оквира анализе према поставкама когнитивне теорије и обично су изворни домени.[33] Њихови пак поједини (народни) називи у „Рјечнику" сведоче о томе да су именоване према другим, могуће ближим и познатијим, феноменима. Ово *йресликавање* има извориште у човековим чулним опажајима (визуелним, аудитивним, тактилним, густативним и олфакторним), темпоралном и/или локационом оквиру, односно перцепцији времена и простора људским особинама, те божанским и демонским силама, како их он поима и артикулише.

4. Мотивација номинације биља. Увидом у ексцерпиране примере из ове лексичко-семантичке скупине закључује се да је симболичка вредност биљке, исказана њеним називом, мање релевантна уколико је именована на основу

31 Може се говорити о „языковой, мифопоэтической ритуально-магической функции народной этимологии и соответственно – о трех аспектах ее изучения: в рамках лингвистики (лексикологии и этимологии), в рамках поэтики (структуры текста) и в рамках духовной культуры (обрядность, верования, мифология)" (Толстой–Толстая 1988: 252).

32 „Our concepts structure what we perceive, how we get around in the world, and how we relate to other people. Our conceptual system thus plays a central role in defining our everyday realities" (Lakoff, Johnsen 2003: 3).

33 У типичне изворне домене убрајају се нпр. људско тело, животиње, биљке, зграде, машине... (уп. Драгићевић 1997: 90).

директног чулног опажаја. Тако ће *врањи лук*, на пример, бити само опозит према *белом луку*, те ће естетска и сакрална сфера, као и лековита вредност овако номинованог биља бити готово редундантна или померена у други план, мада јасне границе свакако не постоје, јер ће изворни домени каткад имати вишеструку референцијалну (и симболичку) вредност. С друге стране, *Боīородичина ӣрава* кодираће божанску силу, која је, између осталог, у релацији с лековитим својством – да се уравнотежи менструални циклус и помогне у неплодности (уп. Колосова 2009: 11).

4.1. Боја, величина, облик и биљке. Чулни опажаји у формирању слике света у човековој свести „какву он потом, са свог менталног плана претаче у одговарајуће саопштење, преносећи је [...] и другима на спознају" (Ivić 2006: 53) имају велики удео и у номинацији света флоре, чиме се биљке и околни свет доводе у међузависност. При томе, визуелни утисци, човеку најупечатљивији – боја, величина и облик биљке, најдоминантнији су изворни домени. Најчешће су називи биљака у „Рјечнику" мотивисани њиховом бојом[34] (*бјелица*, *бијело зеље*, *бјелоīраб*, *бјелојабука*, *бјелошљива*; *врањак*, *врањи лук*; *зеленкада*; *жуӣокора*[35]; *злаӣица*, *злаӣоīлав; црвењача*; *црноīраб*; *шареника*) или бојом као продуктом дате биљке (*враниловa ӣрава*[36]), као и удруженим својствима – бојом биљ-

34 Боје су иначе један од елемената према којем се гради модел света у традиционалној култури, при чему се обично њихова симболика употпуњује симболиком ентитета (уп. Раденковић1996: 275).

35 Караџић у „Рјечнику" бележи: „Жутокора, f. (у Ц. г.) дрво које рађа гроздиће, којијех су зрна као шеница, црвена и кисела. У Кривошијама се дрветом које се овако зове боји као рујевином." На основу овог коментара закључује се да у именовању биљке није релевантна боја плода нити боја продукта добијеног бојењем употребом ове биљке (црвена, рујна), него боја стабла и цвета (жута).

36 Вранилова трава (враниловка) и жутилова трава (жутиловка), иако творбено истоветне, семантички се разграничавају према томе да ли је именована боја биљке садржана у њеном називу

ке, њеним продуктом и наменом (*жӯтиловка*, *жӯтилова т̄рава*; *мавез*[37]).

Целокупан колорит народна перцепција у именовању биља ипак најчешће своди на дихотомију *бело – црно*, чиме се диференцирају светли и тамни ентитети[38] и у други план се махом ставља њихова естетска и симболичка вредност. У том опозитном односу бела боја индукује својеврстан хипероним – *бјелица*, па је биљка с овом бојом и пшеница и шљива и јабука и трешња, што белој боји даје примат у односу на црну и може се разумети као позитивно обележена јер се „бело асоцира са светлошћу и са стваралачком снагом која се налази у млеку..." (Раденковић 1996: 281),[39] на пример. А управо његова белина, али и својство течности генеришу назив биљке *млечика*, којој се према сличности исцеђеног садржаја стабла биљке и млека приписује магијска моћ – даје и одржава млеко код крава. Значај млека и млечних производа у човековој исхрани препознаје се у ритуалној радњи приношења жртве *млечики*: „испод ње се закопа мало краваја и соли и каже јој се – Ја теби дајем со и хлеб, а ти мени млеко и сир" (Чајкановић 1985: 174–175).

идентична њеној намени, тј. продукту: обе биљке користиле су се за бојење тканина пре открића синтетских боја, при чему је код враниловке доминантан производ (добијена црна боја вуне од дате биљке), док је код жутиловке идентичан изглед цвета и продукта бојења њоме. „Denominal na -iti vraniti, vranim (o-), navranit, -anim `obojit kose`. Na -ilo (upor. crnilo) manilo n `atramentum`, pridjev vranilova tráva `origanum vulgare` = poimeničeno vrànilovka. Na -ota vrânota `crn vo bez biljege`". Уп. Скок (1971: 618).

37 Према А. Шкаљићу (1966: 449): мавез < тур. mavi bez плави вез, плаво памучно ткање; тур. mavi < ар. mā'ī боје као вода.

38 Сматра се да ова дихотомија представља језичку универзалију (в. Ивић 1995: 62 и Вјежбицка 1996: 232, преко Поповић 2001:15).

39 О семантици беле и црне боје у фолклору види: Поповић 2001: 17–19.

Посебно место такође припада боји злата, где је јасна симболика – изузетна вредност, сјај, драгоценост (Колосова 2001: 44). Тако назив биљке *златоїлав* (још и наранџасти крин *lilium bulbiferum*), осим сликовите представе, упућује и на високу позиционираност сакралне моћи ове биљке у народној свести. Овде се пре свега мисли на љубавну магију и везу са култом плодности. Злат(н) оглав се бере на Биљани петак и уочи Ђурђевдана да би се њиме на овај празник пре сунца умивале девојке како би биле златне, при чему се говорило: „златноглава – нека је златна" (Брканлија Касаблија 1903: 168); а његова се симболика идентификује и у обредним радњама у процесу брања (уп. Чајкановић 1985: 101–102), где је вербална компонента обреда следећи исказ: „Златноглаве, златне ли си главе / Ти ми знадеш тридест и три траве" (Милићевић 1894: 118). Даље, драгоценост злата преноси се на вредност ове биљке и у разумевању његове моћи, о чему сведочи следећа магијска пракса: „У околини Шапца златоглав носе девојке удаваче да су миле момцима, а младе жене својим мужевима" (Софрић 1990: 101), док „чењеве од златноглава носе уза се као предохрану од чаме, грознице, и од 'сваке немоћи'" (Чајкановић 1985: 102). Али овде се не може искључити и веза љиљана са Богородицом,[40] што није у супротности с претходним. Па се може рећи да је реч о „вишекодном тексту" (уп. Толстој 1995: 57), у којем уз вербалну симболику делује и предметна и акционална.[41] С друге стране, боја злата у имену биљке *златица* има пре свега опажајну мотивациону базу, што потврђује Караџићев коментар уз ову одредницу: „трава којој је лист с на-

40 Н. Половина (2014: 54) констатује да је љиљан и симбол чистоте, невиности и девичанства, али и израз метаморфозе, размножавања. Даље, у њему се, како ауторка сматра, обједињује симболика воде са симболиком снова и месеца, те љубави – нестварне и потиснуте.

41 Термин и његово тумачење преузети од Толстој 1995: 59.

личја жут као злато и рутав, а озго зелен и гладак. Кажу да је добра од живине."[42]

4.2. Додир, мирис, укус, звук и биљке. Тактилни опажаји, у номиновању биљака у „Рјечнику", често укрштени с утисцима стеченим другим чулима (као код објашњења особина *златице*), разграничавају се на оне које човек идентификује према пријатном / непријатном искуству у вези с додиром биљке (*бадаљ, бодаљ*, *бодљача*, *бодљика* : *мекача*, *меко житo*, *мекокорка*; *жара*). Мирис је као извориште номинације у „Рјечнику" маркиран негативним својством када је у питању човеково искуство у вези с биљком (*смрдљика*[43]), док је чуло укуса извориште које индукује врло разуђену номинацију (*ірчица*, *кисело дрво*, *љутак*, *љутика*, *меденица*, *медун, сладун, слачица*). С обзиром на инхерентно својство биљног света да се не оглашава, аудитивни опажаји јасно не генеришу његово именовање, осим у случају необичне врсте јабуке, назване *зукваја,* за коју Вук у објашњењу наводи да се тако назива „некаква јабука слатка у које сјеме звечи кад се тресне њоме".

4.3. Духовна сфера и биљке. Персонификовано флорално окружење најочигледније упућује на чврству везу људи и биља будући да га је човек именовао према својим

42 У објашњењу уз реч живина у Вуковом „Рјечнику" између осталог стоји: „1) cancer, carcinom живина га расточила!"

43 За ову биљку у „Рјечнику" се налази објашњење: „(у Ц. Г.) дрво за које се приповиједа да је уље на њему расло док није некакав цар некад о њему објесио права човјека". А „према вјеровању у Херцеговини, о смрдљику се обесио Јуда" (Св. Томић), према Чајкановић (1985: 221). Биљка смрдљивац (pelargonium) употребљавала се за растеривање чини с ловца „'који за дуго не може ништа уловити'. Уочи среде или петка врачара ову траву 'стуче у вагану и потопи у води да пренoћи напољу, па је ујутру рано пропусти трипут кроз цев', и, уз басму, 'протрља све делове на пушци'" (СЕЗ, 32, 1925: 347), према Чајкановић (1985: 310), што упућује на важност мириса, на основу којег се генерише и номинација и обредни моћ ове биљке.

карактеристикама. Изворни домен је биће, реално или оностраво, које у номиновању одређених биљака одсликава менталну концептуализацију биљка је човек[44] / божанство / демон (њихов део), при чему је у двочланом имену биљке ово биће посесор (мајка, баба, цар), који рефлектује типове крвних веза, али и породичних и социјалних односа у традиционалној култури,[45] док компоненте назива биљака (вила, Богородица, Госпа, Бог) упућују на оностраво бића натприродних моћи, које корелирарају с карактеристикама биљке. Посесум је интегрални део бића (душа, ухо, коса, влас, жила), биљка (цвет, лук, трава, биље, зеље, лан) или какав артефакт (сито, плахтица, капица). „Рјечник" В. Караџића доноси следеће називе биљака које су концептуализиване као биће, тј. ентитети које човек,

44 О вези биљка – човек говори Колосько у раду „Метафорический перенос «растение» – «человек»", где се у закључку указује на могућу универзалност ове врсте метафоризације: „Метафорический перенос наименований 'растение' → 'человек' имеет глубокую «корневую систему», уходящую к древним верованиям и обрядовым традициям народов. Этот перенос наблюдается во многих языках мира, что подтверждает не только древность, но универсальный характер этого способа образования эмоционально-оценочной лексики" (Колосько 2010: 69–77).

45 М. Бјелатић, говорећи о фитонимима и терминима сродства, запажа да постоје три категорије ових назива: (а) називи који стоје у изворној етимолошкој вези с терминима сродства (најчешће баба и деда), (б) називи који етимолошки не стоје у вези с терминима сродства, већ су настали као последица параетимолошког наслањања на њих, (в) називи код којих се јавља сасвим другачија врста мотивације, тј. за чији је постанак везано неко народно веровање (нпр. мајчина душица – према Севиљском забележено предање – деца умрле мајке на њеном гробу налазе ситан цвет пријатног мириса, као метаморфозу мајчине душе будући да се мајка сажалила на своје сирочиће (уп. Бјелетић 1996: 89–101). Овакву пак, донекле оштру типологију, релативизују примери у којима се у позицији посесума реализују различите лексеме (нпр. и баба и мајка код назива биљке мајкина душица: и бабина и бакина дишица) (уп. Чајкановић 1985: 170).

божанство или демон поседују: *бабина душица*, *бабина жила*, *бабино ухо*, *висибаба*,[46] *леши човјек*, *мајкина душица*, *царев цвијет*; *пошино гувно*, *пошина кашица*; *вилина коса*, *вилин лук*, *вилино сито*; *Богородичина трава*, *Богородичин лан*, *Богородичино цвијеће*, *Божја плахтица*, *Госпино биље*, *Госпина влас*, *Госпино зеље*.

Имплицитна атрибуција божанског садржана је и у називу биљке *богиша* (још и перуника, калуђер), где се у оба назива (богиша и Перун) уочава релација с богом/Перуном, што потврђује и обредна пракса да се ова биљка носи на благослов на Спасовдан, „а тај дан (или неки из те сезоне) могао је некада припадати Перуну" (Чајкановић 1985: 33).

Магијска моћ појединих биљака сигнификована је називом који је детерминисан придевом *вилин*, *а*, *о*, што упућује на то да се биљци приписује својство бића граничних простора, чије порекло „треба тражити у неком заборављеном митском бићу с особинама богиње плодности, које је у једном делу године задобијало и хтонске атрибуте" (Карановић 2010: 297). Народно је веровање везано за траву *вилина коса,* да је то у ствари опала вилина коса по којој виле играју, а да магијску исцелитељску моћ има у обреду лечења болести које су изазвале самовиле (уп. Чајкановић 1985: 302).[47] А заштитну моћ народ

46 Према тумачењу М. Бјелетић, које се заснива на подацима које доноси П. Скок, именица висибаба нема везе са семантиком именице баба, што показује њена етимологија: псл. *visi-boba, при чему други део сложенице -boba има значење нешто округло, бобица (уп. Бјелатић 1996: 92). С друге стране, Чајкановић етимологију назива ове биљке везује за именицу баба, тј. женско божанство под тим именом, које је актуелно нарочито у пролеће, те упућује на њене манифестације, нпр. Баба с јарцима, Баба Коризма, баба из карневалских дана (уп. Чајкановић 1985: 66).

47 Поред ове биљке у Лесковачкој Морави „оставља се колач од брашна просејаног на ситу наопако окренутом, парче шећера и нешто од одеће болесникове, па се то сутрадан посматра; ако је

је приписивао биљци *вилино сито*, где се атрибуцијом упућује на позитиван аспект овог граничног бића, што је Караџић забележио уз ову одредницу: „Некаква трава, која кад се носи уза се, не могу човјеку наудити непријатељи, особито лагањем и опадањем".

Својства и радње особене човеку, као и соматизми, препознају се у називима биљака – изведеницама *стидак*, *срчика*, *ӣлућњак*, *чучавац* (*лежак*); *ӣљуца*; те сложеницама *чуваркућа*, *хладолеж*, *стокожа*, где се јасно уочава концептуализација биљке као бића који осећа, обавља неку радњу или је у каквом стању. Према овоме се закључује да човек гради слику света и на основу својих стања која су и у домену апстрактног (стид нпр.), али коментаром који Караџић даје уз лексему *стидак*: „Ова трава има бијел цвијет у сриједи мало црвен; Србљи приповједају да је ово црвено од прије веће било, па сад сваки дан бива мање: јер већ нестаје стида међу људима", имплицира се да је у номинацији релевантна физиолошка манифестација емоције (пета фаза према Апресјану),[48] тј. руменило, црвенило лица приликом осећања стида. Ова је емоција, како се сазнаје из Караџићевог коментара, очигледно, била цењена у нашем народу, што је имплицитно повезано са системом његових моралних вредности, где је поштење заузимало високу позицију.

4.4. Време и биљке. Човек који обавља радње, осећа, уочава својства околине, исто тако и своју смештеност у

колач начет, болесник ће оздравити; ако није, он ће умрети" (Чајкановић 1985: 302).

48 Према овом тумачењу тзв. сценарија за емоције у реконструкцији слике света прва фаза је предузрок емоције, друга је њен непосредни узрок, трећа фаза је сама емоција, четврта је жеља да се она настави или прекине, док пету фазу представља спољашња манифестација, која може бити неконтролисана физиолошка реакција тела на узрок емоције (Апресјан преко Драгићевић 2010: 162–163).

две основне димензије – простор и време, преноси на биљке и именује их према станишту или времену раста, вегетације, цветања. Речничка грађа показује да је временски код у номинацији биљке доминантнији у односу на простор, при чему се примат даје једном од чланова опозиције: зима – лето, ноћ – дан или временским приликама (*зимњача*, *зимолист*, *озимац*, *озимо житo*, *озимица*, *јарица*; *мразова сестрица*, *мразовник*, *росуља*, *пљускавица*; *ноћурак*). Најфреквентнија мотивна реч овде је *зима* и упућује на период вегетације, супротно је *јарици*, нпр. *шеница* (и *јаро житo*), која се сеју на *јар*, како наводи Караџић у „Рјечнику" уз ову лексему: „посијао жито *на јар*", што је период сетве – пролеће или лето, према тумачењу П. Скока.[49] Временски оријентир, даље, како доноси забележена грађа у „Рјечнику", може бити друга биљка, што се региструје у примеру *јечмача*, где се упућује на време сазревања плода ове врсте крушке које је паралелно с периодом пристизања јечма: „*јечмача*: крушка (што доспијева кад и јечам)". Ово сведочи о постојању хијерархије у народној свести кад је у питању значај појединих биљака у животу човека, његовој исхрани и исхрани животиња које узгаја, али и магијској моћи која се приписивала појединим биљкама. Тако, нпр. јечам има функцију преджртве јер се њиме на Бадњи дан посипа бадњак пре сечења (уп. Чајкановић 1985: 124).[50]

49 „'Љетни усјеви'= јар м јечам што се љети сије; јар, придјев (јаро жито). Поименичење: на -ик ја̀рик, ген. -ика јаро жито, поврће, лан што се сије у пољеће, на -ица јарица (18. в., Вук) = јарица (Космет) пшеница што се сије у пољеће`. Придјев јар проширен с -ьn, који је потврђен само у поименичењу са -ик јарник јари јечам, морао је постојати и у хрв.-срп., јер га преузеше Арбанаси: јарине `зрео` < jannz" (Skok 1971: 755).

50 У вези с јечмом треба поменути и народну етимологију назива ове биљке те ритуалну радњу која се обавља на Ђурђевдан кад се девојке ваљају по јечму да момци јече за њима (уп. Чајкановић 1985: 124).

4.5. Животиње и биљке. Биљка као огледало природе, када је у питању њихова номинација, препознаје се и у корелацији са животињама, које, својом разноликошћу врсте, те маркантном физиономијом, бивају погодно извориште за именовање људима мање познатих биљака. Тако поједини делови биљке, њихова морфологија пре свега, корелирају са изгледом одређених животиња или делова њиховог тела, који се у номинацији биљке пресликавају (*воловски језик*, *воловско око*,[51] *вранино око*, *враичији нокти*, *зечје уво*, *коњско копито*, *кошутина брада*, *креста ћуранова*, *мачји реп*, *мачков брк*, *мачково ухо*, *орлови нокти*) или се перципирају као посесори биљке и лексикализују се као атрибути у синтагматској вези (*враичје сјеме*, *жабља трава*, *рибља трава*, *зечији мак*, *зечији трн*, *змијиња трава*, *коњски босиљак*, *корњачина трава*, *мацина трава*, *медвјеђа лијеска*).

Али називи биљака често излазе из оквира оваквог пресликавања: *животиња* (њен интегрални део) – *биљка* и дубље задиру у симболику и стереотипно схватање појединих животиња, дајући биљци митолошка својства, пошто већина животиња које учествују у номинацији биљке у словенским културама има висок митолошки и сакрални статус (види Гура 2005). Тако, на пример, жаба у словенској етнокултури има посебно место и постаје извор како митолошких идентификација тако и живих ‘метафора’ (уп. Малоха 2009: 49). Жаба као водоземац иде у ред граничних животиња, те се потенцијални страх од ње[52] трансформише у приписивање карактеристика

51 С. Ю. Дубровина указује на семантичку компоненту ‘велики’ у индуковању метафоре при номинацији биљке с атрибутом – посесором воловски, а, о: „связано чередованием с великий, т.е. ‘крупная скотина’” (Дубровина 2010: 63).

52 Табуизираност ове речи (и појма) потврђује и Караџићев коментар уз лексему жаба: „Код мале дјеце не ваља жабу спомињати; ако би је ко нехотице споменуо, онда дјете потегну за ухо

опасног хтонског бића (уп. Раденковић 1996: 159).[53] Могућност овакве интерпретације у вези с биљком *жабља трава*, која као реалија својом жутом и зеленом бојом, те морфологијом оставља простор за мотивацију номинације према сличности са жабом, може стајати у релацији са њеним стаништем (запуштена места, старе зидине, развалине).

4.6. Имагинарни свет и биљке. У „Рјечнику" су забележени и називи за стварне и измишљене биљке, којима се приписују својства опијата и магијске моћи (*бенђелук*, *вратич*, *вратолом*, *здравац*, *копитњак*, *костолом*, *расковник*), као и оне које се користе у обредним радњама, а њихова је номинација везана са жељеним учинком или темпоралним или спацијалним оквиром.

Моћ бенђелука, што Караџић преводи као *herba soporifera*, а на турском значи управо то, биљка која успављује (буника[54]) (отуда и глагол *бенђелучити*, *обенђелучити*) исказана је његовим коментаром: „трава што се меће у вино и ракију да се човјек опије и да заспи као мртав". Према раширеном веровању, ко од ње окуси, губи памет. Бенђелук као средство које омамљује потврђује се и у песмама (Геземан 1925: бр. 49 и 136; Караџић 1841, бр. 724; 1845, бр. 30). Вратолом и костолом иду у ред *herba ficta* и како В. Караџић наводи, у стиховима: „Кад набрала костолома / Костолома, вратолома", имају јако дејство и користиле су се посебно у љубавној магији, што се јасно види у песми из које су ови стихови, коју је доцније штампао у целини (Караџић 1841, према 1975: бр. 480). За вратолом се иначе веровало да виле: „у ноћима када биљ-

---

цвокнувши уснама [...] а ономе који је спомену рекне се: 'одгризла ти уши!' [...] говори се да ове жабе не ваља убијати јер веле да би кућа изгорјела ономе ко је убио."

53 О сложеној симболици жабе код Словена: Гура 2005: 282–291.

54 Етимологију бележе Клајн и Шипка: тур. beng од перс. beng, benc, од ар. bänğ, буника (Клајн–Шипка 2007: 199).

ке имају нарочиту магичну моћ, предухитре смртне жене и тако рећи испред носа им поберу митску биљку вратолом" (СКГ, 60, 1940, 5). (према Чајкановић 1985: 302), док је костолом имао, како Вук каже, такву моћ да кад би онај коме су намењене чини, кад лончић са биљком стане врети морао: „одмах доћи макар гдје био: ако је врло надалеко, он дође на трсци (мјесто коња) јашући" (Караџић 1841 према 1975: 324). А вратић/вратич, повратич, уманика (*tanacetum crispum*), биљка о којој „Рјечник" више ништа не каже, јесте лековита, али и отровна трава из породице главочика и „означава биљку која магичним начином враћа нешто на старо стање, које је туђим враџбинама било поремећено. Отуда је разумљиво да овим именом народ може означавати различите биљке. Вратићем, који се брао на Биљани петак, бајало се" (Чајкановић 4, 1994: 59), при чему је вербална компонента обреда гласила: „Селин, да одсели/ Купина да откупи/ А вратика да одврне/ Од свака зла, од свака напрата" (Раденковић 1982: бр. 585). А забележена је и песма која говори о истој функцији ове биљке, у којој мајка теши кћерку, говорећи јој да ће отићи у гору: „Док попухну југовине/ И окопне странурине,/ Ја ћ' узети мотичину,/ Па ћ' копати тројг'а биља,/ Обрниче и вратиче" (Рајковић 1869: 96–97).[55] Друго име за вратић (и *tanacetum balsamita*) је калопер, којим су такође на бази етимолошких веза међу речима и њиховог фонетског подударања вршене магијске радње и о Ђурђевдану и Ивандану (Врчевић 1888: 43; Милићевић 1894: 118), кад је изговарана формула: „калопера, да ме не оћера" (Врчевић 1888: 43), што такође показује колико је у народу било распрострањено веровање у магијску снагу речи, односно спрегу гласовно подударне лексике у једном исказу. О биљу које је коришћено у љубавној магији, чија се моћ очитава такође у формулама у које улазе

55 О овом више види: Карановић 2013: 157–166.

лексеме блиског фонетског склопа, сведоче и сестре Јанковић, које су у опису краљица из лесковачког краја забележиле како су девојке своје барјаке китиле између осталог: копитњаком – *да момци коӣне за њима*; здравцем – *да сви буду здрави* (Јанковић 1952: 39). Назив траве *расковник* у етимолошкој је вези с глаголом *коваӣи*, и упућује на моћ ове биљке да отвори, раскује сваку браву, о чему постоје различита веровања и казивања (Чајкановић 1985: 309). А Вук у „Рјечнику" каже да је то: „некаква (може бити измишљена) трава, за коју се мислило да се од ње (кад се њоме дохвати) свака брава и сваки други заклоп отвори сам од себе. Ову траву желе особито они који траже у земљи новаца, јер кажу да су они, особито гдје их је много, тако затворени да се без ње не могу отворити и извадити." Све ово наводи на закључак да су и магијска својства приписивана појединим биљкама одсликавала човеково виђење њихових стварних или замишљених моћи, што се најтранспарентније очитава у њиховим називима.

Биљке у „Рјечнику", које су својим називом у корелацији с народним празницима и свецем и користе се у обредне сврхе, јесу *ивањско цвијеће* и *видовњача*. Прва се везује за обичај који се врши уочи Ивањдана (односно летњег светог Јована), или на сам празник, јер се веровало да траве убране тада имају *неко нарочиӣо дејсӣво* (Тановић 1927: 73). Тада девојке или жене беру ово цвеће, плету од њега венце и стављају га на куће, њиве, торове и сл. О магијској и исцелитељској снази коју народ приписује овој биљци сведочи и веровање да се слаба деца провлаче кроз овај венац како би напредовала (уп. Чајкановић 1985: 105). За разлику од назива ове биљке који носи и магијски и темпорални семантички и симболички слој значења, видовњача упућује само на време приспећа плода јабуке или крушке (Видовдан). Истокоренске лексеме *видичак*, *видовача*, *видовка*, *видовчевица*, *видовиӣа ӣрава*, деривати глагола *видеӣи*, реферишу и о исцелитељској, лековитој,

моћи. За *видовиту траву* нпр. Караџић у „Рјечнику” каже да је то: „некаква трава које се суха сипа, а сирова зацјеђује у очи”. А у вези с магијским моћима ове биљке, која је такође у саставу њеног имена јесу и прорицања и гатања о Видовдану, кад су се девојке обраћале видовој трави речима: *видовчице*, *по Боīу сестрице*, молећи је да им каже суђеника (Милићевић 1894: 132), што стоји у корелацији и с исказом: „Свети Виде и видова траво, отворите ми очи да видим свога суђенога” (Драгићевић 1907: 40; Петровић 1948: 247; Недељковић 1990: 56).

5. Закључци. Народна етимологија уопште, па и биљног света, како показују забележени примери у Вуковом „Рјечнику” скоро је увек главни стимулус како за стварање комплекснијих јединица – представа, обреда па и сижеа (уп. Толстој 1995: 72), тако и за тумачење разумевања веома разуђених семантичких поља транспонованих у лексички систем. Биљни свет својом разноликошћу и бројношћу, пре утврђивања јасних таксономија и постојаних номенклатура, представљао је инспирацију човеку који га је, судећи бар према његовом називу, познавао мање него друге конкретне реалије у непосредном окружењу. Биљка тако стиче назив према боји, форми, станишту јер се у човековој свести препознаје према оним опажајима и ентитетима које познаје, који су му релевантни и у том случају задржава само могућност номинације (*шареника*, *враниловка*; *воловско око* нпр.). Други слој извире из асоцијативног поља када биљка добија симболичку функцију, која се заснива на познатим вредностима чија се својства преносе на биљку (*злат(н)оīлав*, *стидак* и сл.). Посебну групу чине биљке чији су називи забележени у Караџићевом „Рјечнику” које својим лековитим или (приписаним) магијским моћима добијају важно место у људском поимању њихове функције те стичу атрибуте божанског или демонског (*Госпина трава*; *вилина коса*, *вилино сито* и сл.). И, коначно, обред-

на функција која се биљци приписује рефлектује се и на њен назив, што је најочигледније у формулама чија је компонента уз дату биљку и њој сазвучна, обично истокоренска лексема (*расковник* : ковати; *копитњак* : копнити; *здравац* – здрав и сл.). Како нема јасних граница у ванјезичкој стварности тако се ни номинација не може лако одредити само према једном извориштy, тј. мотивационој бази, нити се функција једне биљке може сагледати само у оквиру једне димензије њеног назива. У том смислу Вуков „Рјечник" више је од базе већине постојеће лексике и њених значења. Он је извор за тумачење разумевања света, човекових способности да оцени и квалификује ствари и појаве око себе, и то према својој мери. Лексика која именује биљке само је један од сегмената те стварности, али је добар показатељ човекових спознајних процеса и културних вредности датог времена.

ЛИТЕРАТУРА

Бјелетић 1996: М. Бјелетић, „Од девет брата крв (фитоними и термини сродства)", *Кодови словенских култура*, књ. 1. Београд: Клио: 89–101.

Бркајлија Касаблија 1903: *Обичаји у Сарајеву о Ђурђеву дне*, Караџић IV, Алексинац.

Вежбицкая 1996: Ана Вежбицкая, *Язык. Культура. Познание*. Москва: Русские словари.

Вукомановић 1975: Славко Вукомановић, „О Вуковим српским рјечницима", *Књижевност и језик*, Београд: Друштво за српскохрватски језик и књижевност, 55–59.

Вукомановић 1976: Славко Вукомановић, „Тумачење речи у Вуковом „Српском рјечнику" од 1852", *Научни састанк слависта у Вукове дане*, Београд: 705–716.

Врчевић 1888: Вук Врчевић, *Помање српске народне свечаности уз мимоиредне народне обичаје*. Сабрао по Боки Которској, Црној Гори и Ерцеговини, Панчево.

Геземан 1925: Герхард Геземан, *Ерланīенски рукоūис сīарих срūскохрваīских народних ūесама*, Сремски Карловци: СКА.

Гура 2005: Александар Гура, *Симболика живоīиња у словенској народној īрадицији*, прев. Љ. Јоксимовић и др. Београд: Бримо, Логос, Глобосино – Александрија.

Драгићевић 1907: Томо Драгићевић, *Гаīке босанске млађарије*, ГЗМ: 31–56.

Драгићевић 2007: Рајна Драгићевић, *Лексикологија срūскоī језика*, Београд: Завод за уџбенике.

Драгићевић 2010: Рајна Драгићевић, *Вербалне асоцијације кроз срūски језик и кулīуру*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Дубровина 2010: Серге́й. Ю. Дубровина, „Зоонимные названия растений. Воловики и „воловы“ травы”, *Acta linguistica petropolitan*а,Труды института лингвистических исследований. Т. VI. ч.1. Санкт Петербург: 62–69.

Ивић 1995: Милка Ивић, *О зеленом коњу*, Београд: Библитека XX век.

Јанковић–Јанковић 1952: Љ. Јанковић, Д. Јанковић, *Народне иīре*, књ. VII, Београд: Просвета.

Карановић 2010: Зоја Карановић, *Небеска невесīа*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Каранович 2013: Зоя Каранович, „Милодуха, да се милујемо” – обряд, магия, песня, *Традиционная кулīура*, 4 (52), Москва.

Караџић 1975: Вук Ст. Караџић, *Срūске народне ūјесме* I, 1841, према В. Ст. Караџић, прир. Владан Недић, Београд: Просвета.

Караџић 1966: Вук Ст. Караџић, *Срūски рјечник*, Сабрана дела Вука Караџића. Т. II. Прир. П. Ивић. Београд: Просвета.

Караџић 1977: Вук Ст. Караџић, *Срūски рјечник*. Ур. С. Галогажа и др. Београд: Нолит.

Кашић 1955: Јован Кашић, „Неке фразеолошке и лексичке особености Вукових пословица”, *Научни сасīанак слависīа у Вукове дане*, III, Београд: 67–72.

Кашић 1987: Јован Кашић, *Траīом Вукове речи*, Нови Сад: Матица српска.

Клајн–Шипка 2007: Иван Клајн, Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј.

Колосова 2001: Валерия Колосова, „Роль цвета в создании символического образа растения", *Кодови словенских култура*, бр. 6, Београд, Клио: 42–56.

Колосова 2009: Валерия Колосова, „Признаки, формирующие символический образ растений", *Лексика и символика славянской народной ботаники. Этнолинвистический аспект*, Москва: Индрик: 10–63.

Колосько 2010: Колосько Елена, В. „Метафорический перенос „Растение – человек" в русских нардных говорах", *Acta linguistica petropolitana*, Труды института лингвистических исследований. Т. VI. ч.1. Санкт-Петербург, 69–77.

Малоха 2009: Мирослава Малоха, „Названия хтонических животных в восточнославянской и польской фитонимии", *Традиционная культура*, 3 (39): 48–55.

Милићевић 1894: Милан Милићевић, *Живот Срба сељака*, Београд: СКА.

Недељковић 1990: Миле Недељковић, *Годишњи обичаји у Срба*, Београд: Вук Караџић.

Петровић 1948: Петар Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, СЕЗ, LVIII.

Половина 2014: Наташа Половина, „Симболика крина у српској средњовековној књижевности", *Биље у традиционалној култури Срба. Приручник фолклорне ботанике*, II, Нови Сад: Филозофски факултет.

Поповић 2001: Људмила Поповић, „О прототипском и стереотипском начину концептуализације боја у језику", *Кодови словенских култура*, бр. 6. Београд, Клио: 14–31.

Раденковић 1982: Љубинко Раденковић, *Народне басме и бајања*, Крагујевац: Светлост.

Раденковић 1996: Љубинко Раденковић, *Симболика света у народној маГији Јужних Словена*, Београд: Балканолошки институт САНУ.

Рајковић 1869: Ђорђе Рајковић, *Српске народне песме* (*женске*). *Већином из Славоније*, Нови Сад: Матица српска.

Софрић 1990: Павле Софроћ, *Главније биље у народном веровању и певању код Срба*, Београд: БИГЗ.

Тановић 1927: Стеван Тановић, *Срūски народни обичаји у Ђевђелијској Кази*, СЕЗ XL, Београд.

Толстой–Толстая 1988: Никита Толстой, Светлана Толстой, „Народная этимология и структура славянского ритуального текста", *Славянское языкознание*, X, Москва: Международный съезд славистов: 250–264.

Толстој 1995: Никита Толстој, *Језик словенске култ̄уре*, Ниш: Библиотека словенски свет.

Чајкановић 1985: Веселин Чајкановић, *Речник срūских народних веровања о биљкама*, прир. В. Ђурић. Београд: Српска академија наука и уметности, Српска књижевна задруга.

*

Ivić 2006: Milka Ivić, *Jezik o nama*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Klikovac 2004: Duška Klikovac, *Metafore u mišljenju i jeziku*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Lakoff, Johnson 2003: George Lakoff, Mark Johnson, *Metaphors we live by*. London: The university of Chicago press.

Martić–Jukić 1858; 1882: Grga Martić, Ivo Jukić, *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke*, Osijek.

Skok 1971: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti.

Škaljić 1966: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost.

Wierzbicka 1991: Anna Wierzbicka, *Cross – Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction*, Moutin de Gruyter, 16–17.

‘Крпеж и трпеж по свијета држе’

‘БОГАТСТВО’ И ’СИРОМАШТВО’ У „СРПСКИМ НАРОДНИМ ПОСЛОВИЦАМА”

1. Увод. У раду се анализира предметно-тематски аспект пословица у оквиру модела ‘богатство и сиромаштво‘ у Караџићевој збирци „Српске народне пословице и друге различне као и оне у обичај узете ријечи” (1849/1965), с циљем да се утврде основни вредносни судови (аксиологеме) премодерног човека у вези с поседовањем / непоседовањем. На логичко-семиотичком плану посматрају се денотати којима се преноси слика о разумевању овога модела. Грађа класификована у оделите сегменте овога модела посматра се и из перспективе целовитости концепта, тј. његове амбивалентности. Крајњи циљ рада јесте идентификација слике богатства и сиромаштва у српском народу у светлу културно-историјског контекста у којем су настајале.

Обједињеност знања, нераздвојивост језика од ванјезичке стварности, меке границе међу категоријама могу се илустровати многим примерима, међу којима издвајамо Личов (Leech 1981: 119–122) пример концепта богатство. На питање да ли су сви концепти једноставни, ограничени, аутор каже следеће:

> „Размотрите концепт повезан с речју *боīат̄*. Колико неко мора да има новца да би се назвао богатим? Петсто хиљада долара? Осамсто хиљада? Милион? Постоји ли нека цифра да можемо прецизно рећи да неко није богат за само пет центи мање? Изгледа да не постоји [...]

док се неки људи јасно квалификују као богати, а други неоспорно као *не*богати, где припада пак неограничено велик број људи за које се може рећи једно или друго? Неодређено је подручје на граници концепта и није могуће рећи прецизно да ли се они сматрају богатима или не. То је зато што појам 'богатства' нема јасне границе, што називамо нејасним, фазичним концептом."

1.1. Пословице. Формална једноставност пословица никако није у корелацији с њиховим садржинским обележјима. Према Пермјакову, оне су блиске фразеологизмима,[56] али, су и логичке јединице, уметничке минијатуре, фино брушене форме, рефлексија свакодневних животних ситуација (Permyakov 1979: 9). Сходно томе, осим лингвистичког аспекта анализе, који обухвата формална средства за конституисање пословица, издвајају се два основна аспекта која су жанровски дистинктивна у односу на друге паремије: предметно-тематски и логичко-семиотички (Жолковский 1978: 138; Permyakov 1979: 17–20).

Говорећи о лексици према тематској заступљености[57]

56 Поредећи фразеолошке јединице и пословице, Пермјаков издваја као разликовна обележја то што су први лексички скупови еквивалентни речима (или смислу) и подразумевају одсуство логичког контекста, који је неопходан када су у питању пословице. Под логичким контекстом подразумева се рационалан суд о одређеним појавама (нпр. у Вуковој збирци: Гледи као маче у тиче. бр. 698 – птица је незаштићен плен у близини мачке; свака слична ситуацију може се описати у оквирима овог логичког контекста) (уп. Permyakov 1979: 35).

57 Слична је фреквенција према тематским групама и у Вуковим Српским народним песмама, (1841) књ. прва, о чему говоре И. Лазић-Коњик и Маријан Јелић (2020): „Најбројније су именице у пољу „Човек" (457), затим у пољу „Природа" (160), а најмање бројне су именице у пољу „Особине света" (24). Према тематским групама, најбројније су именице у групи „Називи за људе" (117), следе „Кућа и њени делови" (83), „Биљке" (69), затим „Веровања и религија (обреди, обичаји, сујеверје)" (59), „Животиње" (52), „Тело и делови тела" (44),

у Вуковим *Пословицама*, Ј. Јовановић Симић, која се у србистици врло темељно бавила лингвистичким и стилистичким особеностима паремија, наводи следеће:

> „Међу пословицама, тј. међу речима и појмовима из различитих области живота – које су у њима употребљене – упадљива је разлика по бројности. Највише се изрека бави човеком, његовим телесним и карактерним особинама, итд. На другом месту свакако је породица, родбина, сродннички односи, па и други социјални појмови који чине структуру патријархалног друштва. Затим долази кућа, покућство, домаћи живот, домаће животиње, различита занимања и бављење њима. Природа, биљни и животињски свет у њој, његово култивисање и бављење њиме, представљају такође важан предмет интересовања људи који су пословице стварали" (Симић Јовановић 2014: 10).

1.2. Аксиологеме и концепти. Први аспект обухвата ограничен број опозитно устројених концепата, који су, нпр., у „Аксиолошком фразеолошком речнику руског језика: речник вредности и антивредности" (2011) сведени на следеће бинарне контрасте: (1) живот – смрт; (2) здравље – болест; (3) срећа – несрећа; (4) своје – туђе: домовина – туђина; (5) рад – одмор; (6) богатство – сиромаштво; (7) памет – глупост; (8) истина – лаж; (9) смех – плач; (10) рај – пакао (Bayramova 2014: 10). Други аспект одређује пословице као „*знаке* ситуација или одређеног типа односа између објеката", при чему се логичка структура гради употребом метафоре, док реалија[58] (денотат)

„Друштвена организација" (36), „Одећа" (32), „Земља" (23), „Лепота" (17), „Занати и занимања" (16), „Небо" (16), „Храна" (13), „Време" (12), „Глас" (11), „Поседовање и трговина" (9), „Ум" (7), „Димензије и физичке особине" (7), „Уметност" (6)" (Лазић-Коњик – Јелић 2020).

58 Иста порука (логички оквир) може да се гради посредством различитих денотата. Уп. нпр. логички оквир 'Однос према новцу оцењен као високо позитиван јесте штедња' исказан у следећим

служи као средство за њихову реализацију (Permyakov 1979: 20).

Веза између природног језика и вредности, како истиче Бартмињски (2011: 74), унутрашња је и целовита. Пословице су репрезентативне форме оцене различитих феномена релевантних за човекову егзистенцију. Откривајући однос према датим феноменима у пословицама, разоткривају се ставови заједнице јер су „вредности повезане са тачком гледишта и перспективом опажања света. Оне су [вредности] фактор који управља конструисањем визије [...] и концептуализације од стране појединца или заједнице носилаца језика, а затим и фактор који интегрише елементе важеће слике света устаљене у традицији" (Бартмињски 2011: 75). Значај и вредност пословица у свом народу препознао је В. Караџић и њих је „схватао као најсуштаственији израз народног духа [...]" (Пантић 1965: 573), а чињеница да им је, како аутор поговора наводи, посветио пуну пажњу од самих почетака свога рада, сублимирана је у Вуковим речима:[59] „[...] оне показују и народни разум и карактер, а млоге ударају и у народне обичаје" (Пантић 1965: 355).

2. Концепт богатство и сиромаштво. Предмет овога рада јесу пословице у српском језику које се односе на богатство и сиромаштво, прикупљене из Караџићеве збирке „Српске народне пословице и друге различне

пословицама: Ако чоек не штеди сврх вреће и саврх пила, залуду штеди кад је у дну. бр. 123; Бијеле новце ваља остављати за црне дане; бр. 176; Вересија гола шија. бр. 531; Ко је дужан тај је тужан. бр. 2335; Ко не чува мало, не може ни доста имати. бр. 2491; Печеница се не тражи уочи Божића. бр. 4214; Штедња је прво тчење. бр. 6220. Лексеме (и лексички спојеви) врећа, пило (ковчег), бијели новци, печеница упућују на вредност стеченог имања и потребу да се чува, док парови вересија – шија, дужан – тужан квалификују човека који је имао немаран однос према свом иметку.

59 В. Ст. Караџић у: „Објављеније о народним српским пословицама" (1849).

као и оне у обичај узете ријечи" (1849/1965), с циљем да се идентификују основне вредности – *аксиолоīеме*,[60] као одраз народне свести о материјалном и духовном иметку. Даље, на логичо-семиотичком плану посматрају се денотати којима се преноси слика о одређеним судовима, тј. лексеме којима се денотирају одређени ентитети релевантни за овај концепт. Најфреквентније лексеме у пословицама пут су ка разоткривању њиховог смисла јер: „До одговора на питање шта је у центру интересовања народних твораца српских народних пословица може се доћи комбиновањем две методе: анализом тематске структуре пословица и утврђивањем најфреквентнијих лексема у њима" (Драгићевић 2013: 82). И коначно, испитује се јединственост концепта из перспективе доследности аксиологеме, тј. његова амбивалентност, односно питање „да ли смисаони раскол пословица [...] говори и о расколу унутар концепта"[61] (Драгићевић 2013: 76). Да је концепт богатство – сиромаштво високо позициониран у народној свести потврђује чињеница да пословице које се односе на народно вредновање поседовања / непоседовања (у најширем смислу) заузимају готово пет процената (274) од

60 Бајрамова преузима Жуковљеву дефиницију аксиологеме као аксиолошког идеала или „карактеристику изабрану из парадигматске серије, коју узимамо у својству оцене, остварену у великом броју пословица" (Bayramova 2014: 10)

61 Како ауторка наводи, истраживања пословица о брату и деци у руском и српском језику показују да се очитује поларизован однос – Брат није мала ријеч. : Ако злотвора немаш, мајка ти га је родила. Р. Драгићевић сматра да је ипак у питању један концепт, негативно и позитивно квалификован и додаје да је „могуће да позитиван и негативан афективни набој који истовременим деловањем обликују концепт омогућавају његову најобјективнију слику" (Драгићевић 2013: 76). У погледу имовине може се додати да се у српском народу, према забележеној пословици Ако смо ми браћа, нијесу кесе сестре – јасно разграничава посед независно и од најближе крвне везе.

укупног броја (6379) пословица, колико садржи Вукова објављена збирка (1849).

Целокупан колорит човековог опажања, кад је у питању дата тема, исказан у форми пословица у српском језику, може се ограничити у три велике тематске групе: стицање материјалних добара, располагање имовином и однос према њој, и поседовање / непоседовање материјалних вредности (богатство и сиромаштво).

3.1. Богатство / сиромаштво и стицање. У процесу стварања добара, улога и степен човековог ангажмана варирају, те се његов труд оцењује из аспекта реализованог постигнућа (3.1.1). Велики број пословица упућује на однос према стеченом иметку, при чему се као вредносни суд поставља (заједнички за све њих) – правилан је искључиво чуваран однос према имовини (3.1.2).

3.1.1. Аксиологема: Само правовремени труд и рад имају резултате (јединствено, неамбивалентно вредновање). Лексеме које упућују на процес и резултат стварања: *посијати* : *пожњети*; *радити* : *хранити*; *удробити* : *кусати*; *хранити* (стоку) : *не бојати се*; не *радити* (лети) : *гладовати*; *знати* : *нематн* : *имати* (кућа); *имати* : *нематн*; *жњети* : *јести*; *сермија* : *памет*.

Како посијеш, онако ћеш и пожњети. бр. 2076; *Како радила, тако се хранила*. бр. 2080. *Како удробиш онако ћеш и кусати*. бр. 2097; *Ко купус сади и крмачу храни, не боји се глади*. бр. 2382. *Ко се мотиком не набуса, тај се круха не накуса*. бр. 2569. *Ко у љето не ради, у зиму гладује*. бр. 2647; *Ко што посије то и пожње*. бр. 2679; *Ко до двадесет година не зна, до тридесет нема, тешко кући која га има*. бр. 2265; *Боље се повратити а имати него чекати а нематн*. бр. 412; *Добра овца много не блеји али много вуне даје*. бр. 956; *Докле жњела, дотле јела*. 1022; *Други ти зрцало, а сермија памет*. 1130; *Ђе си пјевао љетос пјевај и зимус* (*казале челе бумбар кад је био дошао да презими...*) бр. 1245. *Занат је у невољи*

храна. бр. 1362; *Ја умио а не имао, ја имао а не умио (свеједно је)*. бр. 1810.

3.1.2. Аксиологема: Правилан је искључиво чуваран однос према имовини (јединствено, неамбивалентно вредновање). У овој групи пословица примећује се да се штедња оцењује као дуготрајан и тежак процес, чак напорнији и од самог стицања (нпр. *Лакше је стећи него сачувати*. бр. 2801; *Лакше је чувати овце него новце*. бр. 2802; *Мучније је сачувати него стећи*. бр. 3234; *Боља је добра штедња него рђаво течење*. бр. 322). У осталим пословицама из ове групе логички однос услов – резултат, осим наведених (*стећи* : *сачувати*) постиже се следећим лексемама: *имати* : *чувати*; (старо) *крпити* : (ново) *носити*; *крпеж* / *трпеж* : *држати* (свет); (добра) *штедња* : (лоше) *течење*; (бијели) *новци* : (црни) *дани*; (саврх) *вреће* / *пила* : (дно) *вреће*; *добијати* : *не куповати*; *зрно* : *гомила*; *длака* : *бјелача*; *капља* : *Морача*; *мрав* / *пчела* : *стицати*.

Док имаш, донде и чуваш. бр. 1003; *Ко не чува мало, не може ни доста имати*. бр. 2491; *Ко старо не крпи, ни ново не носи*. бр. 2614; *Ко шта има нек чува*. бр. 2574; *Крпеж и трпеж по свијета држе*. бр. 2705; *Крпеж кућу тече*. бр. 2709; *Више је дана него кобасица*. (*Не ваља потрошити све за један дан*). бр. 579; *Бијеле новце ваља остављати за црне дане*. бр. 176; *Ако чоек не штеди сврх вреће и саврх пила, залуду штеди кад је у дну*. бр. 123; *Ако не начува, не натече*. бр. 69; *Много добија онај који свашта не купује*. бр. 3057; *Много зрна гомилу начине*. бр. 3060; *Мрав и чела уче како се тече*. бр. 3087; *Длака по длака, ето бјелача: зрно по зрно ето погача (капља по капља, ето Морача)*! бр. 940.

3.2. Богатство / сиромаштво и имовина. Пословице које припадају тематској групи *стечена имовина* обухватају улоге поседника, поседа и околине, те се вреднују

релације међу овим улогама. Најбројније су пословице којима се износи суд о односу према имовини, а вредност која доминира јесте скромност у задовољавању потреба. Овај је суд релативизован ретким опозитним ставовима и вредност је амбивалентна.

3.2.1. Аксиологема: Треба бити задовољан оним што се има. Квантитет задовољавајућег иметка креће се у границама *довољно је како јесте*, а све што прелази ову границу ризично је и непожељно. Концепт довољно / недовољно исказан је лексичким паровима: *јаје* : *кокошка*; *ишта* : *ништа*; (црн) *колач* : *празна торба*; (хтети) *веће* : *изгубити*; *орах* : *товар*.

> *Боље је данас јаје него сутра кокош*. бр. 337; *Боље је и шта него ништа*. бр. 366; *Бољи је и црн колач него празна торба*. бр. 431; *Ко хоће веће, изгуби (и оно) из вреће*. бр. 2656; *Коме није у ораху, није ни у товару (доста)*. бр. 2445.

Супротан став запажа се у занемарљиво малом броју пословица које немаран однос према имовини преносе описом ситуације у којој је човек представљен у односу према храни (и куповини), чиме се осликава, неретка, потреба да се испуне актуелне жеље и то лексемама: *печена шева* : *кокош*; *јести* / *пући* : *гладовати* / *крепати*; *хлеб* : *погача* / *овсеница*; *куповати* : *продавати*. Разликују се оне пословице у којима је ова потреба исказана као актуелна (употребом презента и првог лица једнине; прилозима *данас* / *сутра*) и оне у којима је узрочно-последична веза исказана релативном субјекатском реченицом (*ко тражи, ко купује*...).

> *Волим данас печену шеву него сутра кокош*. бр. 618; *Данас ће ти јести, јести / докле не пукне. / А сјутра ће гладовати, / докле не крепа*. бр. 842; *Ко тржи преко хљеба погаче, жели и овсенице*. 2635; *Ко купује што не треба, продаваће и оно што треба*. 2381.

3.2.2. Аксиологема: Добро је помагати другима, делити са другима. Овај је вредносни суд у народним пословицама потпуно релативизован и овај се сегмент концепта може сматрати најамбивалентнијим. Као прототип дате аксиологеме може се навести пословица: *Ко дијелио а ūлакао, не веселио се*. бр. 2259, а као њена супротност: *Даровна рука сиромашка мајка*. бр. 873. У прву групу долазе и пословице: *Ђе моīу двојица може и ѿрећи* (*н.ѿ. јесѿи*) бр. 1210; *Ђе се хиљада добије, сѿоѿина се може ūоклониѿи*. бр. 1241, док ће се као опозит поставити процена: *Ко много дијели, скоро ће ūроūасѿи*. бр. 2453; *Једном руком даје, а двијема узима*. бр. 1857. Разликују се и перспективе онога који даје и онога који прима, па се неутралне констатације могу тумачити као подстрек даваоцу: *Блаīо оном ко дава, ѿешко оном ко изīледа*. бр. 228; *Боље је дијелиѿи неīо ūросиѿи*. бр. 338. С друге стране, ономе који прима саветује се опрез: *Ђе ѿи кажу много, мали кош носи*. бр. 1251; *Ко ѿи велики дар даде, он īледа и велико уздарје*. бр. 2624. *Ако је и амбар, варићак је мјера.* (*Не ваља ūреко мјере узимаѿи ако има и доста оноīа шѿо се узима.*) бр. 26. Ова се тематска група исказује следећим паровима лексема: *делиѿи* / *ūлакаѿи* : не *веселиѿи се*; *рука* : (сиромашка) *мајка*; *двојица* : (и) *ѿрећи*; *добиѿи* : *ūоклониѿи*; *даваѿи* : *изīледаѿи*; (боље) *делиѿи* : *ūросиѿи*; *много* : *мали кош*; *дар* : *уздарје*.

У оквиру ове тематске групе – иметак и однос према другима, налазе се и пословице које упућују на релацију давалац – блиска околина, родбина и пријатељи, те се издваја јасан вредносни суд: Треба разграничити (материјалну) својину, свој интерес од интереса свих других (па и блиских) људи, што се може илустровати следећим примерима: *И оца би за новце ūродао*. бр. 1706; *Ако смо ми браћа, нијесу нам кесе сесѿре*. бр. 56; *Два аѿа на једним јаслама не моīу биѿи*. 899. А статус пријатеља,

у овом концепту, није реципрочан уколико није и материјални статус узајаман: *Кад се једе и пије, онда је доста пријатеља*. бр. 1966; *Како чоек дође на просјачки штап, свак га се клони*. бр. 2099; *Ђе се не једе и не пије, ту љубави нема*. бр. 1237. Став да је новац сигурност и стабилност у животу забележен је нпр. у пословици која рефлектује (и) статус жене у премодерном друштву: *Боље је са старим пашати него с младим плакати*. (*Боље се удати за стара који има него за млада који нема ништа*). бр. 389, или, с друге стане, о предуслову иметка за удају говори пословица: *Мираз ђевојку удаје*. бр. 3022.

3.2.3. Аксиологема: Памет се не може купити[62] – неамбивалентан вредносни суд, али подразумева и однос: памети има – новца нема:

> *Док памет дође, благо прође*. бр. 1036; *Да ти капа фали, купио бих ти је, али памет не могу*. бр. 895; *Беговац је беговац, ако неће имати ни новац; а магарац је магарац, ако ће имати и златан покровац*. бр. 148.

3.3. Богатство / сиромаштво и сиромашни. Велик број пословица односи се на сиромаштво и сиромаш-

62 Ово је само један сегмент велике тематске групе који се налази у Вуковој збирци пословица, посматран из перспективе новца. Могуће је да би се уврштавањем оних пословица које припадају тематској групи памет – глупост забележиле и другачија вредновања памети у светлу иметка. У руским се пословицама, тако, у оквиру теме Присуство / одсуство новца зависи / не зависи од ума уочава амбивалентност. Најпре се издвајају оне које износе идеју: Вредности ума / рационалности / оштрине у односу на богатство и новац: Богатство – грязь, ум – золото. Золото без разума – болото. На деньги ума не купишь. Нет ума – не поможет и сума. Не штука деньги, штука – выдумка. Смётка дороже богатства. Ум золота дороже. Умный и без денег богат. Даље се пословице разврставају према односу: постоји новац : постоји памет; не постоји новац : не постоји памет; постоји новац : не постоји памет; памет постоји : новац не постоји, и обрнутим редоследом (Bayramova 2014: 11–12).

не.[63] „Будући свеприсутни у историји људског рода, сиромаштво и сиромашни утврдили су се као стална фолклорна тема и носиоци различитих фиктивних светова у склопу система фолклорних жанрова" (Петровић 2014: 403). У вези са жанровском испреплетеношћу саопштава Толстој (1955), износећи Потебњино разматрање о преласку басне у пословицу: „релативно дугачка прича непрестано се скраћује и скраћује, захваљујући томе што је све остало, неопходно за објашњење израза који је постао пословица, садржано у нашим мислима и лако може да буде васпостављено" (Толстој 1955: 66–67).

У Вуковој збирци издвајају се две веће групе које реферишу на појединце и стање у којем се налазе – сиромаштво и храна и, сиромаштво и моралне вредности.

3.3.1. У оквиру теме *храна*, диференцирају се уопштене констатације о недовољности хране од оних пословица које говоре о глади. У првој су групи у форми иреалних кондиционалних реченица исказане жељене ситуације и готово све ове пословице варијација су једног логичког оквира: Нема основних намирница (дата у форми *да има...*). Лексеме које су језгрене у овим пословицама нису у односу супротности, него су део једног лексичког поља: *масло*, *брашно*, *тепсија*, *пита*; *сир*, *питаница*; *каша*, *млеко*.

Да имам масла, како немам брашна, па бисмо посудили у селу тепсију, те бисмо питу начинили. бр. 782; *Да*

63 С. Петровић у својој књизи „Сиромаштво у фолклорној традицији Срба од XIII до XIX века. Прилог проучавању народне културе" (2014), након опсежне анализе сиромаштва у жанровски различитим формама народне поезије и прозе, на крају даје и готово свеобухватан (с обзиром на изворе) регистар пословица и изрека о сиромаштву у српском народу, класификујући их на следећи начин: Сиромаси и немаштина, Сиромаштво и богатство; Сиромаштво и рад; Глад; Ситост; Голи и боси; Слепци и гуслари; Просјаци и прошња; Дужници; Сироти и мађехе (в. Петровић 2014: 409–428).

има овса, била би му жена госпа. бр. 784; *Да има сира и масла, и моја би мати знала гибати гибаницу*. бр. 784; *Кад има хљеба, нема соли, а кад има соли нема хљеба (Кад се хоће за кога да каже да је сиромах)*. бр. 1916; *Кад је каше, није млијека; а кад је млијека, није каше*. бр. 1918; *Кад је масла, није брашна; а кад је брашна, није масла*. бр. 1911.

3.3.1.1. О томе да је *глад*, као крајња тачка и честа импликација сиромаштва, била елемент човекове свакодневице,[64] сведочи велики број пословица забележених у Вуковој збирци. Из њих се, између осталог, износи (а) квалификација оскудице, човеков однос према храни и понашање у екстремно тешким ситуацијама, и (б) веровања и став према оскудици и немаштини. Осим тога, у релацији надређени : подређени, бележи се перспектива супериорнијег када је у питању посао*: Гладни хрти боље лове*. бр. 681. Занимљива је и шаљива нота у пословици*: Ако си гладан, поглади се по трбуху*. бр. 98.

(а) У тематској групи *Глад је велика мука* (већа од *куге* и *смрти*) издвајају се лексеме које у немаштини и глади имају нарочиту вредност: *кукурузна проја*, *под–грејана чорба*, *вода*, *дивљака*, *смрекиња*, *хлеб*.

Грђа је глад од куге. бр. 756; *Грђа је глад од смрти*. бр. 757; *Ђе је гладно, ту је и хладно*. бр. 1175; *Жива жељо, кукурузна проја*! бр. 1297; *Жива жељо, подгријана чорбо*! бр. 1298; *Жедан коњ воде не пробира*. бр. 1275; *Глад очију нема. (Глад чоека може натерати на свако зло.)* бр. 688; *Гладном чоеку слатке су и дивљаке*. бр. 686;

64 С. Петровић констатује да је проблем глади економски и социјални, али и универзални цивилизацијски, те да су њена очигледност и искуствена проверљивост имале важну улогу у стварању представа о глади. „У античкој митологији персонификација глади је Фамес, демон ‘на зло што гони’ (Вергилије). Глад стоји у предворју Подземља заједно са Жалошћу, Грижом Савести, Болестима, Старости, Нуждом, Смрћу, Муком и Сном” (Петровић 2014: 75).

Гладно око не сīава. бр. 683; *И смрекиње вријеме īродаје*.[65] бр. 1722; *Гладан и īаīријар љеба ће украсīи*. бр. 674.

(б) Упркос томе (или управо због тога) што је страх од глади у средњем веку био веома изражен услед слабе производње, пољопривреде, климатских промена и сл. (уп. Петровић 2014: 76), нужна је била нада, тј. нека врста утехе (а исказана лексемама *сиīа īодина*, *īоīло*, *сунце*), о чему говоре пословице:

Иза īладне īодине дође и сиīа. бр. 1587; *Иза зиме īоīло, иза кише сунце*. бр. 1589; *Више је људи īомрло од јела и īића неīо од īлади и жеђи*. бр. 581. *За муку смо саздани*. (*Кад се ко īјеши шīо се мучи*). бр. 1361; *Без здравља нема боīаīсīва* (153.55).

3.3.2. Аксиологема: Сиромаштво је пожељно стање / сиромаштво је предуслов за моралан живот. Вредност одрицања од материјалног света постоји свакако још код стоика, који проповедају још и уздржаност и строгост „што ће потом преузети аскетске хришћанске традиције" (Петровић 2014: 31). Хришћански морал уздиже сиромаштво као једну од битних вредности па се и само постојање условљава оваквим подвигом, што је у пословицама денотирано *сунцем* које *сија*, *īреје*. Исто тако, добар однос према сиромашном поставља

65 У свом раду „О развоју и променама значења пословица" М. Лалевић издваја, између осталих пословицу И смрекиње вријеме продаје и коментарише њено значење у контексту времена када је настала. За разлику од савременог доба када се смрекиње (клека) скупљају и продају, некада је „њена вредност била слаба, готово никаква. Смрекиње се не једу него се од њих гради воденица (врста туршије), која се особито зими пије и има пријатан укус. Како се не једу, од њих се ништа друго и не спрема. И такве, дакле, смрекиње имају вредност у одређено време. У зле дане и године и оне имају већу цену. Дакле, време, прилике, згода, оскудица, диже цену и самим смрекињама" (Лалевић: 2009).

се као предуслов за спокојан живот, јер је *суза сиромаха* погубна.

> *Да није сироша, не би ни сунце іријало. Или: Да није сиротиње, не би ни сунце іријало*. бр. 852; *Зboї сироша сунце сјаје*. бр. 1434. *Боље да ше смрш пријека диїне / Неїо суза сиромашка сшиїне*. бр. 336.

С друге стране, када се посматра однос поштења и иметка / стицања, у складу са моралним свевременим начелима долазе и пословице које реферишу на ову моралну категорију, те се може поставити као аксиологема: Вредно је само поштено стечено имање. Ово се пак не сматра јединственим судом, и овај се сегмент концепта парцелише на поларизоване крајности: (а) *Боље је пошшење у сиромашшву неїо боїашство без пошшења*. бр. 384; *Ако човек не може бити лијеп и боїаш као шшо би ћео, може бити добар и пошшен*. бр. 122. *Боље је о свој асшал и лош неїо о шуђ боїаш нож ошираши*. бр. 379; *Боље је у пojашу фукаши но у полачу хукаши*. бр. 401; (б) *Ко зна пошшено, њему један, а ко не зна њему два. Гледај: ко има образа, добро живи, а ко нема, још боље*. бр. 2296; *Ко јачи, онај и кобачи (іраби себи и присваја)*. бр. 2356.

У духу хришћанске етике „богатство је са становишта морала спорно и тешко се може оправдати [...]" (Петровић 2014: 36). У складу с тим, и богат човек је у пословицама незасит, непоуздан, превртљив, тврдица, што се од прототипа: *Ко више има, више му се и хоће*. бр. 2237, даље шири на следеће исказе: *Мршав да је а за новце да чује, скочио би*. бр. 3095; *Господскоме смијеху и ведру небу не ваља вјерованти, јер се за час промијене*! бр. 738; а понашање, физичке карактеристике наводе се из визуре његове супротности: *Боїаши чоху носе, (а ја блашо їазим, или ши їазиш)*. бр. 242; *Боїаши на мазїу сједе, сиромаси иду на ноїе*. бр. 241.

3.4. Богатство / сиромаштво и бог. Кад је у питању однос Бога[66] и богатог и/или сиромашног човека у народним пословицама посматране су предочене ситуације у којима су забележени глаголи који се могу довести у везу са стицањем, имањем, новцем и стањем у којем се човек налази у вези са овим детерминантама: *дати*, *помаīати*, *бринути* (се). Из ових се пословица сазнаје да је Бог у народној свести, када је у питању овај сегмент, праведно онострано биће, са родитељским атрибутима:

Боī не да сваком чоеку сва добра. бр. 270; *Боī помаже лежаку као и тежаку*. бр. 276; *Боī се брине сиротима*. бр. 280; *Кад боī даје (срећу, он) не пита чији си син*. 1892; *Ако је Боī дао, није записао. (да ће тако до вијека остати него може ласно и натраī узети нпр. власт, боīатство)*. бр. 19.

4. Закључци. Анализом народних пословица о богатству и сиромаштву може се закључити да је садржај овога концепта комплексан јер су у њега уткани логичко-тематским оквири који извиру из инхерентних својстава поседовања / непоседовања, те је прожет темама хране, морала, Бога, живота / смрти, пријатеља, родбине, брака итд. Судећи према анализираним сегментима, могу се идентификовати следеће вредности оквалификоване на следеће начине: (а) констатација стања: *добро је*; (б) савет: *требало би*; (в) препорука: *пожељно је*.

4.1. У прву групу долазе оне пословице које се односе на процес стицања и чувања имовине, на основу којих се

66 На основу ранијих истраживања (Јовановић 2006; Милићевић 1011) Р. Драгићевић износи закључке у свом раду „Концепт Бога у српским народним пословицама" да је Бог најфреквентнија именица, а да се човек налази на другом месту и констатује да је овај податак важан јер „анализа пословица пружа могућност реконструкције слике света говорника српског језика" (Драгићевић 2013: 83).

може разумети да је у народној свести високо вреднован правовремени труд и чуваран однос према иметку. Целовитост овог дела концепта истиче веровање у поштен, упоран и непрестан труд, док се савет *требало би*, управо због релативизовања вредносних судова, односи на задовољност актуелним стањем и пружању (помоћи) другима. Мали број опозитних ставова ипак истиче вредност скромности и великодушности у народној свести, док су халапљивост, грамзивост, хедонизам и тврдичлук готово занемарљиве особине које се тек спорадично истичу као вредности. Зато су бројни опозитни односи, лексички разнолики у исказивању антонима мало – много: *јаје* : *кокошка*; *ишта* : *ништа*; (црн) *колач* : *празна торба*; (хтети) *веће* : *изгубити*; *орах* : *товар*; *делити* / *плакати* : не *веселити се*; док се за великодушност везују лексички парови: *двојица* : (и) *трећи*; *добити* : *поклонити*; *давати* : *изгледати*; (боље) *делити* : *просити*.

4.2. Кад је у питању однос имаоца у релацији према другима открива се потреба да *би требало* разграничити своје и туђе (*брећа* : *кесе*; *два ата* : *једне јасле*), а реципрочност у имању је предуслов за стабилан међуљудски однос (*јести* / *пити* : *доста пријатеља*; *просјачки штап* : *клонити се*). Оно пак што се издваја као пожељно у корелацији је са полазиштима о хришћанским ставовима, према којима се сиромаштво оцењује и као опште егзистенцијални услов (*сиромах* → *сунце греје*), а отуда и монолитна перцепција Бога као онога који *даје*, *помаже*, *брине се*.

4.3. Увид у вредносне судове изнете у пословицама као сажетим исказима на основу искуства народа омогућује постепено разоткривање менталне и језичке слике света, тј. вредности на којима почива читава једна култура, чега је В. Караџић био свестан од самих почетака свога рада. Тако је слика човека онога времена, у испитиваном сегменту, позитивна, где је он предан своме

раду, опрезан према својој имовини, али и у односу са околином, дарежљив и емпатичан, без обзира на то да ли ће бити награђен или не. А вредност која је надасве непроцењива јесте разборитост, мудрост и памет, позиционирана изнад сваког блага.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Бартмињски 2011: Јежи Бартмињски, *Језик – Слика – Свет*, прир. Д. Ајдачић, прев. М. Бјелетић, Београд: Slovo Slavia.

Байрамова 2011: Луиза К. Байрамова, *Аксиолоīический фразеолоīический словарь русскоīо языка: словарь ценносте́й и анте́ценносте́й*. Казань: Центр инновационных технологий.

Байрамова 2014: Луиза К. Байрамова, „Пословицы в 'Аксиологическом фразеологическом словаре русского языка: словаре ценностей и антиценностей'", *Вес̄тник Новīородскоīо īосударсте́венноīо университе́та*, бр. 77, Великий Новгород: ВАК, 10–12.

Драгићевић 2013: Рајна Драгићевић, Концепт Бога у српским народним пословицама, у: Ј. Г. Мејџор, К. Конџаревић (ур.), *Теолинīвисте́ичка īроучавања словенских језика*, Београд: САНУ, 71–87.

Јовановић Симић 2014: Јелена Јовановић Симић, „Хумане поруке српских народних пословица", *Узданица: īедаīошко-књижевни часоīис*, XI/2, Јагодина: Педагошко-учитељски факултет, 7–20.
Доступно на: http://www.pefja.kg.ac.rs/preuzimanje/Uzdanica%20PDF/Uzdanica-11-2.pdf

Караџић 1849: Вук Караџић, *Срīске народне īословице и друīе различне као оне у обичај узе́те ријечи*. М. Пантић (ур.), *Сабрана дела Вука Караџића*, књ. IX [1965]. Београд: Просвета.

Лазић-Коњик–Јелић 2020: Ивана Лазић-Коњик, Маријан Јелић, Лексика *Срīских народних īесама* у *Срīском рјечнику* и у *Речнику срīскоī језика* (лексикографски аспект), *Срīски језик: сте́удије срīске и словенске*, 25/1, 255–272.

Лалевић 1955: Миодраг Лалевић, „О развоју и променама значења пословица", у: С. Влаховић (ур.), *Гласник етнографског музеја у Београду*, књ. 18. Београд: Етнографски музеј, 207–213.

Петровић 2014: Соња Петровић, *Сиромаштво у фолклорној традицији Срба од XIII до XIX века. Прилог проучавању народне културе*, Београд: Албатрос Плус.

Толстој 1995: Никита М. Толстој, *Језик словенске културе*. Ниш: Просвета.

Жолковский 1978, Александр К. Жолковский, „К описанию выразительной структуры паремий (разбор одной сомалийской пословицй)", у: И. С. Брагинский и др. (ред.), *Паремиологический сборник*. Москва: Наука.

*

Permyakov 1979: Gleb L. Permyakov, *From proverb to folk-tale*, translated from the Russian by Y. N. Filippov, Moskow: Nauka.

‘Оправио се као липа у пољеће’

ЧОВЕК КАО ОДРАЗ БИЉНОГ СВЕТА У ВУКОВОМ *СРПСКОМ РЈЕЧНИКУ*

„Српски рјечник” (1852) Вука Ст. Караџића обухвата језичку грађу са великог дела штокавског говорног простора, за разлику од првог издања (1818), чију је територијалну базу чинила лексика тршићког краја. С тим у вези, сразмерно готово удвострученом броју речи[67] у односу на „Рјечник” из 1818. године, у којем је регистровано око четиристо речи са значењем биљног света, у потоњем се издању налази преко девет стотина лексема из ове лексичко-семантичке скупине.[68] „Рјечник” из 1852. године, осим општег и енциклопедијског карактера има и елементе речника синонима, дијалекатског и фразеолошког речника, представљајући тако огледало културе и обичаја српског народа, што је била ауторова замисао и у претходном издању: „У рјечнику треба да се истолкује и опише што се боље може све што народ о ријечи једној

67 Коначан број лексема у „Рјечнику” нигде није прецизно наведен (оквирно 47 000 речи). Увећање лексичког фонда у односу на „Рјечник” из 1818. последица је присуства регионалних дублета, а умножавању фонда доприноси у увођење тзв. варошких речи (Кашић 1987: 67). Између ова два издања (у периоду 1818–1852) нема речничких публикација на домаћем терену, што увећава значај и вредност Вуковог рада на овом пољу.

68 Убројана сва лексика која упућује на биљку, регионалне варијанте, као и речи које излазе из ове семантичке групе, али за које је у илустративном објашњењу наведена каква биљка.

зна и приповиједа" (Караџић 1818: 8).[69] Зато је лексема често само повод за слику живота, вјеровања, искустава, изнетих у стиховима, фразеологизмима, краћим прозним белешкама, које представљају „понекад целе мале студије из историје, социологије, фолклора и сл." (Вукомановић 1976: 714), односно слику живота традиционалног човека пренету преко језика који је „најизразитије обележје и показатељ етноса" (Толстој 1995: 9).

Грађа у „Рјечнику", дата у коментарима као илустрација значења и употребе лексеме, богат је извор за филолошка и митолошка истраживања и уопште културе српског народа. Драгоцен податак о значењу понекад непрозирних и кондензованих исказа везаних за одређено време представљају ауторова објашњења[70] (нпр. „коров, а: *Нема īа ни од корова* (кад кога не могу да нађу. *Ни од корова*, ваља да као псето кад се ваби па наиђе откуд из корова").

Предмет овога рада јесте утврђивање регистра флоралног лексичког слоја, места, улоге и функције биља у постојаним вишелексемским спојевима[71] у „Рјечнику",

69 О овоме сам аутор каже следеће: „ја сам оне ријечи што су наштампане прије донио амо у глави, пак сам их послије писао како сам се могао опомињати; ове пак што се сада додају купио сам по различнијем крајевима народа нашега а овога посла ради путовао сам [...] у Хрватску, Далмацију, Дубровник, Боку и Црну гору" (Караџић, Предговор 1852: 1).

70 У вези с тумачењем значења појединих пословица у „Народним српским пословицама и другим различним, као и оним у обичај узетим ријечима" Караџић каже следеће: „Да би се пословице лакше резумјети могле, ја сам код многијех додавао покоју ријеч" (Караџић 1965: 18).

71 Термином фразеологизам обухвата се широк спектар устаљених језичких јединица које се састоје од најмање две речи и имају јединствено опште значење, будући да збир значења њихових конституената не одговара значењу фразе. Готово сви регистровани фразеологизми публиковани су у Вуковим „Српским пословицама", где у Предговору аутор отвара питање терминолошког одређења ових постојаних спојева, констатујући: „Колико је мени

који представљају језички уобличене трагове старог начина живота и веровања. Фразеологизми о којима ће овде бити речи и иначе имају живу унутрашњу структуру значења и садрже, како дословну семантику, тако и сликовиту представу која им одговара (уп. Мршевић 2008: V). Како биљке припадају живом свету – рађају се, расту, доносе плод и умиру, те се тако доводе у везу с људским светом – њима се може исказати вишеструка симболика. Тако се, с једне стране, објективне особине биљака преносе на особине и понашање човека и лексикализују се као устаљена поређења у „Рјечнику" (нпр. *мек као памук*; *поуздан као врбов клин*; *као да се бунике најио*), док се искуство у вези с општим истинама представља широм сликом, као у примеру из „Рјечника": *у сваком житу има кукоља*, што представља концептуализацију опозитног односа добро – лоше / зло. У том смислу, циљ је да се побележе и симболичка обележја биљака, на основу којих се исказује „модел света на 'биљном коду'" (Раденковић 1996: 193).

У другом издању Караџићевог „Рјечника" једну скупину фразних јединица чине оне клишеиране формулације којима се вербализују уверења, тврдње, опште истине везане за профану сферу живота, при чему се целокупним исказом реферише о кинетичком, акционом аспекту поруке (нпр. *тјера мак на конац*) или о статичком виду какве појаве (нпр. *у сваком житу има кукоља*). Сигнификатори једног или другог могу бити језичка средства, тј. њихова формална и садржинска својства (уп. нпр. *терати* : *имати* → диференцијално семантичко

до сад познато, у народу нашему нема имена за пословице, него се [...] говори: Штоно (има) ријеч; или Штоно стари веле" (Караџић 1836: 17). Недостатак адекватног термина, тј. нејасне границе међу постојаним вишелексемским спојевима, сугерисан је у самом наслову овога дела: „Народне српске пословице и друге различне, као и оне у обичај узете ријечи", будући да збирка обухвата и „речи, изреке, заклетве, па чак и поздраве" (Пантић 1988: 419).

обележје /процесуалност/, при чему је први израз лично употребљен /неко тера.../, док је други општа констатација и нема ово обележје), као и парадигматски однос антонимије, супротни синтаксички односи (*трње боде, а кориве жаре*), те компарација предметног света (нпр. *Боља је и бобова слама, него празне јасли*). Симболичка вредност номиноване биљке у целокупној вербализованој слици фразеологизма долази од њених појединих семантичких обележја, тј. појединих особености биљке као реалије, па се у примеру *тјера мак на конац*, именицом *мак*, у једној од интерпретација, активирају семе 'ситно', 'мало', 'много'.[72]

Други аспект анализе забележене грађе Вуковог „Рјечнику" у скупини која је прелазна – има елементе и профаног и сакралног, јесте дешифровање сажете поруке у фразеолошком исказу која кодира различита семантичка поља – темпоралност (*Кад врба грожђем роди*; *Баба старца звала у врбопуц, а он јој се одазвао уз винобер*[73]; *И см-*

72 Ове су семе активиране и у обредно-митолошкој радњи коју наводи Чајкановић: „Кад се отели крава, посипа се мак око штале `да вештице не однесу млеко, док мак не покупе`" (1985: 171). Према другој интерпретацији именицом мак денотиране су његове латице: „ради тога што су латице (перје, лишће на цвијету) у мака врло танке и глатке, у народнијем пјесмама зове се мак најтање ткање [...] Може бити да се [...] схваћа мак као ткање, те се истиче да је тежак посао тражити у њему жицу (конац)" (РЈАЗУ VI: 396). Ј. Матешић дешифрује овај фразеологизам као процес који значи „ићи до краја, не попуштати" (Matešić 1982: 187); у Вуковој збирци пословица дато је слично објашњење: „Истраживати што до најпошљедње ситнице" (1965: 177).

73 Границе међу семантичким пољима нису јасне, као што то није случај ни у ванјезичкој стварности. С друге стране, симболички и обредно-митолошки елементи уткани су у семантику исказа и номиноване биљке. Тако фразеологизам „Баба старца звала уз врбопуц, а старац јој се одазвао уз винобер" сведочи и о еротској симболици ове биљке, а своди се на веровање да чим оживи врба (врбопуц), код жена порасте полни нагон (уп. Чајкановић 1985:

рекиње вријеме īродаје → „кад ко не одговара одмах на питање, него тек послије”), исто и у „Пословицама” (бр. 1722); квантификацију (*Доста је купуса īојео*. → „доста му је година”; *Све купус и дијете*; *То је на врби свирала*. → „То је ништа”; *Од једноīа удара дуб не īада*), каузалност и консекутивност (*Неће īром у коīриве*, исто и „Пословице” бр. 4103; *Како ради, обраће зелен бостан*. → „пропашће”) и сл.

Најдоминантнији структурно-семантички модели фразеологизама са лексемом која номинује биљку у Вуковом „Рјечнику” јесу они којима се временски идентификује, одмерава или квантификује одређена појава, при чему није експлициран временски оријентир,[74] него је он кодиран у целом исказу са тежиштем на биљци. Тако је са *врбом,* дрветом које носи вишеструку реалну и митско-обредну симболику. У првом примеру издваја се стварно обележје бесплодности које се свакако везује за чињеницу да је врба дрво које нема рода, што је у митском кључу кодирано предањима о томе зашто је тако. У једном ју је проклела Богородица зато што су од ње били направљени клинови којима је Исус прикован за крст (према Агапкина 2001: 99), а у другом је врбина неплодност узрокована казном коју је добила зато што је једном ђаволу, којег је гонио Исус, показала пут којим може да се спасе (према Чајкановић 1985: 70). Идеја о врбиној неплодности: „‘Врба која грожђем роди’ која спада

74). Да у старој српској религији врба има веома угледно место и да су њене гранчице апотропајон (Чајкановић 1985: 69), потврђује и одредница врбица у „Рјечнику” уз коју стоји коментар: „врбове гранчице које свештеник на Цвијети ујутру послије миросања раздаје”.

74 Бавећи се фразеологизмима са значењем никад у оквиру календарског модела, Д. Мршевић констатује да се „као оријентир појављује народни/црквени празник (догађај) према којем се одмерава време [...] тај дан [...] или не може доћи, или се у тај дан не може испунити оно што се у фразеолошком окружењу означава и сл.” (Мршевић 2008: 70).

у типична ἀδύνατα ‹= што не може бити› парафразирана је и у народним песмама и пословицама (нпр.: „Да Бог даде те се не удала, Док не вид'ла три на небу сунца, Док не чула како риба пјева; Док не роди јавор јабукама, Жута врба грожђем бијелијем"; Вук, Посл., 2187; Софрић, 74)" (према Чајкановић 1985: 74), чиме се успоставља веза врбе и винове лозе,[75] што за разумевање следеће фразе у којој се она такође помиње, у сложеници *врбопуц*, може бити од користи. Јер врба, будући да је биљка која брзо расте, цвета и листа рано у пролеће, у народној култури добила је и предзнак дрвета које кодира животворну снагу, па и плодност, и у вези с тим се код Срба и Словена обилато користила у пролећним календарским обредима у којима учествују деца и младе девојке (Врбица, Ђурђевдан, лазарице, краљице, додоле)[76], при чему је требало да утиче на раст и плодност у сваком погледу. А како се активирање процеса вегетације и цветање врбе и, сходно томе, буђења природе и њених плодоносних снага, које се доводе у везу с младошћу и људским еротским потенцијалима, зове се *врбопуц* (в. РМС: *време, доба када врба пупи, листа и цвета, обично месец март*) – „чим врба оживи (врбопуц), народ верује да код жена порасте

75 О чему је с великом обавештеношћу проницљиво писала Д. Мршевић (Мршевић 2008: 67–69).

76 Код банатских Хера су жене ударајући децу врбом на Ђурђевдан говориле: „да расту као врбица и да се гоје као свињица" (Филиповић 1958: 310); а на Врбицу се у Шајкашкој такође ударало врбом и певало: „Порасти ко врба,/ Дебела ко свиња" (баба Јованка, Госпођинци 1988, Теренска грађа Карановић и Катић, Ркп. вл. аутора), исто песмица коју су певале лазарице: „Порасти ко врбица,/ Дебела ко гица" (Љ. Степанов, Госпођинци 1988, Теренска грађа Карановић и Катић, Ркп.). О оваквим формулама види више: Чајкановић 1985: 72). Исто тако, приликом крштења у Лесковачкој Морави кум је говорио: „Да вираје као врба" (Толстой, Усачёва 1995: 334).

полни нагон (СЕЗ 14, 8)", према Чајкановић 1985: 74).[77] Управо на поменуте потенцијале алудира се фразом из „Рјечника" која садржи ову реч, која кореспондира и са изразом: „Који јој (му) је ђаво? Ухватио је (га) врбопуц" (Пантелић 1998: 114). У њима се, у складу са смеховним схватањем света да у прелазним временским интервалима долази до сусрета старог и новог поретка (које маркира обредно време и одговарајућа животна доба – детињство, младост (Bahtin 1978: 35)), а у првој фрази и старост, алудира на позну сексуалност оних чији је репродуктивни период иначе завршен, у складу с одговарајућим погледом на свет, негира се и смрт (Bahtin 1978: 35). То се даље потврђује одгођеном старчевом реакцијом, *у винобер*, што се може читати као закаснело деловање, али, ако се има у виду да је *винобер,* односно време брања грожђа и справљање вина, у народној култури кодирано као време пијанства и опијености (Bahtin 1978: 11), која појачава еротски нагон, старац заправо реагује у право време, које је уједно и празнично карневалско време пуноће и слободе, у којем се све жеље испуњавају (Bahtin 1978: 364), рајско време у којем ће „свако дрво (па и врба) бити плодно" (Мршевић 2008: 68). Ова димензија значења свакако је присутна у исказу из „Рјечника", што цео комплекс обреда асоцираних врбом, као и ову фразу, доводи у везу, без обзира на то да ли је врба плодно или неплодно дрво, а такође и без обзира на то што је Вук, вероватно притиснут критикама које су уследиле након првог издања „Рјечника" (в. Карановић, 2015) тумачи у

77 Врбопуц је иначе календарски маркирано време од Младенаца до Благовести, кад врба почиње да пупи и цвета. У селима око Рудника и у Качеру удате жене су играле раскалашно коло, са еротским покретима звано кобиле, пошто су као кобиле поскакивале, при чему су у једној руци држале гранчицу врбе. Оваква кола иначе су се изводила у кризним календарским тренуцима (Пантелић 1998: 113–114).

сасвим другом, потпуно реалистичком кључу. Разграната симболика врбе препознаје се у другим многобројним веровањима, ритуалним радњама, обредно-магијским процесима, као и у фразеологизмима.[78]

Обележје непријатности при додиру копривe је у народној култури дало симболичку и магијску функцију, тако да она у веровањима онемогућује одређене појаве и активности. Тако фраза *Неће ӣром у коӣриве* асоцира на Громовника,[79] односно словенског Перуна, преко његовог основног атрибута грома (који све пред собом жари и пали, што је присутно и у клетви *Гром ӣте сӣалио*), којег је у хришћанству сменио пророк Илија (Иванов, Топоров 1965: 12–14). Да су Громовник и Свети Илија две фазе истог лика потврђује аналоган фразеологизам: *Неће свеӣи Илија у коӣриве*. Овај исказ илуструју веровања и обредне радње у којима се коприва користи као утук од града и од грома: њоме се, кад загрми, како би се заштитили ките људи и вериге, или се у копривe ваљају за плодност, кад у пролеће загрми (СЕЗ, 14, 1909, 332; 17; 1911, 169 и 194; према Чајкановић 1985: 138). Заштитна и излечитељска моћ копривe према веровањима протеже се и на друге различите сфере живота (Чајкановић

78 У „Фразеолошком рјечнику хрватског или српског језика" Ј. Матешића налазе се овакви примери: чекати крушке на врби; кад на врби грожђе роди (никада); расти као врба из воде (расти брзо); [то је] на врби свирала то ништа не вриједи, (то је) нешто што се неће остварити, нешто посве несигурно, пуко обећање; вјенчање око врбе (под врбом); вјенчати се око врбе (под врбом); женити се ипф. (вјенчати се пф.) око врбе (Matešić 1982: 762).

79 Караџић уз глагол грмљети у свом „Рјечнику" износи следеће веровање: „У народу се нашему мисли и вјерује да свети Илија грми; за то се он зове у народнијем пјесмама громовник Илија. Кад год удара, онда кажу да свети Илија, по заповијести Божијој, гађа ђаволе (`узврдао се као ђаво испред грома`); за то говоре да се не ваља крстити кад гром пуца, да не би ђаво у невољи побјегао под крст, у који гром не ће ударити."

1985: 137–140; Усачёва 1999: 643–647). А будући да гром не удара у коприве, може се претпоставити да је она један од његових атрибута, пошто и коприва има особину да жари и пали, што је асоцирано њеним именом (*край-ива* = врела вода) и *жара* (*жариīи* = палити, ватра), етимолошки везано за глагол *жећи*, исто као што гром/муња пали/жари. А одговор на питање зашто Громовник то чини налази се у прасловенском миту о борби Громовника и змаја, у каснијим трансформацијама, ђавола. Према том миту, Громовник / словенски Перун просторно је позициониран *īоре*, на гори (планини), на врху дрвета света (чију функцију могу преузимати различите врсте, најчешће храст), док је његов противник, *доле,* у корену тог дрвета, где се скрива. Да би га уништио (згромио), Перун удара по њему, спаљује дрво, или га ломи и расцепљује, побеђује змаја и ослобађа воду, односно изазива плодотворну кишу (Иванов–Топоров 1974: 5–6)[80]. Све ово, чак и везу коприва с плодношћу (коју иначе омогућује киша коју даје Перун), потврђује обичај да се у семе намењено за сетву меће корен од коприве који се код сејања закопа усред њиве (СЕЗ, 19, 1914, 361, према Чајкановић 1985: 137), а кад оне бујно расту, сматрало се да ће бити родна година (ЗНЖО, 16, 1911, 154, према Чајкановић 1985: 139). Уосталом, везу коприве с плодношћу подразумева и иницијална фраза, која говори о томе да у њу неће гром, али се њоме подразумева и да Громовник не удара у коприву зато што се змај у њу не сакрива, пошто он од ње бежи, јер коприва, као и гром жари и пали.

Исто тако, и плодови биљака који се користе у људској исхрани улазе у свет симболике и магије, па је тако уз *куīус*, у фразеологизму „*Доста је куīуса īојео*" садржана

80 Пошто божанство, у чијем је домену стварање – плодност и деструкција – олуја, гром (Мелетински 1986: 188), штити домен биљке о којој је реч.

информација о коришћењу купуса у исхрани широм словенског света, што говори и о социјалном статусу великог броја људи у датом времену.[81] Купус је, како наводи Чајкановић, једна од најглавнијих намирница нашег народа,[82] и стога је део многих фразеологизама.[83] Занимљива народна перцепција да се проток времена мери количином хране (време се концептуализује као квантитет једне конзумиране намирнице) вербализована је наведеним исказом. Исто тако, у фразеологизму из „Рјечника" „Све купус и дијете" уочава се паралелизам између бројности породице, односно рађања, и родности ове биљке, тј. могућности да се сваке године изнова сади, успешно рађа и доноси плод, као што се сваке године потенцијално рађа и дете. У непосредној вези са тим је веровање да се деца могу наћи под листом купуса, где их оставља зец, за шта у руском језику постоји израз *капустичник* што значи дете рођено изван брака (Усачёва 1999: 461). А све је заправо повезано с еротском и брачном симболиком купуса, односно са култом плодности, што је у основи ове фразе, пошто једење и ломљење купуса које чини зец,

81 Многа су веровања у нашем народу, како наводи Чајкановић, везана сетву и култивисање купуса, што сведочи о значају ове биљке у исхрани човека, али и о његовој магијској моћи, што аутор према релевантним изворима илуструје примерима: добро је да се купус сади на Цвети, јер ће најбоље успевати, као и на Ђурђевдан или Марковдан; негде у Далмацији се семе за расад сеје на Св. Трифуна, па купус неће изести бувач; на Усековање не меће се у кацу, јер ће се покварити (према Чајкановићу 1985: 155). Али купус је и обредно посно јело свих Словена, купусним јелом завршавала се свадба (Усачёва 1999: 457 и 460–461).

82 В. нпр. Караџић „Пословице" (бр. 5696) Турци веле: тарана је храна, А каури: купус и сланина (према Чајкановић 1985: 155).

83 Уп. „Пословице" Ко купус сади и крмачу храни, не боји се глади. (бр. 2382); „Много је купуса изио." (Има му много година). (бр. 3061); „Сади купус". (Каже се у подсмијеху ономе који храмје.); (бр. 4691); „Све купус и дијете". (Кад која жена сваке године рађа). (бр. 4838).

кодира коитус (према Гура 2005: 135). А зец се и жали на своју лошу срећу, односно да није јео купуса, алудирајући на сексуални неуспех у једној песми из Подољске губерније – која је певана у свадбеном обреду „перезви", у којем учествују само удате жене: „А всі ж бо я города обшустав / Нигде же бо я капусти не кушав" („Све сам градове прошао / А нигде купуса нисам окушао"), при чему, што је евидентно, зец представља мушко, а купус женско начело (Гура 2005: 135).[84] То даље потврђује некадашњи обичај код Руса, да главицу купуса после свадбе стављају на сто родитељима младе, за коју се испоставило да није била невина, што алудира на вагину/родницу. У вези с тим је и обичај да, ако девојка превери момка, он јој посече купус из баште (Усачёва 1999: 461). Дакле, у фрази коју доноси Караџић преко кода *купус* укрштају се живи и неживи ентитет – жена и земља и то преко обележја плодности и родности. Вредност се ове биљке као реалије уочава и у радњама које се предузимају у функцији њене заштите и богате родности, те се у култивисању купуса обављају и разне магијске радње (ставља се коњска главуџа, натакнута на ражањ од божићне печенице; против бувача меће се тополова гранчица или метла којом се на Благовести помело гумно, па онда соба и сл.) (уп. Чајкановић 1985: 155). Како се види, вредност и цену појединим биљкама даје одређени временски оквир – друштвено-историјске прилике, тј. социо-културни услови, који су истовремено и кључ за декодирање њиховог значења, често недовољно јасног из савремене перспективе.[85]

84 В. Чајкановић чак на основу табуа да се купус ставља у кацу средом и петком, као и веровања да се Госпа мучи кад се купус сади коцем, претпоставља да би се купус могао довести у везу са неким женским божанством (Чајкановић 1985: 155).

85 Тако нпр. фразу И смрекиње вријеме продаје С. Лалевић (1955: 207–213) повезује с претпоставком да ова биљка није имала

Посебну групу фразеологизама чине они које Н. Толстој уврштава у полуфразеологизме[86] и који улазе у сакралну сферу, чинећи тако, како аутор наводи, полуобред[87] (добре жеље, проклетства, ритуалне констатације и својеврсни императивни подстицаји или забране и сл.) (Толстој 1995: 59), за шта се налазе потврде у Караџићевом „Рјечнику" (1852). Овакве изразе.[88] у којима

посебну вредност у људској исхрани; од ње се спремала само врста туршије. На тај начин симболизује безвредан ентитет, који пак у тешка и оскудна времена добија своје место, вредност и цену „Данас пак оне се купе, суше, продају, па их имамо и у трговинским радњама. Тако већ данас та пословица не би имала готово никаква стварног значења. Смрека је никаква воћка, па се у пословици каже да и никаква воћка у оскудици има цену, те само време одређује цену свему, па и ономе што иначе нема цене, не вреди, као што ни смрекиње не вреде много" (Лалевић 1955: 209). Неки од њих су са синхронијског аспекта непрозирни, закључани због семантичког померања неких лексема, њихове припадности архаизмима или историцизмима, што Ј. Кашић, говорећи о пословицама, објашњава на следећи начин: „многе се пословице данас више не употребљавају јер нашим савременицима није потпуно јасно буквално значење, па је стога не могу употребити ни фигуративно" (Кашић 1955: 68).

86 Н. Толстој под овим термином подразумева „особен, постојан и клиширан вид текста, којим се изражавају добре жеље, проклетства, ритуалне констатације и својеврсни императивни подстицаји [...] или забране и сл. [...] Тако се полуфразеологизам укључује у микрообред" (Толстој 1995: 59).

87 Ово терминолошко одређење (полуобред) вероватно творбено (и формално) кореспондира с термином полуфразеологизам, што не би требало да се доводи у директну везу, будући да садржински (семантички) не постоји еквивалентан денотат – прелазни облик обреда, што је овде сигнификовано првим делом сложенице полу-.

88 Према Б. Сикимић мале обредне форме осим комуникативне функције имају и обредно-магијску улогу. „Осим те екстралингвистичке, ритуалне функције, њихове основне карактеристике су стабилност (рус. 'клишированность'), зависност од других, невербалних елемената ритуала и семантичка вишеслојност. Захваљујући својим културолошким функцијама и клишетираној

је нарочито важна спрега лингвистичког и фолклорног материјала, могуће је, како Толстој сматра, сагледати у два процеса – трансформација обреда или обредног текста у реч (израз, реченицу) и обрнуто, претварање речи у обред (ритуал, веровање, представу) (уп. Толстој 1995: 66). С обзиром на слојевиту структуру обреда – акциона (делатна), реална (предметна) и вербална (усмена) страна обреда,[89] и сам текст ритуалног фразеологизма је, како аутор даље наводи, материјално и структурно трокомпонентан.[90] Трећину грађе која се односи на фразеологизме у „Рјечнику" чине управо овакве формуле за које је карактеристичан паралелизам изговореног текста (одређене радње) и очекиваног резултата.

форми, мали текстови су се показали временски стабилни и способни да очувају језичке, митолошке и обредне елементе дубоке старине" (Sikimić 1996: 7).

89 Дефинишући традиционални обред као комплекс ових елемената који припадају различитим кодовима, Толстој додаје и следеће компоненте: персонални, локативни, темпорални, музички, ликовни итд. (Толстој 1995: 141). И Бајбурин поменутим кодовима, које он иначе назива систем знакова, додаје такође музику, гестове, певање, играње (Байбурин 1993: 201).

90 Важност и тачност ове поделе коју нуди Н. Толстој препознаје се у добро утемељеном полазишту заснованом на корелацији лингвистичког и етнографског плана. Према наводима аутора (1995: 66–67) потврда за овакву диференцијацију фразеологизама налази се још у истраживањима Потебње (Потебня, 1914), који говори о преласку басне у пословицу и Крачковског (1873), који је препознао вишеслојност у формули буди здрав као вода / а расти као врба. Овде се јасно уочава опис радње који указује на ритуалност, (буди), сакрално време (Ускрс), сакралну реалију (врба), те циљ, функционалну усмереност (буди здрав, расти). Разумљиво је да међу процесима од обреда ка тексту и од текста ка обреду не постоји оштра граница, тј. да се не манифестују увек све компоненте ритуалног фразеологизма, те тако постоји „низ прелазних стадијума, ситуација и појава, који су несумњиво интересантни и за лингвистику у целини, и за фразеологију пре свега" (Толстој 1995: 66).

Магијска формула која се изговара у одбрани од злих сила наведена је у одредници *броћ*: *На путу му броћ и глогово трње*!, за коју Вук у „Пословицама" (бр. 3239) даје следеће објашњење: „Ваљда да се то најприје говорило вампиру, јер за њега кажу да се боји глогова трња; а сада се говори за свакога кога нису ради да дође". Ово *сада* у објашњењу упућује на динамичност и отвореност тумачења – из употребе где је реципијент у сфери духовног/оностраног, формулаички исказ користи се и у домену реалности (нежељени посетиоци). Како је *броћ* између осталог црвена боја (уп. Skok 1971: 215; РЈАЗУ: 665), о чему сведочи и његово семантичко-деривационо гнездо које наводи Караџић у „Рјечнику" (*броћаст*, *броћење*, *броћити*), чини се да обележје боје преузима кодираност једног дела формуле. Наиме, велики је број обреда и обичаја везан за ову боју – симболичка улога у обредима свадбе, сахране, за родност и плодност земље и стоке, као и у заштити од злих сила (уп. Раденковић 1996: 294). Потврда о заштитној функцији црвене боје налази се и код Чајкановића, који каже: „Броћ је, на целом Истоку, још од врло старих времена [...] и у прасловенској заједници употребљаван за справљање црвене боје; свакако с обзиром на јаку магичну снагу [...] постао је врло јак апотропајон [...][91] (Чајкановић 1985: 55). Порука која се шаље овом формулом јесте терање зле силе и лексикализована је кондензованом структуром која слика пут и на њему биљке, а структурирана је дубинским императивом (*да му* / *нека му буде*), а површинском беспредикатском формулацијом чији су агенси *броћ* и *глогово трње*. Исти је фразеологизам наведен у „Рјечнику" и уз одредницу *гло-*

91 Аналогну функцију у различитим етничким и културним срединама имају и друге биљке, што се види у примеру летонског обичаја да се пут кроз село и поље којим ће се кретати спровод посипа отровним тисовим грањем 'да би се духу отежао повратак' (уп. Чајкановић 1985: 55).

īов, *а*, *о*, будући да је глог познат као најјачи заштитник од вампира, чијим се и само једним трном може отерати: „Довољно је да се испред вампира стави или макар да му се само покаже глогов трн, па ће бити онеспособљен или отеран" (Чајкановић 1985: 76). Ипак, како наведена фраза показује, није увек тако, већ су понекад потребне и две биљке снажног заштитног дејства (бро̄ћ и глог) како би се вампир осујетио, толико је његова моћ велика.

Супротно терању, формулаички исказ *На љубицу, мајко! / У свој домак, мајко*! (говори се рoју)[92] има функцију императивног призивања како би се реализовала конкретна активност (у овом случају окупљање пчела). Наведен је уз одреднице *домак* и *љубица*, при чему се за потоњу наводи регионални квалификатор (*у Боци*) и даље се упућује на матичњак[93] (трава маца, којом се кошнице мажу, melissa officinalis, c.f. матичњак). Скупљање пчела уз вербалну активност прате и покрети (*куцање каким шта̄пом по улиштӯ*), чиме се употпуњује поменута трокомпонентна структура обреда.

---

92 Љубица, љубичица 3) (у Боци) трава маца, којом се кошнице мажу, melissa officinalis, c.f. матичњак. У „Пословицама" (бр. 3203) Вук даје пуну верзију ове обредне формуле:

„На љубицу мајко!

У свој домак мајко!

Сједи, мати медена!

Смири домак мајко!

Смири мати медена (куцајући каким штапом по улишту).

Ево домак, мајко! Говори онај који челе зове у кошницу. У Грбљу."

93 „Изузев назива као што су лимун-трава или лимунада, потеклих од мириса биљке, сви други називи за матичњак упућују на то да је ова биљка одувек привлачила пчеле и да је медоносна: матерњак, матичја трава, маточина, медени лист, меденка, медопер, мелиса, пчеларица, пчелина љубица, пчелињак, пчелиња метвица, пчелиња трава. Ниједна мирисна биљка не привлачи толико пчеле, а особито матицу, као матичњак. Пчеларима је ово познато, па га радо саде око сваке кошнице, као и око стабала воћа" (Шаровић 2013) http://www.nutricia.rs/.

У грађи „Рјечника” бележи се и кратка форма заклињања уз лексему *бор*: „У заклињању говори се мјесто *Боī: Бора ми*! Не умри, синко, *за бора*! / Теби, *бору*, дите Николица! / Ој, *бора* ти, драги господару!”. Према наводима В. Чајкановића, једно од објашњења овакве употребе доводи се у везу с вероваљем да не треба име Божје помињати узалуд (Чајкановић 1986: 40).[94] Оваква интерпретација, којом се на вербалном плану замењују денотати према блискости звучног склопа (сазвучност, хомофонија према П. Скоку) ишла би у ред другог процеса који описује Н. Толстој – од речи ка вербалном тексту, при чему је „Народна етимологија или проста етимологија, скоро увек главни стимуланс за развијање речи у фразеологизам, представу, обред и чак сиже” (Толстој 1995: 72). Али будући да је место боравка врховног словенског бога Громовника била гора, а руска реч *бор*, управо значи сува борова или јелова шума на узвишењу, док је *Bora* назив планине у Македонији (Иванов–Топоров 1974: 13–17), а и једно митолошко биће код Руса, које живи у шуми, зове се *боровик* (Иванов–Топоров 1965: 173), све о чему Вук и Чајкановић говоре, немајући, наравно, ништа од овога у виду, али добро осећајући природу проблема, враћа ове приче у време пре хришћанства. Тежиште вербалног нивоа у наведеној форми заклињања носи лексема *бор*, по фонетском склопу блиска именици Бог, а сакралну димензију уносе могуће веровање да се ово дрво сматрало божанством, и сада у новом светлу, место

94 „Извесну религијску позадину има можда и клетва бора ми, и борме, м. бога ми и богме [...] По једном објашњењу, тако људи говоре као да имена Божијега не помињу узалуд (упор. и старогрчки χήνα ‹= гуске ми› м. Ζήνα ‹= Зевса ми› [...]). Могућно је, међутим, да ми овде имамо старинску клетву самим бором, односно нуменом који је у њему, упор. сличну клетву са другим једним магичним дрветом, глога ми. Код старих Грка упор. клетву ναί μά τήν κράμβην ‹= тако ми купуса› која је такође ἱερά ‹= света›” (Чајкановић 1985: 40).

на којем је боравио бог (Громовник?), о чему Чајкановић и каже: „Такав карактер обично имају поједини борови који су табуирани и за које је везан читав култ, а за које се прича да су их посадиле извесне велике личности из далеке прошлости" (1985: 39). Тако се од једне лексеме, због њене форме и симболике, конструише клише чија је функција, у овом случају, уверавање у говорном акту призивањем више свевидеће силе.[95]

Звучно подударање без замене денотата налази се у фразеологизму „Ја кад виђех зелен *дријен*, предадох му вас мој *дријем* и *лијен*", који прати одредницу *лијен*. Тумачење значења ове фразе Караџић даје у својим „Пословицама": „Који хоће да му се љети не дријема, рече оно кад угледа у прољеће први дријен с цвијетом" (бр. 1769). Према наводима В. Чајкановића, дрен има изванредну спасоносну снагу, он је инкарнација здравља, а његова је карактеристика да најраније цвета и касно сазрева, што му даје карактер *темпоралне граничности*, уз особине да има *ободно* станиште, расте у облику *грма*, има *црвен* плод (Чајкановић 1986: 90–93; уп. и Раденковић 1996: 203).

95 Примери које наводи Н. Толстој везани су за народну номинацију светитеља, трансформацијом значења која настаје гласовном пермутацијом, из чега се ствара другачији материјал, који отвара нове интерпретације и тумачења веровања и обреда (Св. Вартоломеј – Вратоломеј → не сме се нико пењати на дрво јер ће сломити врат); у Срему: Видовдан је повезан са обредом умивања росом, а његов вербални део гласи: О, Видове, Видовдан, што очима ја видео, то рукама створио... (уп. Толстој 1995: 729). Релевантне временске тачке у календару српског народа управо су дани посвећени одређеним светитељима, на основу којих се равнају догађаји у животу појединца и колектива, што се запажа у бројним фразама. Називи светаца (хришћански или народни) послужили су за креирање слике чијој стилској вредности доприноси римовање: Свети Лука у нокте ука; Свети Мрата снијег за врата; Свети Тома ћера планинке дома; и сл., које Караџић доноси у својим „Пословицама" (1965; бр. 4852; 4853; 4857).

Анализа одабраних фразеологизама, забележених у другом издању Караџићевог „Рјечника", чије је семантичко и симболичко тежиште лексема којом се номинује одређена биљка, сведочи о високо рангираној позицији флоре у перцепцији света. Биљка је истовремено слика схватања премодерног човека, његове спољашњости и унутрашњег бића, симбол оностраних, невидљивих сила као и реалија у обредним радњама. Специфично место, улога и функција биљака региструје се у фразеологизмима, сликовитим народним представама које су, језгровито структуруране, клишеиране, времененом опстале захваљујући живој унутрашњој садржини. Начелна подела фразеологизама који су маркирани светом флоре на оне који су неутрални и оне који су сакрално обележени узима се условно јер је готово немогуће са синхронијског становишта повући јасну границу између ове две димензије. У случајевима где се не ради о јасним поређењима и сликовитим изрекама које преносе опште поруке, није једноставно дешифровати и дати коначну интерпретацију фразеологизма јер долази од заборављеног обреда или је у његовој функцији. То, уосталом, данас више и није могуће. Овакви се примери дају декодирати само у спрези формално-језичког и обредно-ритуалног нивоа анализе, која је спроведена на неколико примера забележених као додатни коментар, део објашњења уз поједине одреднице које номинују биљке у Караџићевом другом издању „Рјечника". Установљено је да од двадесетак ових кратких клишеизираних форми у „Рјечнику" трећину чине управо формуле, тј. полуфразеологизми према типологији Н. Толстоја. Анализирани примери с лексемама које денотирају флорални свет потврдили су ваљаности ауторове теоријско-методолошке поставке и добра су смерница за даљу анализу фразеологизама у чији састав улазе и други лексички слојеви. Полазна претпоставка да је Караџићев „Рјечник" богат и драгоцен извор за опис симболичке функције биљака, превесходно

као вербалне компоненте у обредно-ритуалним радњама, показала се као потпуно оправдана и тачна јер се на основу додатних информација уз значење дате биљке налазе информације о њеном функционалном аспекту, како као реалије тако и као инструмента и садржаја у поменутим активностима. Додатна вредност Караџићевог „Рјечника", кад су у питању испитиване фразне јединице, јесте то што су овакви подаци код њега често регионално одређени, а постојаност појединих фразеологизама потврђује њихова савремена употреба.

ЛИТЕРАТУРА

Агапкина 2001: Татьяна Агапкина: „Врба" – у: *Словенска митолоїија: енциклопедијски речник*. Редактори Светлана М. Толстој и Љубинко Раденковић, Београд: Zepter Book World.

Байбурин 1993: Альберт Кашвуллович Байбурин: *Ритуал в традиционной культуре*. Санкт-Петербург: Наука.

Вукомановић 1975: Славко Вукомановић, „О Вуковим српским рјечницима", *Књижевност и језик*, Београд: Друштво за српскохрватски језик и књижевност, 55–59.

Вукомановић 1976: Славко Вукомановић, *Тумачење речи у Вуковом „Српском рјечнику" од 1852. Научни састанк слависта у Вукове дане*, Београд: МСЦ. 705–716.

Гура 2005: Александар Гура, *Симболика животиња у словенској народној традицији*, прев. Љ. Јоксимовић и др., Београд: Бримо, Логос, Глобосино – Александрија.

Иванов–Топоров 1965: Вячеслав Иванов, Владимир Топоров, *Славянские языковые моделирующие семиотические системы*, Москва: Наука.

Иванов–Топоров 1974: Вячеслав Иванов, Владимир Топоров, *Исследования в области славянских древностей*, Москва: Наука.

Кашић 1955: Јован Кашић, „Неке фразеолошке и лексичке особености Вукових пословица", *Научни састанк слависта у Вукове дане*, 3, Београд: МСЦ, 67–72.

Кашић 1987: Јован Кашић, *Трагом Вукове речи*, Нови Сад: Матица српска.

Карановић 2015: Зоја Карановић, „Смеховно и еротско у делу Вука Стефановића Караџића у контексту премодерног осећања света (на примеру „Рјечника" 1818)", *Вук Стефановић Караџић: (1787-1864-2014)*, Нада Милошевић-Ђорђевић (ур.), Београд: Српска академија наука и уметности, 431–446.

Караџић 1818: Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник*. Сабрана дела Вука Караџића, Т. II, прир. П. Ивић, Београд: Просвета. 1966.

Караџић 1836: Вук Стефановић Караџић, *Српске народне пословице*, Сабрана дела Вука Караџића, књ. IX. Прир. М. Пантић. Београд: Просвета, 1965.

Караџић 1821: Вук Стефановић Караџић. *Српске народне приповетке*, Сабрана дела Вука Караџића, књ. III, прир. М. Пантић. Београд: Просвета. 1988.

Караџић 1852: Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник*, Ур. С. Галогажа и др. Београд: Нолит, 1977.

Лалевић 1955: Миодраг Лалевић, „О развоју и променама значења пословица", *Гласник етнографског музеја у Београду*, књ. 18, М. Влаховић (ур.), Београд: Етнографски музеј. 207–213.

Мршевић-Радовић 2008: Драгана Мршевић-Радовић, *Фразеологија и национална култура*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Пантелић 1998: Никола Пантелић „Врбопуц", *Српски митолошки речник*, Београд: Етнографски институт САНУ и Интерпринт.

Раденковић 1996: Љубинко Раденковић, *Симболика света у народној маїији Јужних Словена*, Београд: Балканолошки институт САНУ.

РМС – *Речник срїскоі језика*, Нови Сад: Матица српска, 2007.

Софрић 1912: Павле Софрић, *Главније биље у народном веровању и ўредању код нас Срба* [по Ангелу де Губернатису. Скупио и саставио Нишевљанин (Павле Софрић)], Београд: БИГЗ. 1990.

Толстој 1995: Никита Толстој, *Језик словенске културе*, Ниш: Библиотека словенски свет.

Толстой– Усачёва 1995: Никита Ильич и Валерия Васильевна Усачёва, „Верба" – В: *Славянские древности: Этнолинївистический словарь* в 5-ти томах, ред. Н. И. Толстой, Москва: Международные отношения. 333–336.

Усачёва 1999: Валерия Васильевна Усачёва, „Капуста" – В: *Славянские древности: Этнолинївистический словарь* в 5-ти томах, том II, ред. Н. Толстой. Москва: Инст. Славяноведения.

Усачёва 1999: Валерия Васильевна Усачёва, „Крапива" – В: *Славянские древности: Этнолинївистический словарь* в 5-ти томах, том II. ред. Н. Толстой, Москва: Инст. Славяноведения.

Филиповић 1958: Миленко Филиповић, *Банатске Хере*, М. Филиповић (ур.), Нови Сад: Војвођански музеј.

Чајкановић 1985: Веселин Чајкановић, *Речник срїских народних веровања о биљкама*, прир. В. Ђурић, Београд: Српска академија наука и уметности, Српска књижевна задруга.

*

Bahtin 1978: Mihail Bahtin, *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura sredenjeg veka i renesanse*, Beograd: Nolit.

Maletinski 1986: Jeleazar Maletinski, *Poetika mita*, Beograd: Nolit.

Matešić 1982: Josip Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb: Školska knjiga.

RJAZU – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, ur. Daničić Đ. i dr. T. I–XXIII, Zagreb, 1880–1976.

Skok 1971: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti.

Šarović 2013: Marija Šarović, „Matičnjak (Melissa officinalis)", *Nuticia*, доступно на http://www.nutricia.rs/ 131.html (1. 6. 2015).

‘Субота ђачка бубота’

ЛЕКСИКОГРАФСКИ ПОСТУПАК У ВУКОВОМ *РЈЕЧНИКУ*

1. Увод. Предмет истраживања је опис макро- и микроструктуре *Срѝскоӣ рјечника* (1818) Вука Караџића. Будући да је посреди, обимом, структуром и лексикографским поступком, за српску културу капитално речничко остварење, важно је указати на следеће његове елементе: (а) одабир и обим лексема; (б) њихова презентација; (в) елементи речничког чланка. *Рјечник* је истовремено и одраз народне културе и важно научно дело, те се указује на лематизацију, тј. лексичке и граматичке информације речи која се дефинише, поступак семантизације, тј. попис њених значења, при чему се обраћа пажња на речничку позицију парадигматских лексичких односа, као и на разумевање и диференцирање полисемантичих лексема. Његов енциклопедијски карактер отвара могућности интердисциплинарних истраживања, што ће бити предочено у раду.

1. Значај *рјечника* за српску културу. Говорити о Вуковом *Рјечнику* данас, с дистанцом од равно 200 година, носи подједнако и част, изазов и одговорност, јер се ради о делу које Р. Константиновић карактерише као мајсторију која је „превазишла и у, извесном смислу, надживела” аутора (Константиновић 1964: 7). Ова, превасходно, лексикографска, мајсторија с правом у литератури носи квалификатор револуционарне. Издвајамо из релевант-

не литературе само неке потврде о томе, као и о садржајној и тематској комплексности која се крије иза наслова *Срӣски рјечник*:

„Нема сумње, од свих појединачних Вукових списа прво издање *Рјечника* је најзначајније. Чак се не може навести ниједно друго дело у историји српске културе које би одиграло већу улогу као прекретница, као полагање темеља" (Ивић 1966: 19).

„*Рјечник* је велика инспирација. Можда је он једина увек отворена књига нашег 19. века. Отворена за сваког, за све епохе [...]" (Константиновић 1964: 7).

„Вукова дела служе као непосредни извор за речник *Словенске старине* (*Славянские древности*: 1995–2012, ур. Н. Толстој), а то је, пре свега, његов *Рјечник* из 1818. године" (Плотњикова 2015: 87).

„[...] тада – 1818 – Вук још описује обичаје само из лексикографских потреба. Али тих описа је толико и таквог су квалитета да далеко превазилазе значај који им је тада придавао: Вук је тиме поставио основе српској етнологији" (Филиповић1972: 523).

„Корени српскохрватске дијалекатске лексикографије су доста дубоки и разгранати [...] Већ је Вуков *Срӣски рјечник* био речник новог неизграђеног књижевног и истовремено, народног, некњижевног језика [...] Његов се однос према дијалекатској и етнографској грађи и данас оцењује као позитиван, па чак и модеран, у оквиру новијих струјања словенске и читаве европске лингвистике" (Толстој 1984: 181).

Срӣски рјечник, дакле, на известан начин, надилази границе традиционалне речничке организације и обраде грађе – он „није само једна драгоцена збирка речи, већ

је у великој мери и једна мала енциклопедија народног живота, обичаја и веровања" (Вукомановић, 1976: 713). Потврду о овоме налазимо у *Предīовору Рјечнику*, када Вук каже:

> „У *Рјечнику* треба да се истолкује и опише што се боље може све, што народ о ријечи којој мисли и приповједа: зато сам код ђекоји ријечи описао, што се краће могло, ђекоје народне обичаје и додао приповјетке (и овде може бити да је ђешто изостало, али додато и измишљено није заиста ништа)" (СР: VIII).

2. Вуков лексикографски поступак. Вуков лексикографски рад не може се одвојити од комплексног кореспондирајућег друштвено-историјског контекста и замршених питања језичке реформе. Зато је ова књига огледало једног нимало једноставног синхронијског пресека, али и менталног лексикона појединца руралне провенијенције, о чему сведочи лексичка грађа, њен тематски, дијалекатски, социо-психолошки профил, као и обичајно-обредна пракса описана уз одређене лексеме.

Користећи пак алате савремене лексикографије, сагледаћемо основне принципе селекције лексичке грађе и њене организације у *Рјечнику*, проблеме на које је наилазио интуитивни, али и те како, праксом обучени лексикограф.

2.1. Организација књиге. О свему овоме аутор информише корисника у делу који претходи *Рјечнику*, а који је, што није занемарљив податак, Вук назвао *Предīовор* (не Предсловље / Предисловије, као у *Писменици* из 1814). Овај „први Вуков систематски манифест о језику" (Ивић 1966: 49), изнет је на 17 страна (IV–XX) и у њему налазимо информације о проблему српског књижевног језика, које обухватају питања од прозодијског, ортографског до лексичког нивоа. У контексту лексикона који ће бити изложен у речничком делу, издваја се неколико битних података:

а) Вукова обавештења о *ђекојим ријечима*, између осталог, обухватају и информације о наречјима којима припадају (ерцеговачко, ресавско, сремачко), што је индикатор недефинисаног стања књижевнојезичке норме, те се одражава на укупну речничку лексичку масу, нпр.:

лен, на, но (Рес. и Срем.) vide лијен. cf. лењ.
лењ, ња, њо (у Сријему и Бачк.) vide лен.
лијен, на, но (Ерц.) träge, piger. Кад се лијен накани, сав свијет попали.
љењив, ва, во (Ерц.) vide лијен.

б) Будући да је већину речи Вук, како сам каже „донио амо [у Беч] у глави", очекивано је да ће многе остати незабележене у *Рјечнику*. Оно пак што је аутору било важно јесте то да су све оне народне, и изговором и обликом и значењем, о чему нас на следећи начин у *Предговору* обавештава:

„Ја могу слободно казати за ове ријечи, што су овдје скупљене, да су све у народу познате, и да се овако изговарају као што су овђе записане; а у народу је остало још млого ријечи, које ја, или нијесам никад чуо, или ми нијесу сад могле пасти на ум. Може бити да ће се и у овој књизи наћи ријечи у описивању обичаја и други ријечи, којије нема на своме мјесту. Од како се ова књига почела штампати, и мени је ево неколико ријечи на ново пало на ум, које ево овђе додајем" (СР: VII—VIII).

Попис садржи педесетак речи, нпр.: *вјеверичица*, *испреплетати*, *којекако*, *крадом*, *неколицина*, *околни*, *повлачење*, *породица*, *Студеница*, *такођер* и др.

в) Јасна је онда импликација да се у *Рјечнику* неће наћи термини и речи из специфичнијих стручних и апстрактних сфера поменутих у *Предговору*. Тако да, уз речи *рјечник* и *предговор* у самом *Рјечнику* не бележе се ни следеће речи: *диплома*, *граматика*, *списатељ*, *својство*, *смисао*, *драговољно*, *Библија*, *књижество*, *објавленије*, *наречије*, *глагол*, *азбучни*, *управитељ*, *гимназија* итд.

2.2. Макроструктура „Рјечника". Централни део књиге чини речник: прикупљена лексичка грађа – 26.270 азбучно устројених лексема (без речи које почињу словом х), распоређених двостубачно на 928 страна (стубачних целина). У првој је фази рада прикупљао и бележио, уазбучавао грађу, да би у другој фази Копитар, вођен Вуковим објашњењима, преводио речи на немачки и латински – језике тадашње аустријске администрације.

> „Што се тиче овђе Латинских и Њемачких ријечи, о том сам радио с г. Копитаром, ћ. к. дворским библиотекаром; али опет, ако се ђе нађе да су које ријечи рђаво преведене, томе сам ја крив, што му нијесам знао право значење казати, а не он што га није знао Латински или Њемачки истолковати" (СР: VIII).

2.2.1. Прикупљање и селекција грађе. Општи лексички фонд. Избор речи био је препуштен Вуку, дакле, требало је забележити све речи које зна, којих се сетио, оне које је чуо у свакодневном контакту с околином, али и оне које су му биле блиске, а већ записане у неком од речника „трудољубивих фратара, [у којима се описује језик] „илирски", „далматински" или „словински", у његовој чакавској, штокавској и кајкавској варијанти", те из тзв. „шокачких речника" (Ивић 1966: 34). Из преписке с Копитаром сазнаје се да се Вук довијао на различите начине како би допунио грађу – путовао је трагајући за подацима о дијалектима; значајан број песама записао је од једне бабе из околине Крушевца, а „овђе у једном намастиру" близу Шишатовца, (где је боравио), из једног поменика старог 200 година „извадио [је] више од 1000 српских имена, које мушких, које женских" (Ивић 1966: 39). Употпуњавање грађе речима уз текстова народних песама које је већ имао, с једне стране, те, с друге стране, конструисаним изведеним формама – аугментатива, деминутива, глаголских именица, које је имао у свом је-

зичком осећању – „са гледишта потпуности обухваћеног фонда речи, *Рјечнику* се мало шта може замерити" (Ивић 1966: 79–80). Будући пак да је ово књига једног човека, дело својом природом захтевно и комплексно – од конципирања до самог остварења, очекивани су невелики пропусти: нема нпр. речи *звоно* иако се јасно упућује на њу код њеног деминутива *звонце*; тако су изостале и речи *бавити се*, *убити*, *умље*, *свето* и још понеке.

Уз општи лексички фонд, Вук бележи и већ поменута лична имена (из рачанског поменика), као и тзв. *стајаће речи* које живе само у фолклорним умотворинама, означене квалификаторм *ст.* или информацијом – „само се у пјесмама припијева" (*лado*, *љељо*, *лале* и сл.). Властита имена велики су допринос почецима српске ономастике, мада је Вук бележио и она лична имена из старих докумената, чије је постојање у 19. веку упитно (нпр. *Ламенка*, *Вечерин*), док је нпр. изоставио имена својих родитеља – Јегда и Стеван (Стефан). Своје име даје у речничком чланку заједно са зоонимом – lupus,[96] као друго значење, додајући део народног веровања:

> **Вук**, m. 1) der Wolf, lupus. 2) Mannsname, nomen viri. Кад се каквој жени не даду ђеца, онда нађене ђетету име вук (да га не могу вјештице изјести: зато су и мени овако име нађели) (СР: 88).

2.2.2. Стране речи. Етимолошки подаци уз речи страног порекла, често недоследно давани, заслуга су Ј. Копитара и значајне су информације, између осталог, о празнинама у систему, као и о тематским областим којима припадају. Тако се међу грецизмима бележе: *друм*, *јевтиноћа*, *камила*, *комад*, *метанија*, *панаџија* итд., италијанизми су: *капара*, *пијаца*, *пршута*, германизми (из

96 Не прибегава увек истом поступку; нпр. одвојене су одреднице душица (дем. душа) и Душица (име).

немачког дијалекта у Аустрији): *амрел*, *вунцут̄*, *нокшир*, *п̄ат̄љика*, *п̄лајваз*, *шалукат̄ре* и сл., нпр.:

друм*, m. (δρόμος) die Heerstraße, via regia, велики пут.

пијаца, f. (у Сријему, у Бачк. и у Бан.) der (Markt-) Platz, forum (ital. piazza). cf. чаршија.

Када су у питању речи страног порекла, очекивано, најзаступљенији слој чине турцизми, речи које је Вук означио звездицом.[97] Говорећи о турцизмима у *Предīовору Рјечнику*, сазнајемо и ауторов компромисан и нимало искључив став према страним речима:

„Турске ријечи (које сам од прилике знао да су јамачно Турске) назначио сам звјездицом (*), и ђе ми је одма могло пасти на ум, замјењивао сам и Српским ријечима [...] а има и неколико такови ријечи Турски, које ћемо морати задржати и посвојити, н. п. боја (бојити, бојење), аманет, тепсија, ђерђеф, топ, барјак, барјактар, брк, чакшире (ђекоји наши списатељи пишу ногавице мјесто чакшире; али ногавица данас код Срба значи само оно што стоји на нози [...]” (СР: XX).

Велико богатство информација о народном животу човека Караџићевог времена, али и шире, о његовом материјалном и духовном свету, перцепцији себе и окружења, аутор наводи уз лексеме чија су значења илустрована описима обичаја и веровања, приповеткама, предањима, песмама и фрагментима песама, басмама, клетвама, загонеткама, пословицама, брзалицама, које су често у једној одредници испреплетене – „разнолике форме исказа нижу се једна за другом и ланчано повезују међу собом [...] све је у ходу и настајању, у живом преплитању говореног и литерарног” (Поповић 1983: 163).

97 Нпр. Ђемија*, f. vide лађа; Чакшире*, f, pl. die Beinkleider, caligae.

Већ у *Рјечнику* 1818 – који иначе претходи првој збирци приповедака Вука Ст. Караџића (1821), а која је, по броју прича знатно сиромашнија од њега – има више од шездесет целовитих прича и барем још толико њихових одломака. И готово све су тада први пут и објављене (Пантић 1988: 385–396). Зато се ово издање *Рјечника* може сматрати првом антологијом народних прича насталом на српском језичком простору.

Отвореност у погледу преношења традиционалне културе, а тиме и језика, огледа се у Караџићевом бележењу ласцивних речи и израза, као и одговарајућих описа и фолклорних облика, који садрже елементе овог лексичко-семантичког слоја, у првом издању *Рјечника*, што ће изостати у издању из 1852. или ће их аутор прикривати наводећи нпр. брзалице, које кад се више пут изговарају дају неку ‘срамотну реч’. Упркос критикама на рачун ове лексике у извесним круговима српске читалачке публике и отпору према „масним”, „несланим”, „скаредним”, речима, аутор је с правом бележио и њих, „уверен да такве речи и казивања [...] представљају ‘карактер’ и ‘обичаје’ народа, његов ‘дух’ и његов ‘живот’” (Пантић 1965: 605).

Сведено – језик у *Рјечнику* у основи је идиом једног човека, тј. једног, тршићког говора – ијекавски, народни, на основу којег се може реконструисати слика просечног српског човека и његовог живота, активности и окружења у сеоском амбијенту. Ово је сведочанство о материјалној и духовној култури једног, нама сад већ далеког времена, што потврђују следећи примери лексема, међу којима ће се наћи и оне којима се неће знати или разазнати значење, било да је условљено дијалекатским пореклом, било да су се денотати временом потиснули, променили, нестали.

2.2.3. Тематски лексички слојеви. Издвојене следеће лексичко-семантичке групе само су илустрација најфреквентнијих семантичких поља – одраза живот-

них околности и слика света Вукових савременика.[98]

(а) *Сшочарсшво и земљорадња; ручни радови*: крилоња, кусоња, шароња, мркуља, озимкуља, ђогат, кулаш, шиљеже; криласт, крњорог; оглавина, руда; иждребитисе, изјањитисе, мркатисе, побостисе; ае, бири бири, гиц, иш, ршке де (*īоворе чобани кад оће да īободу волове*); валов, котац, мљекар (*зīрада ће се ражљева мљеко*), рањеник, оглав, ћустек, узенђија; класати, ластар, маунитисе; кошевина, пабирак, репиште, ротквиште, самораст; бабак, водијер, гладилица, косијер, муљало, пушница, рогуље, тачка (die Stütze (z. B. der Fiole, Rebe), fulcrum, statumen cf. *īриīка*); патока, ртиница, ţибра; бадањ, ваљарица, кашичара; агршак, близни, брдо (женско), колотуре, конудра, мосур, мотовило, навијаљка, нанитити, нити, оснутак, повјесмо, потка, срдачка, урезници, цијепци, чекрклија, чимбари, чунак итд. Као илустративни примери могу послужити описи значења следећих лексема:

агршак, шка, m. као мали колутић од кости, или од рога, што жене натичу на вретено (да је теже у руци), кад почињу прести. Српкиње по селима одломе по пола окомка, па натакну на вретено мјесто агршка.

близни, f. pl. када се уведу у брдо двије жице мјесто једне, и тако остану у платну.

(б) *Одећа и обућа*: антерија, бенлук, бињиш, ваћел, галош, зубин, долама, ђечерма, ђувезлија, запонци, јапунце, пулија, саја, сандал, стајаћица, тарпош, тепелук, теркија итд.

ђечѐрма*, f. eine Art Weste (ohne Ärmel), tunicae genus. cf. јечерма, јелек.

стајàћица, f. стајаћа кошуља, das Feiertagshemde, solemne indusium.

98 Примери преузети из Ивић 1966.

тàрпош, m. eine Art Frauenmütze, vittae genus. Тарпоше носе жене у Зворничкој наији по Јадру и по Рађевини, и то је може бити у свему свијету највећа женска капа: она је округла као погача, и ђекоја је шира од аршина, па се не носе од озго на глави, него састаг па стоји од главе горе у право [...] а испод грла је држи подбрадњак да не спадне на траг. Кад састраг дува вјетар, или кад оће жена да се сагне, онда треба да држи спријед тарпош руком да не спадне преда њу [...] кад оће жена да уђе на каква врата, онда треба да се сагне и да укоси главу. Тарпош је оплетн од бијеле лозе, па је на лозу навучена велика капа од црвене чое, по чои је пришивена шамија [...] а преко шамије прибодена иглама бијела марамица; па је марамица спријед сва искићена парама, трепчаним иглама, смиљем и ружама [...] Прошавшије година (1803–1814) млоги су тарпош укунули, и постале су мјесто њи мање капе, скојима је лакше бјежати по шуми (СР: 811–812).

(в)*Храна*: боцман, брашњеница, бунгур, зерде, јечменица, каља, квашеница, кешке, кобост, локума, луковача, мавиш, опарица, папула, прга, преврата, прженице, ражовница, салеп, сатрица, симит, сутлија, цицвара, чимбур итд.

чѝмбур,* m. eine Eierspeise, cibus ex ovis (etwa österr. gesetzte Eier). Настави се вода у тигању па се посоли; кад вода узаври, онда се на њу разбију јаја, те се читава (не мијешају се) скухају; па се онда вода исциједи и метне се мјесто ње скорупа те се јаја као мало зачине, гдјекоји још утуку бијелога лука те залуче (СР: 902).

(г) *Друштвени односи и околности*: ајдук, апсана, арамбаша, аџија, бекавица, бубота, везирство, вилает, газдилук, давуџија, вилает, задруга, зулумћар, кадија, кесаџија, кмет, кнез, надничар, наија, наполичар, прњавор, руфет, ферман, читлук итд.

бȕбота, f. субота ђачка бубота, Sprichw. d.i. Samstags wird auf den Studenten herumgetrommelt, Samstag ist der Studenten-Prügeltag, sabbato caeduntur studiosi (CP: 51). Кад сам ја у Лозници ишао у школу, био је обичај да ђаке у суботу послије подне учитељ бије без икаке кривице, само за то што је субота: ако је ко онај дан прије подне или макар и послије подне био бијен за каку кривицу, то му се ништа није бројило (CP2: 46).

(д) *Занати / занимања*: (домаће речи): видар, воденичар, гвожђар, зидар, кобасичар, ковач, лађар, љекар, поштар, свињар, трговац; (турцизми): алваџија, бербер, дућанџија, калајџија, кирџија, неимар, сарач и др.

(ђ) *Војска и оружје*: аберник, алај, балчак, барут, бимбаша, бреша, бусија, даницка, добош, ђуле, засједа, јуришати, копље, кундак, лаћман, лубарда, овицир, палош, пјешадија, сабља, солдат, џебана, шарпељ итд.

2.2.4. Семантичка непоклапања између Вуковог и савременог језика. Значења забележених речи у *Рјечнику* у односу на данашња значења истих речи понекад се крећу на скали од потпуног непоклапања до делимичног, када се у појединим примерима активирају одређене значењске компоненте.

(а) Потпуна непоклапања

гласати: бавити се одређеном врстом ручног рада.

глàсати, сȃм, v. impf. правити **гласак** vide **ћесмати**.

гласак: као мала шупљика на гаћама или на кошуљи.

ћесмати: сплетати.

П. Ивић (1966: 86) наводи и следеће примере: град – тврђава; забрана – забран; коб – сусрет (не судбина); Костур – географски појам; крут – дебео; милиција – територија аустријске Војне границе; нагон – терање свиња ка Сави да би се продале у Аустрији; намјера – сусрет или случај; облог – опклада; оговарати – бранити

од приговора; планина – планинска шума; платина – цепаница; повод – уже за које се воде коњи; ситнина – ситнице; ситница – шумска трешња; Струја – женско име.

(б) Делимична поклапања: нпр. брод – нема значење *лађа*; вијек – не значи *столеће*.

брод, m. 1) на води оно мјесто ђе се прелази преко ње die Fuhrt, vadum:

„Ој Цетињо, водо поносита! / Ти се синоћ криво кунијаше / Да на теби ниђе *брода* не ма – 2) die Stadt Brod in Slavonien, nomen urbis in Slavonia.

вȉјек, (Ерц.) 1) Lebenszeit, vita: у мом *вијѐку*. 2) никад (ни) до вијека, in meinem Leben nie, ewig nie, nunquam.

Како даље Ивић (1966: 68) наводи просијек – није *просечна вредност* него *инструмент са двоструком ивицом*, средина – не значи *околину* него *централни део чега*: узео га по средини; у хљеба, углед – није *репутација*, него *провера*: der Augenschein, conspectus: Изведи, брате, сестру на *углед*.

2.3. Микроструктура „Рјечника". С обзиром на то да је грађа у *Рјечнику* врло хетерогена, што се тиче порекла речи – из страних језика као и дијалекатских фонетских дублета и лексичких форми, те широке тематске разуђености, није очекивана лексикографска кохерентност. Ово нарочито усложњава ауторова намера (потекла од Ј. Копитара) да се у речнику нађу фолклорни елементи – све оно што народ о некој речи зна и приповеда. У овом, у основи тројезичном речнику, значење се, у великом броју примера, наводи преводним еквивалентом – на немачки и латински, при чему је понекад дата илустрација из народних стиховних и прозних форми. Значења речи страног порекла (најчешће турцизама), као и ре-

гионализам, Вук често тумачи упућивањем на домаће и то оне које су му најближе – пореклом из његовог *ерцеїовачкої* наречја. Стога ово дело, осим примарно тројезичног лексикографског одређења, садржи и елементе енциклопедијског лексикона и речника синонима. Јасно је да културно специфичне речи неће имати превод, али ће их пратити опширна, махом народна тумачења.

Према обухвату наведених информација, начелно, постоји три типа одредница:

(а) наведен само превод на немачки и латински;

(б) уз наведене преводе, дат минималан контекст – или кратке записане народне усмене форме, или пример из живог разговорног језика, или пак, кад је у питању какав хипоним, врло неодређена квалификација – *некаква ѿрава*, *некакво јело*, која може бити проширена различитим врстама информација:

бјелограб Дрво некакво; **веслиген** Некакав цвијет;

бенђелук Трава што се меће у вино и ракију да се човјек опије и да заспи као мртав; **бодаљ** Некаква трава бодљикав;. **броћ** На путу му броћ и глогово трње!

(в) дуги пасажи – обично Вукова запажања о одређеним топонимима, нпр. објашњења појединих појмова, понекад с информацијама о народној етимологији обичајно-обредне праксе, ритуала (*краљице*, *куїа*, *мода*, *село*: „ [...] По брдовитијем мјестима тако су куће раздалеко [...] а по равни доста су честе, али нијесу у реду, као нпр. по Сријему и овуда по Њемачкој, него растурене по пољу”[99]).

99 Ова одредница заузима готово читав стубац и садржи најразличитије информације – од физиономије целокупног насеља у различитим областима до детаља везаних за кућу, грејање, собе итд. (уп. СР: 755).

У вези са свим овим, издвајамо неколико основних модела уређења речничког чланка, полазећи од најзаступљенијег, ка оним специфичнијим, посматрајући притом обраду парадигматских и синтагматских лексичких односа и лексикографски поступак при обради вишезначних речи и културноспецифичних лексема, тј. речи без превода.

Модел 1. Основне информације
ЛЕМА, ГРАМАТИЧКА ИНФОРМАЦИЈА, ПРЕВОД НА НЕМАЧКИ, ПРЕВОД НА ЛАТИНСКИ.

крȍјâч, m. der Schneider, sartor, vestificus.

кроја́чев, ва, во, des Schneiders, sartoris.

крȍјêње, n, das Zuschneiden des Kleids, sectio ad formulam.

крȍјити, им, v. impf. zuschneiden, seco ad formulam.

Коментар: Речи су наведене у основном облику, с информацијом о врсти речи, роду код именских речи, те 1. л. облика презента, и обележју гл. вида. Поред форме која му је била упитна, Вук је стављао знак питања: *ноћњи* (= ноћи), ња, ње (њо?). Рекцијски модели давани су по изузетку, нпр.:

датисе, амсе, v. r. pf. 1) **на што** дала се рана на зло, 2) не да ми се.[100]

Постоје и примери другачије форме допуне у односу на савремено стање, нпр.:

брȕкати се, кâм се , v. r. impf. **коме**, auslachen, rideo: мучи да ти *се* људи не *брукају*.

Из превода се види да се ради о глаголу *подсмевати се*, *руґати се*. Необично је отуд што се значење деверба-

100 И примери типа: налетети на кога; намјерити се на кога; врȑнисе, вргнемсе, v. r. pf. на кога, wemnacharten, nachgerathen, imitor. Дете се вргне и на ујца преко Дунава, а камо ли на слугу у кући.

тива **брука** поклапа с данашњим значењем (срамота): **брȕка**, f. Schande und Spott, homo aut res ridenda: шути, *бруко* манита, шути!

Модел 1.1. Основне информације и значење на српском
ЛЕМА, ГРАМАТИЧКА ИНФОРМАЦИЈА, **ЗНАЧЕЊЕ НА СРПСКОМ**, ПРЕВОД НА НЕМАЧКИ, ПРЕВОД НА ЛАТИНСКИ.

пȍлог, m. **јаје што се оставља на гнијезду, да би кокош опет снијела ондје**, das unterlegte Ei, damit die Henne dort lege, ovum subjectum gallinae positurae.

обиљежје, n **оно што се да први пут дјевојци (прстен, или новац какав) да се зна као да је већ испрошена**, das Heirathspfand, pignus datum puellae in signum futuri conjugii.

жлȉјеб (говорисе и ждријеб) m. (Ерц.) **дрво ископано, као корито, те вода иде њим**, die Rinne, canalis.

Коментар: Претходни модел проширен је давањем објашњења на српском, пре навођења превода, који је често готово еквивалентан претходном тумачењу. Чини се да се овде ради о речима које су одраз српске народне материјалне и духовне културе те стога превод може бити или дескриптиван или дат као хипероним.

Модел 2. Обрада вишезначних речи
ЛЕМА, ГРАМАТИЧКА ИНФОРМАЦИЈА:
ОСНОВНО ЗНАЧЕЊЕ: ПРЕВОД НА НЕМАЧКИ, ПРЕВОД НА ЛАТИНСКИ (ПРИМЕР); **СЕКУНДАРНА: ПРИМЕР НА СРПСКОМ**, ПРЕВОДИ

вȍља, f. 1) der Wille, voluntas. **Од воље му (је, или стоји) као шокцу пост**. 2) **гуша у кокоши или у тице**, der Kropf der Henne, des Vogels, guttur.

гла́ва f. der Kopf, caput: **он главом**; er und kein anderer, ipsissimus ille. 2) das Oberhaupt, caput.

гр̀ло, n. 1) die Gurgel, guttur. 2) die Stimme, vox, guttur: **има лијепо грло**. 3) ein Stück, caput**: има десет грла говеда на рани**. 4) die Röhre vom Strumpf, fistula, canalis tibialis (**грло чарапе**).

љу̂т, (комп. љући), та, то. 1) erboßt, iratus, exacerbatus. 2) herb, acerbus. 3) **љути сирома**, äußerst arm, miserrimus:

Топал паша љута страшивица / У пићу је љута пијаница.

Коментар: Вишезначним речима Вук приступа према традиционалним лексикографским правилима, вероватно угледајући се на речнике који су му били доступни. Полисемантичка дисперзија једне лексеме, у складу с обимом грађе коју је имао, означена је бројевима. Из савремене перспективе јасно се уочавају механизми семантичких трансформација: *грло* – део тела; грло → глас; грло → јединка (стоке) (метонимија); грло → део чарапе (лексичка метафора). Фигуративна значења наводи на српском пре превода (нпр. *љути сирома*) будући да је овде неочекиван дословни преводни еквивалент услед, језички и ванјезички, специфичних везаних колоката. Ретко су као хомоними раздвојене стилски диференциране лексеме: **врâн**, m. vide гавран: Ја два *врана*, два по Богу брата; **врâн**, вра́на, но, schwarz, ater (посебне одреднице).

Модел 3. речи без превода

ЛЕМА, (ГРАМАТИЧКА ИНФОРМАЦИЈА), **ОПИС СИТУАЦИЈЕ / ОБИЧАНО-ОБРЕДНЕ ПРАКСЕ, ПРИМЕР ИЗ ЛИРСКИХ И ПРОЗНИХ УСМЕНИХ ПРЕДАЊА И ВЕРОВАЊА**

по̀моз Бо̂г и **помо̀зи Бо̂г**, каже Србљин Србљину (и другом човјеку, који није Србљин) кад се састану око подне (као у јутру *добро јутро,* а у вече *добар вече*), а онај му одговори: *Бог ти помогао*!

ла̀зарице, f. pl. До скора је био обичај у Србији (а може бити да је гдјешто и сад), да иду лазарице (неколико ђевојака) уочи Лазареве суботе од куће до куће, те играју и пјевају пјесме од Лазара (онога што га је Ристос васкрсао). По Сријему и данас скупесе дјевојке уочи Лазареве суботе и стану у коло а пруже руке од себе, па дигну мало дијете мушко те иде преко руку, а оне пјевају: Лази, лази, Лазаре! | Те долази до мене, | Приватај се за мене: | За свилене рукаве, | За свилене мараме, | За клечане кецеље.

зла̀тоје, m. Нова млада не смије (од стида) никога у кући звати по имену: за то је обичај да она, пошто се доведе, свима кућанима (мушкоме и женском) надјене нова имена (само за себе); тако н. п. некога зове (старије дјетиће) таком, неког *ба́бом*, неког *ї̄осӣодином* (је ли отишао *ї̄осӣодин* да дођера свиње?), неког ђевером, а млађе братом, златијем, соколом, милоштом, милојицим и т. д. жене госпом, мамом, наком, снашом, невом, љепотицом, секом, госпођицом, голубицом и т. д.

вукодлак (по приповијеткам народним); **врзино коло** (Србљи приповиједају): **вукојединa** (приповиједају). **вјештица** (по приповијеткам народним)

Коментар: Судећи по обиму речничког чланка, обиљу информација које нуди, Караџић је нарочиту пажњу посветио опису народних обичаја и вјеровања, најчешће из годишњег циклуса, од зимских, преко пролећних, до летњих празника, чиме се уврстио у пионире српске етнографије. Осим тога, *Рјечник* је богат извор описа обредно-обичајне праксе и поступака и вербализација који су их пратили – вјеровања, стихова, прича, уз речи (*машкаре*, *букара*, *додоле*, *дружичало*, *коледа*, *крсно име*, *лазарице* и сл.). Богатство информација, као и симболике лексике у стихованим формама, налази се и у опису обреда прелаза – рођење (*бабине*, *једномесечићи*), венчање (*добјеїлица*, *добра молиӣва*, *злаӣоје*, *женидба*),

и смрт (*задушнице*, *дађа*, *нарикача*). Без познавања обредне радње, неконтекстуализовано, тешко је разумети поједине изразе, као што је нпр. објашњење дато уз лексему *бабине* „'Није седму ноћ дочуван' – имају обичај рећи ономе ко је мало сулудаст" (СР: 15), будући да се ова пракса – седмодневно данонoћно чување породиље и детета, уз чаћшавање и певање, да им не науде зле силе – везује за наведени обичај. Дуги описи дати су уз разне називе дечјих игара, појединих топонима, грађевина, утврђених правила социјалних релација, табуа итд. Јасно је да ове речи не могу имати превод јер су резултат аутентичне вишевековне перцепције духовне културе Срба, у којој је уткана уникатна симболика.

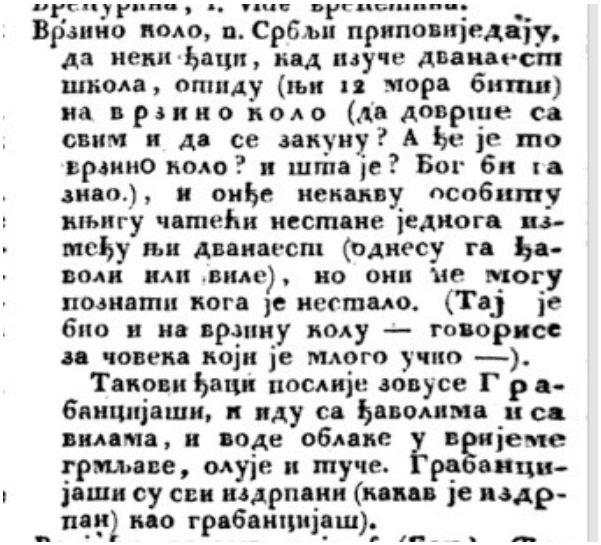
Врзино коло, п. Србљи приповиједају, да неки ђаци, кад изуче дванаесп школа, оппиду (њи 12 мора битп) на врзино коло (да довршe са свим и да се закуну? А ђе је то врзино коло? и шта је? Бог би га знао.), и онђе некакву особитy књигу чатећи нестане једнога између њи дванаесп (однесу га ђаволи или виле), но они не могу познати кога је нестало. (Тај је био и на врзину колу — говорисе за човека који је млого учио —).

Такови ђаци послије зовусе Грабанцијаши, и иду са ђаволима и са вилама, и воде облаке у вријеме грмљаве, олује и туче. Грабанцијаши су сви издрпани (какав је издрпан) као грабанцијаш).

Слика 1: Пример речничке одреднице без превода: *Врзино коло* (СР: 84)

Модел 4. Синоними

ЛЕМА, ГРАМАТИЧКА ИНФОРМАЦИЈА, ПРЕВОДИ, **УПУЋИВАЊЕ НА СИНОНИМ**

гу́ја, f. die Schlange, serpens. cf. змија.

змѝја, f. die Schlange, serpens. cf. гуја.

грȗди, гру́дȋ , f. pl. vide прси.

пр̀си, f. pl. (gen. пр̀сȋ и пр̀сијȗ) die Brust, pectus.

бо̀гиње , f. pl. vide оспице.

оспице, f. pl.die Blattern, Pocken, variolae. cf. красте.

кра̀сте, f. pl. велике и мале, Pocken, Blattern, variole. vide оспице, cf. богиње.

дањом

дању bei Tage, diu.

гатање, n vide врачање

вра́ча̂ње n. 1) das Wahrsagen, divinatio. 2) das Hexen, incantatio.

Коментар: Значење синонимних лексема ишчитава се само из превода, а на постојање истозначне варијанте упућује се иструкцијом cf. ('упореди'), при чему је превод дат, неуједначено, или, претпостављамо, код речи с фреквентнијом употребом, или код обеју лексема. Често су истозначне варијанте, творбено блиске, обједињене витичастом заградом, као у примеру *дању* и *дањом*.

Модел 5. Контекстуално резрешење значења

ЛЕМА, ГРАМАТИЧКА ИНФОРМАЦИЈА, ПРИМЕР МИНИМ. КОНТЕКСТА НА СРПСКОМ, ПРЕВОД / ПРЕВОД, КОЛОКАЦИЈА

бо̀сȋљков, а, о, **н. п. кита**, Basilikum-, basilici.

бо̀станов, а, о, **н. п. сјеме**, Melonen-, peponum.

мр̀клӣ, ла̑, ло̑ schwarz, ater: **мркли мрак**.

крштени, на, но, **н. п. кум**, Tauf-Pathe, baptismalis.

удомити, им, v. pf. **н. п. ћер** verheirathen, colloco filiam

Коментар: Декодирање значења на српском, најчешће придева као несамосталних речи, Вук је решавао давањем најужег контекста или колоката, обично пре превода, што упућује на јаку асоцијативну и семантички повезаност (*мркли мрак*, *кр̑штени кум*, *бо̑станово сјеме* и сл.). За разлику од постојаних, устаљених синтагматских спојева, ове су везе ипак лабавије и њихов је колокациони опсег нешто већи.

Модел 6. Устаљени синтагматски спојеви
ЛЕМА, ГРАМАТИЧКА ИНФОРМАЦИЈА, **(КВАЛИФ. СТ. ИЛИ РЕГИОНАЛНА ПРИПАДНОСТ), ПРИМЕР ИЗ УСМЕНЕ КЊ., ОПИС ОБИЧАЈНЕ ПРАКСЕ**

бри̏тка са̀бља, f. (ст.) scharfschneidend wie ein Barbiermesser, acutus: На десницу и на бритку сабљу.

бѐзимена̑ нађеља f. heisst die dritte Woche der grossen Faste, hebdomas tertia jejunii magni. Прва се нађеља зове чиста, друга пачиста, трећа безимена, четврта средопосна, пета глува, шеста цвјетна, седма велика.

кр̀сти ку̑ме де́те (у Сријему) kriechender Klee, trifolium reptans [tr. repens] Linn.

кр̀сно̑ и̏ме, n. Сваки Србин има по један дан у години кога он слави, и то се зове *крсно име*, *све̏ти све̏то̑* и *блаї* дан. Домаћин се стара и приправља за цијелу годину како ће и с чим ће прославити крсно име [...]

Коментар: У групу устаљених синтагматских спојева уврштени су називи за поједине биљке, обичаје, празнике, или стајаће речи, чија се употреба везује само за стиховне форме. У зависности од степена културне специфичности, превод ових лексичких спојева креће се од описног (*брӣтка сабља*) до његовог потпуног одсуства (*крсно име*).

3. Закључак. Издвојених шест основних модела лексикографске обраде лексема сведочи о комплексности задатка који је Вук поставио пред себе: што обухватније предочити лексички инвентар свога времена, устројити га доследно и у складу с постојећим речницима на које се угледао, али уврстити и нимало једноставан слој лексике који открива читав свет духовне културе и на тај начин фиксирати спиритуалну димензију народне културе. Лексика, иако обимом ограничена на мањи географски простор него што ће то бити у другом издању *Рјечника*, дата у регионалним и дијалекатским варијантама, значајан је инвентар речи и огледало је једног времена, и када су у питању пописане семантичке скупине и када је у питању превирање лексема, лексичких празина, у доба формирања књижевнојезичке норме.

Вуков *Рјечник* – као отворена књига за све епохе – разоткрива читав један свет, великим делом заборављен. Ипак, универзалне вредности – части, поштења, честитости, заоденуте у лексеме те и такве или скривене у опису каквог ентитета, остају као аманет из једног времена али и као опомена нама данас, ништа бољима, мудријима, упркос свим дигитализацијама.

Зашто треба читати *Рјечник*? Само један пример може бити довољан. Има један цвет који се зове *стӣдак*, а који Вук описује овако:

сти́дак, ститка, m.

Ова трава има бијел цвијет у сриједи мало црвен; Србљи приповиједају да је оно црвено од прије веће било,

па сад сваки дан бива мање: јер већ недостаје стида међу људима (СР: 795).

ИЗВОРИ

СР 1818: Вук Ст. Караџић, *Српски рјечник* [Вук Стефановић Караџић; приредио Павле Ивић]. Београд: Просвета, 1966. (Сабрана дела Вука Караџића; књ. 2).

СР2 1852: Вук Ст. Караџић, *Српски рјечник: истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Скупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, Београд: Нолит, 1977.

ЛИТЕРАТУРА

Вукомановић 1976: Славко Вукомановић, „Тумачење речи у Вуковом „Српском рјечнику" од 1852.", *Научни састанак слависта у Вукове дане*, Београд: 705–716.

Ивић 1966: Павле Ивић (прир.) *Српски рјечник* (1818). Поговор: *О Вуковом Рјечнику из 1818. години*. 19–186, Београд: Просвета.

Константиновић 1964: Радомир Константиновић, „Вук Караџић, Расковник" (избор и предговор). Проза из *Рјечника*, у: М. Павић (ур.), *Бразде*. Посебна серија, 2, Београд: Издавачко предузеће Просвета.

Пантић 1988: Мирослав Пантић, „Вук Стефановић Караџић и српске народне приповетке", *Српске народне приповјетке*, приредио Мирослав Пантић, Београд: Просвета, 351–483.

Плотњикова 2015: Ана Плотњикова, „Српска грађа у московском речнику *Словенске старине*", у: С. Ђорђевић-Белић и др. (ур.), *Савремена српска фолклористика*, књ. II, Београд: Институт за књижевност и уметност, Удружење фолклориста Србије, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић", 85–96.

Поповић 1983: Miodrag Popović, *Srpski rječnik Vuka St. Karadžića*, Pamtivek, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Толстој 1984: Никита И. Толстој, „Српскохрватска дијалекат-

ска лексикографија у лингвогеографској перспективи", *Лексикоīрафија и лексиколоīија*, зборник радова, Нови Сад: Матица српска.

Филиповић 1972: Миленко Филиповић, „Вук Ст. Караџић и српска етнологија", *В. С. Караџић, Етноīрафски сīиси*, Београд, 513–573.

‘Сусрете ме, мила мајко, један тихи јеленчац’

СТЕРЕОТИПИ О БРАТУ И СЕСТРИ – РАСПОЛУЋЕНИ КОНЦЕПТ БЛИСКОСТИ

1. Увод. У раду се анализирају конотативна, симболичка, културолошка значења лексема *брат* и *сестра* на основу традиционалних уверења забележених у паремиолошким текстовима или у одабраним епским песмама. С друге стране, посматра се савремена представа о исторангираној најближој породичној вези из актуелне перспективе, која се ишчитава из прецедентних текстова из (раз)говорне праксе – усмене или писане на интернетским изворима. Синтеза прикупљене грађе треба да покаже степен целовитости концепта брат у српској култури, па и језику, вредновање истополних и разнополних позиција у испитиваном односу, те постојање континуитета или дисконтинуитета у евалуацији ових породичних и друштвених улога, чиме би се испитао статус универзалија одређених позиција и постојаност колективног несвесног у домену истраживане тематике. Истраживање се спроводи применом аналитичке методе издвојених текстуалних јединица, које се посматрају и из угла механизама савремене когнитивне лингвистике, пре свега концептуалне методе и, сходно томе, теорије прототипа.

1.1. Опозиција *блиско : далеко*, *своје : туђе* један је од кључних антипода у декодирању старе, магијске слике света и део је етнолингвистичких истраживања. Ако нас

пак ова дијада занима као одраз дела националне слике света, посматраћемо је из лингвокултуролошког угла, где ће се концепт блискости сагледати у релацији примарних, исторангираних породичних односа, исказаних лексемама *брат* и *сестра* (за ову прилику фокус је на релацији *браће*). Наиме, предмет лингвокултурологије јесу лексеме у чијем су значењу уткани ставови заједнице, оне лексеме које носе вредносне семантичке компоненте. Истраживања су потврдила да је концепт породице у српском народу високо позициониран. Убраја се у хиперконцепте у словенском свету, без којег је немогуће изградити слику света, констатује Алексејевна поредећи руски концепт семья/дом и енглески FAMILY/HOME (Алексеевна 2011: 3). Даље, називи за сроднике[101] имају статус универзалије, како наводи К. Кончаревић (2011: 60–61), наглашавајући да је српска породица током историјског развоја имала устаљене облике с већом или мањом превагом проширене, задружне скупине

1.2. Методолошки поступак. Иако је предмет лингвокултурологије *савремена* слика света једне лингвокултуролошке заједнице, те је материјал за њена истраживања актуелни језик, у свим функционалним стиловима, у анализу ових вредносно маркираних лексема укључујемо паремиолошке текстове и забележене епске народне песме. Оправдање за овакав поступак налазимо у чињеници да су, према наводима Маслове (2007),[102] како преноси Драгиће-

101 Називи за сроднике нуклеарне породице (син, мајка, отац, брат, кћер, сестра) праиндоевропског су порекла, док су општесловенског термини за децу брата или сестре и за брачне другове (Кончаревић према Колесов 2011: 62).

102 Према Р. Драгићевић (2024: 59), осамостаљивање лингвокултурологије као дисциплине огледа се у бројним методолошким питањима, при чему је кључан предмет истраживања. Једно од виђења јесте управо став Маслове да се као предмет узимају следеће јединице: безеквивалентна лексика; митологизоване језичке јединице (архетипи, митологеме, језичке јединице којима се изводе обреди, ритуали,

вић (2024: 59), предмет истраживања ове дисциплине, између осталих и *īаремиолошки и фразеолошки фонд језика* те *сīереоīиīи*. Уз то, један од критеријума за вредносно маркирану лексику јесте њена фреквенција, а у *Срīским народним īесмама* В. Караџића (Драгићевић 2024: 69, према Костић)[103] лексема *брāī* налази се међу десет најфреквентнијих именица (уз *девојка*, *Турчин*, *Боī*, *мајка*, *коњ* итд.). Будући да се вредносни судови о неком феномену тешко мењају, понудићемо и малу скицу савременог односа *брāīа* и *сесīре*, забележену у новинским текстовима. На тај начин сагледаће се фрагменти хоризонталне (историјске) слике најближих сродника, као и делови ових реалија на вертикалној (савременој) оси, с циљем да се стекне јаснији увид у појаве које су дубоко уткане у свест нашег народа, сачуване у великој мери, нарочито у руралним срединама.

2. Задаци истраживања. Као основни задатак поставља се одговор на питање – постоје ли, и ако постоје – које су то значењске компоненте скривене у лексеми *брāī* настале као резултат колективне евалуације? Другим речима – која су се асоцијативна, неухватљива значења, уградила у семантику ове лексеме и да ли су она оцењена позитивно или негативно. Разрађено, а у најкраћем, трага за одговорима на следећа питања:

(1) Да ли је брат монолитна фигура у нашој свести, сведена на дескриптивну дефиницију *син иСīих родиīеља īрема друīој деци īих родиīеља*?

(2) Како се вреднује однос међу браћом у нашој (пре свега традиционалној) култури и постоји ли заједнички именилац у овој процени?

обичаји); паремиолошки и фразеолошки фонд језика; еталони, стереотипи, симболи; појмовне метафоре; етикеција итд.

103 „Према подацима до којих долазимо преко Костић 2004, овако изгледа листа од десет најфреквентнијих именица [...] у Српским народним песмама В. С. Караџића. Именице: девојка, Турчин, Бог, мајка, коњ, јунак, рука, брат, глава, двор" (Драгићевић 2024: 69).

(3) Може ли се утврдити континуум у разумевању и вредновању братских и сестринских односа на линији традиционална народна свест – савремени представник нашег народа?

2.1. Прототип *брат*. Прво питање односи се на дескриптивно значење лексеме *брат*, лишено евалуативног аспекта. У терминологији концептуализације ради се о феномену који говорници препознају као типичног, најбољег представника врсте, немаркираног члана, у овом случају, породичних улога. Како се, дакле, из именица којима се денотирају породични односи у српском језику ишчитава њихово значење у семантичком и, имлицитно, у деривационом контексту?

Прво – називи сродника припадају групи именица сиромашног семантичког сарџаја, са само једном семантичком компонентом – „однос према лицу према коме се сродство одређује" (Гортан-Премк 2004: 22), што имплицира и врло ограничен број деривата. Даље, ова лексичко-семантичка група у српском језику, прилично је стабилна и затворена што се тиче утицаја страних језика (уп. Вуковић 1980: 254).

Друго – ова се премиса рефлектује на полисемију и деривацију. Према подацима пак из *Семантичко-деривационої речника* (2006) (СДР) деривационо гнездо лексеме *брат* броји укупно 120 деривата (обухвата све аутосемантичне лексеме и све типове творбе). Овако, на први поглед, неочекивани творбени потенцијал може се тумачити забележеним лексемама у *Речнику српскоїа језика* Матице српске (РМС), чија се актуелност може разумети с резервом (нпр. бележе се и, данас углавном застареле лексеме – *братучед*, *братење*, *братимковић* и сл.). Феномен *братимљења*, нпр., данас је, у односу на традиционално разумевање, готово

потпуно маргинализован. Издвајамо један од описа које В. С. Караџић наводи у одредници под бројем 3 у *Срїском рјечнику* (1852), а који улази у обичајну праксу и сведочи о веровању у исцељење посредством особе у фукцији *брата*:

> „Кад ко побрати кога у цркви, и то највише чине жене и дјевојке: Кад се разболи жена или дјевојка, онда изабере каквога момка, и оде с њим у намастиру, или цркви каквој, те јој ондје метне крст (чини ми се на главу, па веже каквом марамом), и поп јој, или калуђер очита молитву; по том, ако она оздрави, онда онога момка зове братом и он њу сестром...”

Треће – дефиниције у речницима рефлектују објективну слику феномена који се лексикографски обрађује. Нетипичан пак лексикографски поступак налазимо код В. С. Караџића – значење лексеме *брат* у *Срїском рјечнику* илустровано је двема народним изрекама и двема стихованим формама, што је дато иза одредничке речи и немачког и латинског превода, којима се упућује на основно значење лексеме – *син истих родитеља према другој деци тих родитеља*. Редослед навођења поменутих примера може да наводи на хијерархизацију значења у народној свести, при чему се првим примером подразумева значење – *човек према другим људима*: „оно ми је *брат* ко ми је добру рад”, док други пример, дат у краткој дијалошкој форми, уноси сасвим супротну перцепцију ове крвне везе, где је *брат* обележен потпуним одсуством позитивног: „А. Ко ти је око извадио? Б. *Брат*. А. Зато је тако дубоко.” Најближа крвна веза наведена је на крају, у стиховима: „Нема љета без Ђурђева дана, / Нити *брата* док не роди мајка –; Имам на дом мили девет *брата* –”. Овакав редослед навођења примера отвара могућност ресемантизације крвне везе и подизања социјалне релације на виши ниво, која је опет

у расцепу – од крајње позитивно до апсолутно негативно[104] обележене везе (уп. Дражић 2017: 427).

Значење – *човек према другим људима* исказано паремијом: „оно ми је *брат* ко ми је добру рад", може се довести у везу са индоевропским значењем ове лексеме: „Браћа су била мушкарци, уједињени не крвљу, већ духовном везом. У тим временима племенски (крвни) односи били су мање важни за појединце него што је то било ментално сродство" (Хруль 2021).[105]

Закључујемо да брат никако није монолитна фигура, него је, напротив – вишеслојна, која има друштвену и породичну улогу, чији се однос према другима креће од крајње позитивног до изразито негативног.

2.2. Стереотип *брат*. Друго питање – Како се вреднује однос међу браћом у нашој култури и постоји ли заједнички именилац у овој процени? – надовезује се на овај закључак и уводи у поље обједињене амбивалентне слике фигуре брата у српској (традиционалној) свести. Насупрот прототипу, најјаснијем репрезентанту врсте, стоји стереотип, саткан од различитих уверења, процена једног етоса. Слично симболу или миту, стереотип

104 Потврда овога су и стихови „Нема љета без Ђурђева данка, / Нити брата док не роди мајка –" који су само уводни део песме Бој на Крусима. У наставку песме јасно се предочава амбивалентни став према брату, на примеру издаје Станка Црнојевића: „Брат је сунце што човјека гриje, / Брат је добро коме равна није, / Брат је крила на што човјек лети, / Брат је сабља која брата свети, / Брат је добро и слобода скупа, / Ал кад братски ради и поступа. / А брат може да буде и несрећа, / Ископање и пропаст највећа" [курзив Ј.Д.].

105 П. Скок о етимологији лексеме брат каже пак следеће: „brat m (Vuk), sveslavenska riječ iz praslav. doba, baltoslav. i ie. riječ kao izraz za krvno srodstvo prvog koljena. Potječe od ie. osnove bhrā-, raširene sufiksima -tori-ter, kao mater (v. mati i kći) i lat. pater..." (Skok 1971: 199). На основу ове тврдње не може се разумети као тачан закључак Хруља о социјалном као примарном значењу ове лексеме. Даље треба испитати изворе које је користио аутор овог занимљивог закључка.

је амбивалентног карактера и преноси и позитивна и негативна значења, мотивисана својствима као што су старост, пол, раса, вера, професија и националност (Пермјакова 2015). Моделовани су историјском традицијом, политиком и масовним медијима (Michajłova 2007: 176). Постоје многи теоријски приступи појмовима прототип и стереотип, несагласности, оспоравања теорија. За наш рад треба разумети стереотип онако како га дефинише Ј. Бартмињски: „субјективно одређена слика предмета, која обухвата и дескриптивне и евалуативне карактеристике слике, и резултат је тумачење стварности у оквиру друштвених когнитивних модела" (Бартмински 1998: 64). Као илустративни пример разграничења појмова стереотип и прототип може послужити пример који даје Кравјец (Krawiec 2012: 49): *Енīлез* (1) значење – 'неко ко долази из Енглеске' – неутрално; (2) асоцијације, уверења, слика – „елегантан, интелигентан, флегматичан, умерен, непоколебљив, пије чај, воли дом" – субјективни ставови заједнице.

Надаље ће се идентификовати стереотипи српског концепта брат на основу колективних судова забележених у *Срūским народним ūословицама*, као и у издвојеним репрезентативним епским народним песмама.

2.3. Брат у *Срūским народним ūословицама*. У Вуковим *Пословицама* забележли смо оне најрепрезентативније у којима се појављује лексема *брāт* или оне у којима је другим лексичким јединицама исказан однос према брату. Оне се, начелно, према односу позитивно – неутрално – негативно, могу поделити у три групе:

(а) Ђе је *браће* ту је и *дијела*; *Брāт* је мио, које *вјере* био (Када *брāтски чини и ūосīуūа*); *Брāт ūуна су усīа*; *Брāт није мала ријеч*; *Браћа* била, браћа *мила*;

(б) *Брат брата* над *јаму* води, али га у њу *не тиска*; Ако ме *свој* и *избије*, опет је *мио* и он мени и ја њему; Девет *браће* (а) једне *гаће*;

(в) *Брат брату* најдубље *очи вади*. Гледај: Ко ти је *извадио око*. Брат. Зато је тако *дубоко*; *Браћа* ка' и браћа, ама сир за *аспре* (*новац*). *Браћа ка' и браћа*, а тобоци (*кесе*) ка' и *крвници*. Гледај: Ако смо ми *браћа* нијесу *кесе* сестре; *Браћа подијељена сусједи* назвати; Нема *рата* без *брата*; Ако *злотвора* немаш, *мајка ти га је родила*.

У првој групи брат је оцењен у контексту сарадње (*дела*), верске толеранције (*вјера*), поноса и среће због братског постојања (сама *реч* брат има готово сакралну компоненту значења). У другој групи оцена брата тиче се безусловне љубави и опраштања, без обзира на озбиљност и опасност у коју може довести братовљев поступак (*води на јаму*, *бије*, *гаће* – солидарност, сиромаштво). У трећој, најбројнијој групи примера, братски однос доводи се у питање и то због имања, новца, супротног мишљења, што је исказано лексемама: *браћа – сир – аспре* (*новац*), *тобоци* (*кесе*); *брат – рат*. Сукоб међу браћом исказан је фразеолошки – 'вадити очи', што означава 'свађати се, расправљати се љуто и бесно', што може бити смерница за даља међукултурна и међујезичка истраживања у контексту постојања међуљудског, па и братског, сукоба као *универзалије*, јер се идентичан, структурно и значењски бележи, нпр. и у италијанском и у шпанском:

ит. cavarsi gli occhi ('вадити очи један другом')

шп. sacarse los ojos ('вадити очи један другом') (Вујовић М. 2023).[106]

106 „Na međujezičkom planu [ovi frazeologizmi] uspostavljaju odnos apsolutne ekvivalencije budući da imaju isti leksemski sastav, morfosintaksičku strukturu, isto značenje, istu sliku i isti motivacioni

Овај се фразеологизам тумачи као „метафора љутња/бес је опасност по очи и љутња/бес је атак/напад на очи, а обе метафоре су подметафоре љутња/бес је непријатељ” (Ристић 2013:170; Ристић 2018: 82).

Пример пак с дубином ране у оку разуме се дословно. Хиперболисана повреда исказана је осетљивим и болним местом – оком (очињи вид као топос), а озбиљност повреде прилогом *дубоко*. Када су негативне емоције у питању, ми их често разумевамо путем просторне метафоре лоше је доле, при чему је емоција садржатељ, а димензију дубине могу имати само лоша стања и емоције (*ӣуīа*, *бол*, *несрећа*, не и **дубока срећа*, *радосӣ*, *усхићење*).

Према наводима Р. Драгићевић, истраживања пословица о брату и деци у руском и српском језику показују да се очитује поларизован однос – *Брашӣ није мала ријеч.* : *Ако злошвора немаш, мајка ӣи īа је родила*. Ауторка сматра да је ипак у питању један концепт, негативно и позитивно квалификован и додаје да је „могуће да позитиван и негативан афективни набој који истовременим деловањем обликују концепт омогућавају његову најобјективнију слику” (Драгићевић 2013: 76).

Овај добро уоченој појави сабирања супротности у један концепт можемо додати једну ограду. Наиме, оцена – *брашӣ није мала реч* или *брашӣ ӣуна усӣа*, може да се разуме као доминација улоге брата према обележју ‘мушко дете’ (у односу на родитеље и женске потомке). У контексту патријархалног друштва позиција мушкарца јасно је обележена као предоминантна. Тако се у СДР 1 (2006) бележи лексеме *безбрашӣница* (она која нема брата), при чему не постоји симетрија у погледу постојања лексеме која означава ‘немање сестре’ **бесесӣрим* (онај

mehanizam. [...] Sintagma vaditi oči može se dovesti u vezu sa poznatim biblijskim stihom (Sveto Jevanđelje od Mateja 5:29, 18:9; Sveto Jevanđelje od Marka 9:47)” (Вујовић М. 2023).

који нема сестру/сестре) или **бесестрица* (она која нема сестру/сестре). Оваква диспропорција у деривационом систему лексема *брат* и *сестра* јасно упућује на изузетну важност мушког потомка у односу на женску децу. Осим примера из СДР1, потврду овакве неравнотеже у оквирима братско-сестринских односа налазимо у бројним епским песмама и баладама, нпр. *Сестра Леке капетана*, *Хасанаиница* или *Бановић Страхиња*. У потоњој се, нпр., јасно види суровост оца („На комате *кују* искидајте") и деветорице браће (Југовића) који траже освету и смрт ћерке (и сестре), упркос Страхињином праштању:

788. Плану Јуже, како огањ живи,
789. Викну Јуже ђеце деветоро:
790. „Повадите ноже деветоро,
791. На комате *кују* искидајте."
792. Силна ђеца баба послушаше,
793. Те *на своју сестру кидисаше*...

У овим се песмама очитава покорност, послушност, преданост сестре брату, чија је својина, власништво. Остаци оваквог односа сачувани су у одређеној мери код нас у појединим срединама до данас, о чему ће касније бити речи.

2.4. Брат у репрезентативним епским народним песмама – кратак пресек. Д. Ајдачић (2021) у раду *Сукоб међу браћом у словенским народним песмама*, најпре констатује да је овај мотив, у контексту словенских народних (баладичних) песама најзаступљенији и по броју и по сижејној и мотивској разноликости, у поетској усменој традицији балканских Словена. Даље, позивајући се на еминентне фолклористе, издваја шест разлога сукоба браће: (1) сукоб око наследства; (2) завада по наговору супруге; (3) завада око улова плена; (4) вила завадница; (5) сукоб браће која се не познају; (6) остављање брата у невољи. Браћа су при-

том психолошки или врло блиска или удаљена, кају се или не, врше самоубиство или не. Ови се разлози често укрштају па је наследство истовремено и плен, оличен у коњу и соколу – симболима доњег и горњег света.

Диоба Јакшића репрезентативна је у овом контексту зато што је у њој приказана комплексна сцена братског сукоба у следећим фазама: (а) деле браћа очевину (Дмитар и Богдан); (б) завадили су се око коња и сокола; (в) Дмитар наговара супругу да му отрује брата; (г) супруга мудро спасава братски однос и мири браћу.

[...]

Ђе *дијеле браћа очевину*,
Јакшић Дмитар и Јакшић Богдане.
***
О мало се браћа *завадише*,
Да око шта, веће ни око шта:
Око *врана коња и сокола*:
Дмитар иште коња старјешинство,
Врана коња и сива сокола,
Богдан њему не да ни једнога.

Наследство је примарни мотив који ствара раздор, љутњу, бес и потребу за осветом. Обично је један од браће према старини доминантнији и уврежена је патријархална оцена да су обележја 'старије' + 'мушко' довољан услов да имовина припадне њему, преточено у неупитно неписано правило и право о наслеђивању. Дрги степен на скали неспоразума и сукоба јесте покајање, што је предочено у песми *Диоба Јакшића*, а крајњи је исход кајање до самоубиства у песми *Предраī и Ненад*.

У најстаријој забележеној песми о Марку Краљевићу, бугарштици, баладног тона – *Марко Краљевић и браī му Андријаш*, уочава се градација на скали од необузданог, темпераментног и нерационалног брата (Марко Краље-

вић) до оног који је његова супротност, благи Андријаш, који ни на самрти не жели да ражалости мајку истином о братоубици, него га саветује да јој одговори на питање о крвавој сабљи:

„Што ми ти је, синко, сабљица сва крвава?”
немој то јој, мили брате, истину казовати,
ни нашу мајку никако зловољити,
да реци то овако нашој мајци јуначкој:
„*Сусрете ме, мила мајко, један тихи јеленчац,*
који ми се не хти са друмка уклонити...

Трагични сукоб два рођена брата, условљен похлепом – сликовито то је трећи коњ (треће добро, треће овоземаљско благо) који је био симболички објекат неспоразума, деобе, архетипска је слика, каиновски гнев као вечни и непревазиђени порив. Зато се, као и љутита свађа исказана повредом – вађењем очију, и кулминација убиством, може донекле разумети као опште место у разним културама, као универзалија.

На основу неколико репрезентативних пословица и народних епских песама може се закључити следеће: (1) у колективној свести брат је примарно породична фигура, а потом социјална улога; (2) доминантна је негативна оцена, уверење да је брат похлепник и осветник, што није неочекивано, будући да се когнитивно и емотивно негативно разумева као обележено; (3) упркос амбивалентној процени, брат је јединствен концепт јер је негативно генерисано атрибутом блискости и оценом посматрача који другу страну личности, иманентну човеку, доживљава интензивније уколико је блискост јача; (4) патријархална средина формирала је потребу за приматом у кући, у насељу, у држави, а тај примат по закону моћи има атрибуте аутократе и себичности. Овде бледи и брише се особеност блискости и цепа се на *ја* и *ти*, *моје* и *твоје* итд.

3. Брат и сестра данас. Претрагом на упит: *Подела имања између брата и сестре* на претраживачу Гугл, дошли смо, између осталих, до следећих наслова:

- Да ли сестра треба да се одриче наследства у корист брата?
- Мама је одлучила да имовину остави мом брату. Љута сам.
- Никада не бих узела имовину од брата!
- У Србији и даље женско дете је *туђа кућа*: Браћа сестри урадила језиву ствар због шаке земље.
- „Ако узмеш свој део, *брата више немаш*!" Исповест Јадранке која се *одрекла наследства* због рођеног брата: „Оптужио ме је да *отимам од њеīове деце*"
- Свађе због имовине
- „Надала сам се спрату, сад се издаје а ја живим као подстанар" Због брата се одрекла наследства.

Оваквих тектова има доста. Осим тога, постоје форуми на којима се расправља на ову тему. На бројним порталима (https://ispovesti.com/ispovest/) налазе се још бројнији записи искустава женске деце, сестара, које су остале без ичега, као што је следећи:

> Мој отац и баба су све преписали мом брату, без мог знања. Сад очекују од мене да их служим и удовољавам им, јер се то у њиховим главама подразумева. Женско = роб.

ЛИТЕРАТУРА

Ајдачић 2021: Дејан Ајдачић, „Сукоб међу браћом у словенским народним песмама", у: Љ. Раденковић (ур.), *Заједничко у словенском фолклору*, Зборник радова, Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Посебна издаwа 117, 169–175.

Алексејевна 2011: Кострубина Елена Алексеевна, *Гипер-концепт Семья/Дом – family/home в русской и английской лингвокультурах*, доступно на: <http://iling-ran.ru/avtoreferats/kostrubina.pdf> (преузето 15. 3. 2024).

Бартмињски 2011: Јежи Бартмињски, *Језик – слика – свет*, етнолингвистичке студије, приредио Д. Ајдачић, превела М. Бјелетић, Београд: SlovoSlavia.

Вујовић 2023: Marija N. Vujović, „Apsolutna ekvivalencija kod frazeologizama s komponentom *oko* u italijanskom, španskom i srpskom jeziku", *Филологи – часопис за језик, књижевност и културу* XIV, Бања Лука: Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци, 173–208.

Вуковић 1980: Гордана Вуковић, „Називи за обележавање сродника (на материјалу српскохрватског, словачког, мађарског и немачког језика)", *Контрастивна језичка истраживања, Симпозијум*, Нови Сад, 253–265.

Гортан-Премк 2004: Даринка Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Драгићевић 2013: Рајна Драгићевић, „Концепт Бога у српским народним пословицама", у: Ј. Грковић-Мејџор, К. Кончаревић (ур.), *Теолингвистичка проучавања словенских језика*, Београд: САНУ, 71–87.

Драгићевић 2024: Рајна Драгићевић, *Лексиколошка лингвокултурологија*, Нови Сад: Матица српска.

Дражић 2017: Јасмина Дражић, Семантичко-деривационо гнездо лексеме *брат* и његове културолошке импликације у *Српском рјечнику* Вука Ст. Караџића, у: Р. Драгићевић (ур.), *Путевима речи, Зборник у част Даринки Гортан Премк*, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, Катедра за српски језик са јужнословенским језицима, 425–427.

Караџић 1818: Вук Ст. Караџић, *Српски рјечник* [*Сабрана дела Вука Караџића*], Т. II. Прир. П. Ивић. Београд, 1966. [фот. изд.].

Караџић 1852: Вук Ст. Караџић *Српски рјечник*, ур. С. Галогажа и др. Београд, 1977. [фот. изд.].

Кончаревић 2011: Ксенија Кончаревић, „Примена модела лингвокултуролошког поља у настави српског као инсло-

венског језика", у: В. Крајишник (ур.), *Срӣски као сӣрани језик у ӣеорији и ӣракси*, књ. II, Београд: Филолошки факултет, 81–95.

Кравјец 2012: Marek Krawiec, „Language as a mirror of cultural stereotypes – an ethnolinguistic perspective", *Acta Neophilologica*, XIV (2), 47–58, https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/an/article/view/93510 преузето 12. 3. 2024.

Маслова 2007: Валентина Авраамовна Маслова, *Линīвокульӣурологија*, 3-е издание, Москва: Академия.

Михајлова 2007: Katia Michajłowa, „Opozycja swój/obcy w kształtowaniu stereotypu Polaka wśród Bułgarów zamieszkałych w Polsce", in J. Bartmiński (ed.), *Etnolingwistyka*, *Problemy języka i kultury*, 19, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 175–190.

Пермјакова 2015: Tatyana Permyakova, „The Image of Russian Business through Linguistic Stereotypical Means", *Journal of Intercultural Communication*, 37. http://www.immi.se/intercultural/nr37/permyakova.html (преузето 2. 3. 2024)

Ристић 2013: Gordana Ristić, *Somatizmi u nemačkom i srpskom jeziku (kontrastivna istraživanja)*, [nepublikovana doktorska disertacija], Novi Sad: Filozofski fakultet.

Ристић 2018: Gordana Ristić, „Kontrastivna i konceptualna analiza nemačkih i srpskih somatizama u semantičkom polju *ljutnja*", u: Penda, P. (ured.), *Filolog: časopis za jezik, književnost i kulturu*, god. 9, br. 18, Banja Luka: Filološki fakultet, 75–95.

РМС 1967–1976: *Речник срӣскохрваӣскоīа књижевноī језика* I–VI, Нови Сад: Матица српска.

СДР 2003: *Семаншичко-деривациони речник. Свека 1*: *Човек – делови ӣела*, ред. Д. Гортан-Премк, В. Васић, Љ. Недељков, Нови Сад: Филозофски факултет.

Скок 1971: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti.

Хруљ 2021: Станислав Хруль, „Концепт «брат» в русском языке и культуре", *Studia Humanitatis*. № 4. 287–295 2021. *www.st-hum.ru* (преузето 8. 4. 2024)

Хруљ 2022: Станислав Хруль, „Эволюция языкового концепта *брат* в русской культуре", *Стылістыка*, Мінск, 287–295; доступно на: https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-brat-v-russkom-yazyke-i-kulture (преузето 15. 4. 2024)

ИНТЕРНЕТСКИ ИЗВОР

https://ispovesti.com/ispovest/

‘Кад сједемо за столове златне,
Ти навали шећер и ракију’

ЈЕДАН ПОТЕНЦИЈАЛНИ ГРАМАТИЧКИ АРХАИЗАМ

1. Увод. У раду се анализирају примери једног типа, у основи спацијалног, инструментала, формализованог с предлогом *за*, где се именском речју номинују ентитети с обележјима конкретности и статичности инструмента активности, који су позиционирани фронтално у односу на агенса чији су предмет активности, или место његове локализације, типа *машина*, *сто*, *волан*, *компјутер* и сл. У традиционалној синтакси падежа овај модел одређен је као *посебна идиоматизована структура* са значењем неодређене посредне просторне локализације, која се реализује уз статичне глаголе (*седети*, *стајати* и сл.) (Антонић 2005: 249). Обележје неодређености проистиче из имлициране компоненте значења ‘поред’, без спецификације стране локализатора, како наводи даље И. Антонић. Истраживање се пак спроводи на поставкама когнитивне лингвистике, која од осамдесетих година прошлога века граматику не одваја од семантике и прагматике, знање разумева као енциклопедијско и изједначава га с концептуализацијом као основним постулатом когниције, што подразумева да се свеколика људска спознаја своди на когнитивно разумну меру. Базично полазиште разумевања јесте људско искуство, засновано на перцептивним, емотивним, телесним, интелектуалним доживљајима, пре свега оним доступним чулима вида и оријентацији у простору. Овакво теоријско-методолошко полазиште

примењиво је на све нивое анализе језичког система, те се и падежи могу истраживати у контексту одређеног схематичног просторног значења (уп. Белај – Танацковић Фалетар (2014)). Ови аутори су тако поставили основне концепте за сваки од падежа: за генитив је исходиште, за датив усмереност, за акузатив је циљ, за локатив смештеност, а за инструментал концепт паралелизма. Сходно томе, примарни циљ рада јесте да се испита опсег именица с наведеним карактеристикама које везане предлогом *за* заправо упућују на радњу која се обавља на именованим ентитетима, те да се покаже механизам деловање појмовне метонимије објекат за радњу. Задаци рада даље се разлажу на следеће сегменте: (а) истражити поменуту структуру, окарактерисану као идиоматизовану, на обимнијем броју примера из електронских корпуса српског језика; (б) утврдити инвентар именица које у овој структури кондензују значење радње; (в) класификовати примере према доминантном семантичком обележју имплицираног декомпонованог глагола; (г) указати на семантички дистинктивне категорије ове структуре. Обимност примера, нарочито у вези с појединим именицама, у супротности је са забележеним стањем у речницима, о чему ће посебно бити речи. Посебно су пажње вредна контрастивна истраживања на материјалу западнословенских језика и руског језика (Janda 1993; Janda – Clancy 2002), која показују неуједначеност предлога у овој структури у наведеним језицима (руски, чешки, пољски, али и енглески, с друге стране), што је индикатор сложености концептуализације специфичне ситуације, која се састоји од актера/ентитета, тј. локализованог објекта (ЛО), његовог стања/позиције и локализатора (Л).

У раду ће се након кратко предоченог теоријског оквира истраживања (2), оправдати полазиште о механизму метонимије у истраживању синтаксичких јединица (2.1), у конкретном случају анализиране структуре испитиваног предлога *за* уз именске речи у инструменталу (2.2), да би

уследила анализа значења предлога *за* применом когнитивних алата и механизама метафоре и метонимије (3). У четвртом одељку извршиће се анализа примера из електронских корпуса српског језика (СрпКор и srWaC), те класификација имплицираних активности према именованом локализатору. Закључна разматрања (5) синтеза су актуелног стања употребе наведене структуре у различитим регистима и стиловима, као и смерница за обухватнију анализу предлога и предлошко-падежних конструкција, у светлу когнитивне лингвистике, што може бити значајно и у примењеној лингвистици, у домену учења српског језика као страног, као и обрнуто – од српског ка било којем другом, типолошки сродном или несродном језику.

2. Теоријски оквир истраживања. Традиционална граматика значење предлога тумачи у оквиру предлошко-падежних конструкција, реализованих у зависности од семантике управног глагола или именске речи у датом падежу, што се рефлектује и у речничком чланку дефинисаног предлога. Когнитивни пак приступ испитивања значења предлога, иначе врло захтевних за семантичку анализу, почива на идеји концепта семантичке мреже (уп. Langacker 1991) и подразумева да чула за полисемичност језичке јединице чине мрежу организовану различитим категоризујућим односима, који укључују проширење из прототипа и принцип сличности (уп. Шарић 2010). Другим речима, когнитивна лингвистика разуме се овде у оквирима које су дали Лејкоф и Џонсон (1980), чија се полазишта узимају као референтна тачка за многобројна даља истраживања. Суштина овога полазишта јесте следећа: лексичко значење може се представити као мрежна структура, која се даље грана и има чворове, тј. подзначења; у сржи когнитивних учења јесте теорија прототипа, при чему се прототип разуме као најјаснији представник категорије, а који се намеће као прва асоцијација на лексему-стимулус, на коју се даље надовезују

друга значења генерисана људским субјективним искуством (уп. Кликовац 2019: 41). Ова ауторка даље преноси суштину испитивања значења предлога у светлу когнитивне лингвистике, а према Лејкофу (1982) и Лејкофу и Џонсону (1980): „Када су предлози у питању, два основна механизма уланчавања јесу просторне трансформације, којима се међусобно повезују просторна значења и који су непосредни одраз нашег визуелног и кинестетичког искуства, и метафора, која се дефинише као начин разумевања једне појаве као друге и којом се повезују апстрактна са конкретним значењима" (Кликовац 2019).[107]

Основни пак подаци о појединим ентитетима и појавама, утемељени такође на човековом искуству, добијају се и на основу специфичног, истакнутог, чулима најмаркантнијег дела појаве или ентитета који је, као преносник, логички повезан с другим. Овај је механизам мишљења познат као појмовна метонимија и, према неким ауторима, заступљенији је од метафоре, али по својој природи није тако јасно уочљив. Детаљно су га разрадили и описали Раден и Кевечеш (Radden–Kövecses [1999: 17–66] 2014: 17–66), илуструјући на почетку ову везу – А за Б – Лејкофовим примером: *Она је само лепо лице*, у којем разумемо да основне податке о некој особи добијамо путем лица, јер је појмовна метонимија лице за особу део нашег свакодневног искуства. Аутори овај механизам дефинишу на следећи начин: „Метонимија је когнитивни процес у којем

107 Више у: Кликовац 2004, 2006, 2019; Расулић 2004; Расулић–Кликовац 2014. Љ. Шарић (2012: 8) даје преглед когнитивних истраживања префикса и предлога у славистици. Констатује да су се префикси највише испитивали и источним и западним словенским језицима (нпр. Janda 1986; Shull 2003; Przybylska 2006). У јужнословенским језицима издвајају се истраживања префикса раз-, уз- (Кликовац 2004; 2008), над- (Шарић 2001). Комплекснији преглед истраживања значења префикса даје Б. Белај (2008). Како наводи ауторка, значајне су монографије које се баве семантиком јужнословенских предлога (нпр. Кликовац 2006, 2018; Шарић 2008; Брала 2009).

један појмовни ентитет, преносник, омогућује ментални приступ другом појмовном ентитету, циљу, унутар истог идеализованог појмовног модела" (Исто: 309). Дакле, метонимија је (1) појмовни феномен, (2) когнитивни процес, који делује (3) унутар истог идеализованог когнитивног модела.[108] Ови аутори смело закључују да је природа језика у основи метонимијска, ослањајући се на Огденово и Ричардсово учење о семиотици, тј. на тријаду мисао – симбол – референт, где речи стоје за појмове. Бројна су даља истраживања метонимије,[109] међу којима се издвајају она која је спровео А. Барселона. Аутор потврђује примену теорије метонимије на целокупан језички систем – од фонологије до прагматике, пре свега у свом програматском раду *Metonymy in, under and above the Lexicon* (*Метонија у лексикону, испод и изнад њега*) (Barselona 2012: 254–271). Искорак чини његово мишљење да метонимија има генеришући потенцијал за остварење појмовне метафоре, што аутор оцењује као невидљиво, неопажљиво. Даље, да је природа језика метонимијска, али и полазишта да је метонимија доминантан когнитивни процес, сматра и Л. Јанда (2011: 361) истичући метонимијску основу полисемије и деривације у енглеском, руском и чешком језику (в. више у Дражић 2022).

2.1. Метонимија у граматици. Трагање за метонимијским механизмом у граматичком систему досад је углавном вршено у оквиру контрастивних истраживања како би се сагледао степен универзалности овог механиз-

108 За идеализовани когнитивни модел аутори преузимају Лејкофово разумевање овога феномена које се своди на то да ИКМ, осим енциклопедијских знања људи о одређеном домену, укључује и идеализоване културне домене којима ти људи припадају.

109 Као репрезентативна издвајају се истраживања и монографије: Panther & Radden, 1999; Barcelona, 2003a; Dirven & Pörings, 2003; на материјалу српског језика: Dragićević, 2005, 2010: 160–180; Rasulić, 2010; Tasić & Stamenković, 2014.

ма мишљења и језичког уобличавања. Нека од истраживања показују феномене који се разумеју као метонимије: глаголски аспект у француском и енглеском у метонимији поддогађај за догађај (Panther – Thornburg, 2004) или начин за радњу (Brdar-Szabó – Brdar) на материјалу седам језика, у тзв. предикацијским метонимијама. Л. Јанда указује на значај оваквих испитивања на следећи начин: „контрастивно проучавање нуди нам прилику да размотримо различите начине на које људи могу интерпретирати своје перцепције стварности... Избори често нису исти. То што се бира један случај у односу на други значи да се одређени концепти наглашавају, а други игноришу" (Janda 1986: 101–102). Између осталог, ову појаву илуструје и примерима употребе различитих предлога у пољском и руском, дајући енглески превод (додали смо и чешки пример).

пољски: Wsyscy już siedzą **przy** stole.
чешки: Všichni už sedí **u** stolu.
руски: Все уже сидят **за** столом. [Vse uže sidiat za stolom.]

енглески: Everyone is already sitting **at** the table.
српски: Сви већ седе **за** столом.

2.2. Структура '*за* + инструментал' као метонимија. У ограниченом броју примера предлог *за* реализује значење повезаности, контакта, позиције актера, с једне стране, и инструмента, с друге стране, тј. локализованог објекта (ЛО) и локализатора (Л). Цела синтаксичка структура, прототипичног модела: А је за Б-ом, разуме се као метонимија из следећих разлога:

- само у јединству свих елемената постоји концепт паралелизма, који иступа за јединствену радњу (*он је за воланом* по цео дан) – *он вози* по цео дан; замена или изостављање било којег члана структуре ремети ово значење (нпр. за воланом – може да се

разуме као смештање ЛО са задње стране Л – *за воланом су новине* (*иза волана налазе се новине*));

- у оквиру ове структуре, постоји још базичнија метонимија – део за целину, при чему само поједини ентитети имају потенцијал да се односе на цео концепт радње, нпр. *шпорет* за ‘кувати‘, *волан* за ‘возити‘, *плуī* за ‘орати‘ итд. и као такви, ови паралелни феномени припадају једном идеализованом когнитивном моделу (кулинарство, саобраћај, земљорадња итд.);
- врло ограничен број Л чини ове структуре доста затвореним и чврсто везаним синтагматским спојевима, што им даје карактер делимичне идиоматизованости и постојаности, што опет не значи да се не може ширити круг новим Л и карактерисати ове структуре као непродуктивне (уп. нпр. *стално је за компјутером*, *за таставуром*, *за микрофоном*, за *миксетом* итд.).

На основу наведених разлога анализирана структура сматра се целовитом јединицом која замењује именовање радње, не увек једнозначне. Неопходност актера или њихове интеракције (конверзација, свађа и сл.) у посматраној форми условљена је управо дистинкцијом семантичке реализације (*За машином сам* некад тако уморна да мислим да ћу пасти и заспати : Али *потреба за машином* је непремостива).

3. Значење предлога *за* у структури *за + инструментал*. Сложеност значења предлога *за* ишчитава се из свих речника српског језика. Речнички чланак – од *Рјечника хрватскоī или српскоī језика* (РЈАЗУ), преко *Речника српскохрватскоī народноī и књижевноī језика* (РСАНУ), *Речника српскохрватскоī језика* Матице српске (РМС), до његовог једнотомног издања (РСЈ) – устројен је у складу с традиционалном граматиком. Велики број значења (у РСЈ чак 23) кореспондира с класичним редоследом паде-

жа у којима се реализује – генитив, акузатив, инструментал, тако да се као прво наводи временско (апстрактно и архаично) значење, илустровано примерима *за живота*, *за његове младости*, да би се просторно, конкретно, нашло касније, у акузативним предлошким структурама. Овакав начин презентације значења предлога *за* има оправдање у његовој широкој и дифузној семантици, што И. Клајн (2002: 251), када говори о префиксу *за-*, потврђује констатацијом: „Овај префикс је један од семантички најсложенијих и најнеодређенијих, без иједног 'прототипског' значења, а са много нијанси које се могу различито тумачити и које граматичари различито класификују".

Други показатељ сложености концепта којим се исказују овакве релације јесу различите лексичке јединице у словенским језицима. Наиме, употреба конкретног предлога, а у вези с анализираним значењем, условљена је семантиком именице за коју се везује, што илуструју следећи, за ову прилику, конструисани примери:

српски	руски	пољски	чешки
Он седи **за** *столом*	Он сидит **за** *столом*.	On siedzi **przy** *stole*.	On sedí **za** *stolem*.
Она је стално **за** *шпоретом*.	Она постоянно стоит **у** *плиты*.	Ona ciągle stoi **przy** *kuchence*.	Ona stojí neustále **u** *sporáku*.
Деца проводе много времена **за** *компјутером*.	Дети проводят много времени **за** *компьютером*.	Dzieci spędzają dużo czasu **przy** *komputerze*.	Děti tráví mnoho času **u** *počítače*.
Он је стално **за** *књигом*, никуд не иде.	Он постоянно сидит **за** *книгой*, никуда не идет.	On ciągle siedzi **przy** *książce*, nigdzie nie chodzi.	On neustále sedí **nad** *knihou*, nikam nejde.
Не телефонирајте док сте **за** *воланом*.	Не звоните **за** *рулем*.	Nie dzwoń podczas jazdy.	Nevolajte **při** *řízení*.

Табела 1: Стуктура *за* + *инструментал* у руском, пољском и чешком

Само на основу ових неколико примера уочава се

дисперзија испитиваног значења у три словенска језика, у српском исказаног предлогом *за*, (рус. *за*, *у*; пољ. *przy*, без предлога; чеш. *za*, *u*, *nad*, *při*). Очигледно је да се најсуптилнија дистинкција очитава у чешком, а што упућује на закључак да је дијахронијски посматрано,[110] у српском дошло до уопштавања семантике овога предлога у датом значењу. У етимолошком речнику словенских језика чешког аутора Ф. Копечног (Kopečný 1973) за предлоге *u* и *při* наведено је и ово значење с упућивањем на радњу: „1a) ... stojať *za stankom* (= 'prodávať'),[111] sieť za knigoj 'nad knihou / u knihy'...".

3.1. Посебна комплексност значења предлога *за* условљена је корелацијом парних предлога, међу којима је и *за*, који означавају просторну релацију локализованог објекта с једне од страна локализатора – *исӣред* : *ӣред*, *иза* : ***за***, *изнад* : *над*, *исӣод* : *ӣод*, што се рефлектује на обличком плану – генитив : инструментал. На основу овога могло би се разумети да је позиционираност ентитета са задње стране локализатора прототипично просторно значење предлога *за*, што би имплицирало да се даље грана и преноси на друга просторна или апстрактна његова значења. У *Нормаӣивној ӣрамаӣици срӣскоӣ језика* (2013) овај се тип инструментала квалификује као 'инструментал просторне локализације без квантификације', чији је основни модел локализација предњом, задњом, горњом или доњом страном локализатора (нпр. *Над кућом* лети

110 Под одредницом *за* у Скоковом Етимологијском рјечнику (1971: 639) налази се, између осталог, и овај податак: „Suglasnik z je nastao od ie. palatala ğh (v. prijedlog uz), koji se u ie. enklitičkoj partikuli ğhe, ḷho pored ghe, gho, u slavinama pojavljuju u -že > -r(e), jer, go u nego, u -zi u njojzi, ovizi, njezin, slov. jaz. Oblik *gho > za je prvobitni instrumental zamjenice".

111 У преводу на српски: стајати за штандом (= продавати). Уочава се још да су се с именицом књига могла комбиновати чак три предлога у овом значењу.

птица, *Под кућом* пролази линија метроа, *Пред кућом* је парк, *За кућом* је двориште), а којем конкурише просторни генитив с предлозима *изнад*, *испод*, *испред*, *иза*. Надаље се аутори осврћу на структуру *за* + *инструментал*, која је предмет овога рада, констатујући да „у лексички доста ограниченом броју случајева инструментал с предлогом *за* не значи локализацију задњом страном него радном страном локализатора, нпр. *седети за клавиром*, *за воланом* [...] и сл., и онда када објекат има две радне стране или више радних страна" (Пипер – Клајн, 2013: 386). Када су у питању прототипична просторна значења инструментала, Д. Матовац (2013: 241) доводи, између осталих, у везу предлоге *над* и *под*, с једне стране, и *пред* и *за*, с друге стране, истичући битну разлику ових парова – код предлога *пред* и *за* „једна страна оријентира је истакнута (ради се о предњој страни), а што упућује на то да је интерпретација предлога *пред* и *за* овисна о контексту, тј. о томе која се страна оријентира сматра предњом". Ово није случај, додаје аутор, с првим паром, јер је ирелевантна страна оријентира, те да се предлози вертикалне осе (нпр. *над* и *под*) не могу сматрати деиктичким.

Како се да закључити, у примерима који су предмет ове анализе наизглед прототипична ситуација потпуно је обрнута, ентитет је лицем окренут ка локализатору и нема никакве везе с потпуном заклоњеношћу њиме. Овај, чини се, парадоксалан сценарио, могу разрешити његове компоненте – 'положај' и 'контакт' с Л:

ЛО (а) стоји или (б) седи испред Л

(а) стоји + посредан контакт с једном страном површине Л (А је *за шпоретом*, *за микрофоном*, *за машином* итд.)

(б) седи, доњи део тела подвучен испод вертикалне по-

вршине Л или површине на којој се Л налази + непосредан контакт с делом Л (А је *за клавиром*, *за компјутером*, *за разбојем* итд.)

На основу ових сценарија, уочава се да су релевантни параметри *близина*, *контакт*, *временска повезаност* Л и ЛО, као и *положај* ЛО, нарочито седећи јер се на основу њега добила слика везаности, целине двају ентитета. Прилози *дуго*, *стално*, *често*, *неуморно* итд. још више сведоче о чврстој вези А и Б што се формализује као А за Б (у РСЈ 3. уза шта се нешто спаја, веже, приања, који се предмет хвата, чупа и сл.: *везати за ногу*, *држати за руку*; 10. у вези са којим предметом је неко ангажован, крај чега се неко налази: *сести за вечеру*, *сести за писаћу машину*).[112] Ово се пресликавање заснива на базичном сценарију везивања, приањања, спајања, дужег, али ограниченог трајања, а које је оличено у схеми АБ, А за Б, што је у српском језику граматикализовано акузативом А је везано за Б (коњ је *везан за дрво*). Дакле, ово би се значење делом могло разумети као метафора АКТИВНОСТ ЈЕ ВЕЗАНОСТ ЗА ОБЈЕКАТ РАДЊЕ.

3.2. Други пак релевантан елемент овог сценарија у највећем броју забележених примера јесте седећи положај актера, при чему је видљив само његов горњи део, с

112 П. Пипер о односу модела za + Nacc и za + Ninst наводи следеће: „Употреба модела za + Ninst са значењем локативности и модела za + Nacc са значењем адлативности резервисана је пре свега за лексеме које значе „сто” или сличне денотате, нпр. за столом / за сто, за говорницом / за говорницу, за катедром / за катедру, за воланом / за волан, за шанком / за шанк, па и за машином / за машину, за компјутером / за компјутер и сл. или за локализацију задњом страном локализатора који се креће (нпр. ићи за другом, ићи за водичем, као и возити за камионом). Изван тога конструкције са предлогом за су врло ретке, још израженије избором лексичког садржаја конструкције или стилски маркиране...”

рукама које су у непосредном контакту с локализатором и основни су инструмент креације, активности. Ирелевантност доњег дела ОЛ условљена је обликом локализатора јер је фокус на његовој водоравној површини, која може имати и затворене бочне стране. На основу ових сегмената разуме се заклоњеност тог доњег дела, а предлог *за* у вези је примарно са ситуацијом позиционирања чега испод горње ограничене површине, граматикализовано типичним генитивом с предлогом *исӣод* (кутија је *исӣод сӣола*). Релевантан сегмент слике јесте доступан чулу вида и настао је метафором видљиво је важно. Укрштањем ових двеју метафора, насталих у оквиру метонимије објекат за радњу добија се целокупна ситуација с актером који је често, дуго, обично у контакту с локализатором, при чему је релевантна активност самог целокупног процеса деловања и њен резултат (нпр. Уметница *за разбојем* нитима *слика ликове свеӣаца*).

Надаље ће се разложити овај прототипичан сценарио и описати сви његови додатни елементи. Сложеност семантичке мреже предлога *за* тек је делимично дотакнута у славистичкој когнитивној лингвистици и то у пољском (Bacz 2003), или у истраживањима која се тичу падежних значења, махом контрастивно. Д. Матовац (2013) износи и значајне податке о фреквенцији ових предлога у богатој електронској бази hr.WaC, што се у великој мери, очекивано, подудара с подацима у српском корпусу (sr.WaC) у оквиру платформе Sketch Engine (https://app.sketchengine.eu/). У српском корпусу предлог *за* појављује се преко 5 милиона пута, али првих сто примера нису у вези с просторним значењем и фреквентније се остварује у акузативу, будући да је шира лепеза значења која се исказује овим падежом (након појединих заменица, издвајају се именице, према фреквенцији заступљености: *време*, *заштӣа*, *развој*, *рај* итд.). Осим тога, подаци из *Асоцијаӣивноӣ речника срӣскоӣ језика* (Пипер – Драгићевић

– Стефановић 2005: 196), фокусирају једно од фреквентнијих значења датог предлога – уз стимулус за (након, очекивано, најфреквентнијег антонима *ūроūив*) долазе најпре апстрактне именице *ūромене*, *īласање*, *изборе*, *ūрисūанак*, *слободу* итд., у форми и значењу предикатског акузатива (Антонић 2005: 197). Ова се кондензована структура може трансформисати у форму с објекатским значењем: ја сам *за ūромене* ← ја подржавам *ūромене*, при чемују је цела конструкција с предлогом *за* овде метафора ДОБРО ЈЕ ИСПРЕД, јер агенс стоји *иза* феномена, појаве, ентитета који заступа, метафорично – подупире га, што је опет потврда доминације просторног значења, овде формализованог генитивом с предлогом *иза*.

4. Класификација имплицираних активности према именованом локализатору. У *СрūКор*-у (http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/) комплекснијим упитм [word = "za"] [word= ".*om" & pos="N"][113], тзв. напредном претрагом, добило се 14.975 примера, у којима је врло мало оних који су предмет овог истраживања. Забележене су 34 именице у траженом облику и значењу, чија је фревенција даље проверена у четири пута већој бази *sr.Wac* и путем претраживача *Гуīл*. Списак ових именица даје се овде азбучним редом, с напоменом да њихова шира семантика, тј. активности које се обављају на ентитетима њима именованим, корелира с фреквентношћу (нпр. *машина*, *сūо* и сл.), док су врло ретки или појединачни случајеви оних именица са значењем оруђа за врло специфичну радњу која се обавља на њему, често архаичну, стилски обележену активност (нпр. *кориūо*, *ūреслица* и сл.):

бубњеви, виолина, волан, говорница, каса, катедра,

113 Захваљујем доц. др Милошу Утвићу на помоћи при напредној претрази СрпКор-а.

клавир, књига, компјутер, косачица, корито, кормило, машина, микрофон, миксета, певница, писаћа машина, олтар, плуг, предикаоница, преслица, пулт, разбој, рало, софра, сто, тезга, трпеза, виолончело, шалтер, шанк, шпорет, штафелај.

Непоузданост података односи се на понављање примера, те ће информације о фреквенцији овде бити секундарне. Други разлог, у одређеној мери, нерепрезентативности корпуса јесте управо једна од стилских одлика ових примера, а то је економичност, затвореност, кратак исказ, те експресивност, што је, у једном броју примера, одлика наслова, дискурсне форме обраћања, нпр. *За гитаром – човек који је од почетка са овим бендом.*

Прикупљени примери класификоваће се према трима критеријумима: (а) семантика издвојених именица у датој структури, која је у процесу метонимије у функцији преносника, (б) семантика глагола добијених у процесу метонимије и (в) својство резултата активности, које је у процесу метонимије у функцији циља. Начелно се уочавају две оделите групе примера: (1) именице којима се једнозначно номинује активност у процесу метонимје (*он је за клавиром* → ‘он свира’) и (2) именице којима се у овој структури примарно означава место и позиција ЛО, а радње су градиране – од непостојеће, тј. чисте локализације ЛО, до спектра разнородних активности (нпр. *можда неко за столом вара* → ‘они имају друштвену активност’). За први случај типична је активност једног актера који је фронтално окренут према Л, док је за другу ирелевантна страна Л као и број актера (*сто*, *пулт*, *шанк* и сл.). Релевантни су, како је речно, и фактори положаја ЛО с обзиром на природу Л (*компјутер* : *говорница*), што се често ишчитава из ширег контекста (*штафелај*, *разбој*, *гитара* и сл.).

4.1. Апарат за активност на апарату. Под генеричким именом апарат овде се подразумевају справе различитих карактеристика, од артефаката до оних електричних, савременијих, софистицираних. Именице којима се номинује какав апарат у овом смислу гранају се у четири подгрупе према описаним карактеристикама које генеришу метонимију у посматраној структури.

4.1.1. Инструмент за активност на инструменту. Под инструментом се овде подразумевају музички инструменти, чијом се употребом остварује производ – акустички доживљај. Активност ‘свирати’ остварује један актер, при чему је иструмент испред њега (*клавир*, *бубњеви*) или је у првом плану, испред актера, из позиције посматрача, али припијен уз извођача, те с њим чини целину, везаност, формализовану предлогом *за* (*ґитара*, *чело*, *хармоника*, *виолина*). Најбројнији су примери с именицом *клавир*, где је често уочљива наизглед таутолошка експлицираност седећег положаја музичара. Овим се истиче подразумевано место, што је и стилски условљено јер је позиција релевантна за специфичну ситуацију и исказивање дуративности радње (1–3), њене симултаности с управном предикацијом (1 и 2), те квалификације (3). Пример (4) разликује се од претходних јер је имплициран положај актера као и копула, те се, опет стилски, добија динамичан, експресиван исказ.

(1) Док *сам седела за клавиром*, то ми је било статично, превише мирно за мој темперамент.

(2) Његова супруга Јоко Оно посматрала је свог мужа док *седи за клавиром* ...

(3) то је онај *чика* са полуцилиндром, који *седи за клавиром*

(4) *Матија Дедић за клавиром*, ја испред микрофона и магија студијског тренутка ...

Називи осталих инструмената у овом значењу, структури и функцији у већини сличајева имају одлике поменутог примера (4) – експресиван исказ, форма представљања или најава догађаја. У примери (5), осим што се квалификује радња, истиче се и квалитет музичара, што је постигнуто исказивањем актуелног квалификатива (*одличан*, *вешт бубњар* : *одлично*, *вешто свира бубњеве*).

(5) али *је* до тада *постао* веома *вешт за бубњевима* и на гитари ...

(6) *Мајстор за гитаром* – Светосавска приредба у цркви „Св. Сава" у Стокхолму.

(7) Илић *за бас-гитаром*, Бојић *за гитаром* и Здравковић *за хармоником*.

(8) он је диригент, а ја солиста *за виолином*.

4.1.2. Оруђе за активност на том / у том оруђу. Под 'оруђем' овде се разуме справа уз помоћ које се израђује какав производ или се на њиму или у њему обавља радња. У испитаној форми и значењу у корпусу су забележене именице *корито*, *преслица*, *раздбој* и *штафелај*, као типична оруђа, с једне стране и *шпорет*, који нема ове карактеристике, али, према критеријуму резултата – производ на том оруђу, у овом случају – апарату, уврштен је у ову групу. Резултати радњи стварања или активности у седећем или стајаћем положају јесу мануелни производи или њихова трансформација (*за кориттом*[114] → 'прати веш').

О актуелности заната и вештине ткања сведоче бројни примери (на интернету преко хиљаду), у којима се ишчитава сама радња ткања (9), симултаност двеју радњи (10 и 11), при чему је у примерима (11) експлициран глагол *пра-*

114 Пример *за кориттом* даје оправдање да се посуде оваквог облика и врсте уврсте у овај тип метонимије, што је потврда њене регуларности (нпр. за кадом, за судопером, за шампоњером и сл.).

вит̄и јер се исказује објекат. Ово значи да се сама радња (9 и 10) израде чега на разбоју може изказати формом *она је за разбојем* само у случајевима када информација о објекту није релевантна и ово је једна од диференцијалних семантичких црта у односу на остале скупине, којима је номинована или интранзитивна или имлицитно транзитивна рања (нпр. 'свирати': *он је за клавиром* ← истовремено свира *клавир* и *комп̄озицију* на клавиру).

(9) Затекао сам је *за разбојем*, окружену свитом службеница; Једнога дана када је госпа од Улвозе *седела* у својој дворани *за п̄реслицом*, уђе један сиромашан сељак...

(10) *За разбојем сп̄аја* модерно и традиционално...; јављајући се још једном Шимоковићки, која, затечена *за корит̄ом* пуним наквашеног рубља, овлаш *брише* руке о руб кецеље

(11) Добрила је спојила занат са уметношћу: *за разбојем од роīоза п̄рави* цегере и ташне...

Слична је ситуација с именицом *шт̄афелај*, од еквиваленције – само *сликат̄и*, до експликаце објекта: (14) *сликат̄и задат̄у т̄ему*. Рестрикција је, дакле, за пренос оруђе – радња, објекат радње, који се не може исказати уз ову декомпоновану структуру, али се може квалификовати оруђе, преносник (у горњем примеру: *разбој од роīоза*).

(12) Зарекао сам се давно да ћу провести пет година у свом рову, *за шт̄афелајем*...

(13) *Рад за шт̄афелајем* ме одмарао од стресног посла

(14) У радионици затичемо Сару *за шт̄афелајем*, *слика* задату тему.

Именица *шп̄орет̄* у посматраној структури у већини примера преноси радњу 'припремати храну', 'кувати', и, с обзиром на то, очекивани су примери као (18), с експли-

кацијом објекта уз глаголе *правити*, *припремати*, *спремати* и сл. Примерима *место за шпоретом*, *проводити време за шпоретом* само се помера фокуса с радње кувања и скреће пажња на преносник – шпорет, те везаност за њега, окупираност том рањом, и уноси се донекле непожељна конотација.

(15) Жени је, без преседана, место било у кући, *за шпоретом*, са стомаком до зуба...

(16) Кулинарски магови на свом терену, *за шпоретом*, окружени шерпама, лонцима...

(17) Кухињама се поклања пажња иако се у њима проводи све мање времена *за шпоретом*

(18) Ђоковић *за шпоретом* спрема палачинке!

4.1.3. Део машине за активност на целој машини. Примере у овој групи обједињује семантичка компонента кондензоване радње – 'кретање' возила (*за воланом*, *за кормилом*), а додатно може бити и 'трансформација' имплицираног објекта (*за плугом*, *за ралом*). Типични пример именица из ове групе јесу *волан* и *кормило*, којима се у конструкцији инструментала с предлогом *за* исказује радња 'управљати' возилом (*возити*, *крмарити*). Следећи примери показују да је доминантнија позиција возача и део машине у односу на саму акцију (нпр. *ви за воланом* – који држите волан, треба да држите кључ; ја седим *за кормилом* – они држе весла, ја држим кормило).

(19) Сви ви *за воланом* зато зауставите се прописно, искључите мотор и чаврљајте до миле воље.

(20) Бар ја тако мислим док Харис и Џорџ веслају, а ја седим *за кормилом*.

У ову групу убрајају се и примери *плуг* и *рало*, у значењу оруђа за орање уз помоћ животиње. Овако декомпонована радња, како се види у следећим примерима, може

бити квантификована (*īо цео дан*), а интензитет напорне активности исказан је и управо овом експресивном формом – истакнуто је оруђе. Особеност је ове структуре и то што, осим примарне радње, може да искаже и квалификацију и поново интензификацију доживљаја (уп. *дечак за īлуīом* : *дечак који оре*). Именица *косачица* уврштена је у ову групу, иако је, када је у питању испитивана структура (*за косачицом*) – обрнута перспектива: целина за део јер је актер везан за држач апарата. Заједничко с претходним примерима јесте кретање и управљање, али и трансформација, као у претходним примерима (*īлуī*).

(21) нахраниш и напојиш коње и онда у цик зоре на њиву, па цео дан *за īлуīом*

(22) изјавио је да ће се ускоро побринути да чак и *дечак за īлуīом* боље познаје Библију од образованих људи.

4.1.4. Машина за производ / садржај на машини. Велик број примера у испитиваној структури садржи хипероним *машина* или хипониме *īисаћа машина* и *шиваћа машина*. Заједничка семантика активности именованих на овај начин јесте ‘обрадити’, ‘израдити’, а резултат јесте мануелни производ, креација артефакта или текста. Осим примера (24), у којем је, осим активности, исказана квалификација актера, у свим осталим случајевима запажа се временска компонента дуготрајности активности, мукотрпности рада, исказана различитим језичким средствима (*īашћу*; *већ 31 īодину*; *крвариш*).

(23) Остарела сам, све ме боли, кашљуцам, *за машином сам* некада тако уморна да мислим пашћу по патосу и заспати.

(24) Али тада новопечени мајстор стоји поред *радника за машином* и окреће му дрво на ону страну коју треба да исече.

(25) *За шиваћом машином је* већ 31 годину. Од девојчице којој су родитељи увлачили конац у иглу...

(26) Не постоји ништа што се може упоредити са писањем. Све што радиш јесте да *седиш за писаћом машином* и крвариш. (Е. Хемингвеј)

У ову групу убраја се и именица *компјутер* јер има својства (модерније) машине, чијим се коришћењем такође ствара текст, слика итд. или се гледају, слушају садржаји путем одређеног програма. Врло је фреквентна структура *за компјутером*, а примери показују да се ова именица у датој структури издваја у први план како би се истакла нека, обично лоша, карактеристика ентитета њоме номинованог, што је условљено, како се види, дуготрајном употребом. Остали примери сведоче такође о овој карактеристици која је у вези са положајем актера, садржајима на друштвеним мрежама итд.

(27) *Деца за компјутером* нису безбедна.

(28) Ја устанем у један ујутро, а *син за компјутером*.

(29) А за оне који увече претерају са вином, или *послом за компјутером*...

4.2. Текст за когнитивну активност. Именица *књига* издваја се од свих примера према својим карактеристикама, које условљавају даље природу и резултат активности исказане структуром која је предмет истраживања, као и везу актера са садржајем – она је визуелна и когнитивна. *Књига* је овде у фокусу пре свега због везе с глаголом *седети*, који обележјем глаголског вида већ упућује на радњу која није краткотрајна. Друго, у овој структури садржај књиге је ограничен на уџбеничке текстове, стручну литературу, не на белетристику, те стога цела структура има значење ‘учити’ – *читати*, *памтити* научено. Но, и поред тога, како показују доњи примери, осим (32), експли-

циране су радње које се одвијају током *седења за књиїом* – учити, читати, понављати, разумети, запамтити, што ову структуру делимично одваја од прототипичне и овде описане и помера је у план спацијалности.

(30) Да се одсад не упуштате у такве подухвате, већ *да седите за књиїом* и да своје лекције *учите*

(31) Ја за компјутером ко *штребер за књиїом*

(32) Студент који *седи за књиїом*, чита, понавља и покушава да разуме и запамти оно што је прочитао, јесте прототип човека који учи.

(33) Стеван *седи за књиїом* и из ње *учи* припремајући се за неки вид провере знања.

4.3. Истакнуто место за истакнути говор. Неколико именица које значе посебно, значајно место у јавној просторији, институцији, имају способност у структури која се описује да искажу радњу јавно 'говорити', 'певати'. Овде се убрајају именице: *їоворница*, *катедра*, *їредикаоница*, *їевница*. Специфичност је овог сценарија то што је Л статичан, хоризонтално издигнут, што је актер (ЛО) обично у стајаћем положају и видљив горњим делом аудиторијуму. Веза Л и ЛО која је формализована предлогом *за* могућа је јер се ЛО ослањања на површину Л, или визуелно повезује с материјалом на површини Л. Јавни говор се дешава у учионици – *їредавати*, на јавном скупу, манифестацији, у институцији – *излаїати* или у цркви – *їроїоведати*, *їојати*. Истицањем овога места даје се значај говорнику, фокусира се његов виши ранг, што се види у примеру (35), где се *їрофесор* универзитета квалификује као *човек који је за катедром*.

(34) Недељу дана раније стајао сам *за їоворницом* у Кортесу да бих представио главне смернице културне политике.

(35) Иако у пензији још од 1992, *човеку који је за катедром* провео 52 године, а од тога четири деценије на Филолошком факултету, сваки дан је испуњен...

(36) Био је надахнут *за предикаоницом*, много инспиративан...

(37) други монаси су га видели *за певницом*, али на јутрењу није појао.

Посебно се издваја именица *микрофон*, јер се њоме денотира гласан јавни наступ, а из доњих примера ишчитава се изостанак експлициране радње *певати*, *говорити* и сл. (осим у примеру 40). Очигледно је овај алат релевантан у процесу наступа, јер се уочава да је важно време проведено у тој активности, смењивање учесника итд., али има и примера где је експлицирана радња (говорити), нпр.:

(38) тачно знају колико је секунди дозвољено сваком *за микрофоном*;

(39) *за микрофоном* су се смењивали чланови бенда и гостујући певачи;

(40) Стајање на столици је био мој одговор на све то, јер ми је крајње страно да изађем и *говорим за микрофоном*.

4.4. Најудаљенија група од прототипа анализиране структуре односи се на именице са значењем вишестраног, обично двостраног Л, уздигнуте хоризонталне површине, с једним актером или више њих. Овде се убрајају две групе именица: (а) оне којима се именују равне површине на којима се врши каква размена производа или интеракција двају или више лица (*каса*, *тезга*, *пулт*, *шалтер*, *шанк*) или (б) оне којима се именују профани или сакрални објекти који, прототипично служе за обеде или обреде (*сто*, *софра*, *трпеза*, *олтар*).

4.4.1. За прву скупину донекле је спецификованија активност и њен резултат јер се ради о трговини, при чему је у фокусу актер иза номинованог ентитета и продаја (*за касом*, *за ѿезīом*), те вребална интеракција или сама позиција, стање, активност, расположење актера (*за ѿулѿом*, *за шанком*). Како се види у доњим примерима, о *шанку* се обично говори из позиције госта који наручује, пије, док је ситуација обрнута кад се говори о *ѿулѿу* – и из перспективе запосленог који пружа професионалне услуге, што је случај и са *шалѿером* (*рад за ѿулѿом*; *за шалѿером*) и из позиције госта у угоститељском објекту (*седе за ѿулѿом*). *Каса* је у овим примерима резервисана за место запосленог који продаје робу и наплаћује је, што је синонимно *ѿезīи* у овим примерима (*дућанска*, *у маīази*), а што би се данас квалификовало као архаично значење, јер је савремена семантика спецификована за купопродају на отвореном (обично на пијаци).

(41) тражимо омладинце за *рад за ѿулѿом* у стоматолошкој ординацији на Вождовцу; У баровима гости обично стоје или *седе за ѿулѿом*.

(42) *За шанком* неколико ликова што рано почињу...; Попио је анис *за шанком* и посматрао свет.

Момак за шанком се смеје и одмахује, – Донеси два, за чемер.

(43) *Жена за касом* једнако је била зачуђена.: ...ради *за касом* у једном продајном центру.

(44) јер да нисам лудовао за њом, не бих стекао иметак, поплеснивио бих *за ѿезīом* дућанском; погледа *унука за ѿезīом*, удахне онај дах магазе...

(45) *жена за шалѿером* ми се смеши и пружа ми картон и поново ме прозива.

4.4.2. Именица *сто* је најфреквентнија у испитиваној структури. Бележи се у 2.190 примера у бази *sr.WaC*, што се може тумачити широком лепезом активности које се обављају на овом ентитету. Заједничко већини примера јесте окупљање, дружење, вербална интеракција, друштвене активности, те, с тим у вези, правила понашања, обичаји итд. С друге стране, метафора ДИЈАЛОГ ЈЕ СУСРЕТ ЗА СТОЛОМ (нпр. *наћи се за столом* с великим силама) реализована је и овом структуром јер су учесници стране у разговору повезане површином на којој су документа, решења, питања и сл. Свакако ће његови хипоними (*трпезаријски*, *кафански*, *сто на тераси*, *писаћи сто* и сл.) утицати на имплицирану радњу исказану овом структуром. Занимљиво је да очекивани глагол *седети* врло ретко забележен у грађи. У доњим примерима запажају се глагол *остати*, *окупљати се*, *забранити* шта, *напасти*, *варати*, *спавати*, *кујати* итд., док су именице, махом девербативне или деадјективне: *сукоб*, *понашање*, *пристојност* итд.

а он је остајао на тераси, *за столом* са својим хартијама; ... увече су се *окупљали за столом* после напорног рада у фабрици; Прво се баци по један орах у сваки угао собе, а затим *свако за столом узима* и ломи по орах; Луј XIV *забрањује оштре ножеве за столом* као превенцију насиља; Интернационална екипа *издавача за столом* као да је прављена по неком од романа Агате Кристи;

мало је попустила кочница, па је *за столом напао* укућане; Сукоб се наизглед смирује *за столом* у локалној кафани; Можда *неко за столом вара* а ви тога нисте свесни и зато вам лоше иде; *Пристојност за столом* треба да нам представља природну ствар;

Српски политичари, нажалост, када *се нађу за столом* с представницима великих сила; ... док *Србија седи за столом* има шансе да поправи положај.

Именице *софра* и *трпеза* стилски су маркиране лексеме с већ архаичним тоном (што се види из доњих примера Б. Станковића), али их корпус бележи и у анализираној структури. Овим се именицама у датој конструкцији спецификују радње конзумирања хране и пиће, чиме им је сужена дистрибуција.

Олтар денотира свето место у цркви с часним престолом, одвојен је иконостасом и пред њим се читају разни богослужбени текстови. *Стајати за олтаром* јесте позиција актера који је духовно везан за овај свети део, што омогућује реализацију дате структуре.

И што се више пило, наздрављало, и тамо у кујни, око куће, и овамо, у соби, *за трпезом*, све више су се међ собом мешали, као сједињавали.

Софка их је тамо *за софром* дочекивала, љубила у руку и дворила са великом чашом

Стајао је *за олтаром*, дрхтећи, окружен Микеланђеловим огромним *Страшним судом*.

5. Закључци. Анализа забележених примера потврђује почетну хипотезу да се применом полазишта когнитивне лингвистике могу анализирати примери синтаксичких јединица, у овом случају предлошко-падежна структуре у форми инструментала с предлогом *за*, са значењем неодређене посредне просторне локализације, према традиционалом учењу. Издвојени примери сведоче о томе да је дата структура резервисана за ограничен број именица, али да је та група именица семантички дифузна и, у овој конструкцији, излази из описаних оквира спацијалности. Пошло се од идеје да је семантички и дистрибуцијски оправдана употреба издвојених именица у датој форми и значењу, да почива на идеји истакнутог објекта, локализатора, у свести говорника српског језика и да се именованим објектом с предлогом *за* исказује ак-

тивност, стилски маркирана радња. На тај начин се цела структура на менталном плану разуме као резултат појмовне метонимије, којом се један појам логички доводи у везу с другим у оквиру истог идеализованог когнитивног модела. Ова се метонимија наслања на примарне две идентификоване метафоре: АКТИВНОСТ ЈЕ ВЕЗАНОСТ ЗА ОБЈЕКАТ РАДЊЕ И ВИДЉИВО ЈЕ ВАЖНО.

Класификација примера извршена је према критеријумима који омогућују метонимију: специфичности преносника (именованог ентитета), одлике активности које се њиме замењују (именоване радње), те резултата тих активности. Издвојене су три кључне метонимије, при чему се први тип даље грана на четири подтипа:

1. Апарат за активност на апарату:
   1.1. инструмент за активност на инструменту;
   1.2. оруђе за активност на том / у том оруђу;
   1.3. део машине за активност на целој машини;
   1.4. машина за производ / садржај на машини
2. Текст за когнитивну активност
3. Истакнуто место за истакнути говор.

У прву подгрупу убрајају се именице које значе музички инструмент (*клавир*, *гитара*, *бубњеви*, *виолина*, *виолончело*, *хармоника*) и које у анализираној структури метонимијски успостављају везу с глаголом ‘свирати’ (1.1). Другој подгрупи припадају именице које означавају оруђе, посуду (*корито*, *преслица*, *разбој*, *штафелај*; *шпорет*) и денотирају радње ‘стварати’, ‘правити’ (1.2). Трећа подгрупа обухвата именице које означавају део машине (*волан*, *кормило*; *плуг*, *рало*) и везују се с глаголом ‘управљати’ (1.3). Последњу подгрупу чине именице с хиперонимом *машина* и њеним хипонимима (*шивећа*, *писећа*), те именица *компјутер*, а у вези су с глаголима ‘обрадити’, ‘израдити’ (1.4).

Иако је мали узорак побројаних именица, уочава се једно од основних обележја метонимије, а то је регу-

ларност, која се огледа и у заједничком глаголу с којим се посебне семантичке скупине именица доводе у логичку везу. Друга карактеристика описаних примера јесте стилска маркираност, која се постиже управо истицањем објекта на којем се обавља активност и који се може квалификовати (нпр. *разбој од роїоза*), чиме се сликовитије и уверљивије преноси садржај менталне слике. Треће заједничко својство јесте статичност актера (седећи или стојећи положај) и његова најчешће дуготрајна *везаност за* објекат, инструмент радње, локализатор. Ово имплицира да се датом структуром наглашава дуративност радње, понекад додатно исказана различитим језичким средствима, а што на актера последично негативно утиче, нарочито при физички захтевнијим радњама. Ове компоненте *везаности* и исцрпљујуће *дуїотрајности* изостају код једнолексемских еквивалената, нпр. *орати*, *ирати* веш, *кувати* итд., код којих би се додатним језичким јединицама могла пренети жељена порука.

Посебно су анализиране именице које означавају какав истакнут положај актера (*катедра*, *їоворница*, *ївница*, *ирединаоница*; *олтар*), те именица *микрофон*, која је уврштена у ову групу на основу критеријума резултат активности – вербални исказ: ‘говорити’: *ирединати*, *ироповедати*, *информисати* итд.; ‘певати’. Овај је пример потврда нејасних граница међу категоријама јер се не могу задовољити сви критеријуми у датој семантичкој групи. Осим тога, приметно је да је семантика неких именица или врло широка (нпр. *сто*, те варијанте: *софра*, *трїеза*) или специфична према садржају (*књиїа*), те да је, у првом случају фокусирана позиција актера и читав спектар активности, обавезно експлицираних као главна радња. Слично је с именицом *књиїа*, при чему је веза између актера и објекта когнитивна, што се очитује у значењима глагола *учити*, *читати*, *памтити* итд.

На основу свега може се закључити да се и синтаксичке јединице могу посматрати и анализирати применом когнитивистичке апаратуре. Предност оваквог приступа јесте у томе што се анализирани феномен сагледава из перспективе мишљења и повезивања сродних феномена на основу знања које је енциклопедијско, неодвојиво од употребе, прагматике, а тиме и стила, регистара и дискурса. Значајан допринос даљег истраживања ове проблематике било би испитивање из контрастивне перспективе на међусловенском плану јер би се употпунила слика о описаној метонимији у српском језику, добио податак о подударности или неподударности инвентара именица којима се денотира објекат, тј. локализатор, те предлога који идентификују однос актера и објекта.

ЛИТЕРАТУРА

Barselona 2003: Antonio Barcelona, „On the plausibility of claiming a métonymie motivation for conceptual metaphor", in: Barcelona A. (ed.), *Metaphor and Metonymy at the Crossroads (A Cognitive Perspective)* II, Berlin – New York: De Gruyter Mouton, 31–58; https://doi.org/10.1515/9783110894677.31

Barselona 2012: Antonio Barcelona, „Metonymy in, under and above the lexicon", in: M. Alegre, M. Moyel, E. Pladevall & S. Tubau (eds.), *At a Time of Crisis: English and American Studies in Spain*, Barcelona: Departament de Filologia Anglesa i de Germanística, Universitat Autònoma de Barcelona – AEDEAN, 254–271; https:// aedean.org/pdf_atatimecrisis/PLENARIA_Barcelona_AEDEAN35.pdf

Belaj 2008: Branimir Belaj, *Jezik, prostor i konceptualizacija. Shematična značenja hrvatskih glagolskih prefiksa*. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Filozofski fakultet.

Belaj–Tanacković Faletar 2014: Branimir Belaj, Goran Tanacković Faletar, *Kognitivna gramatika hrvatskoga jezika. Knjiga prva, Imenska sintagma i sintaksa padeža*. Zagreb: Disput, Zagreb

Brala-Vukanović 2009: Marija Brala-Vukanović, „The story of 'o'", Marija Brala-Vukanović, Lovorka Gruić-Grmuša, eds. *Space and Time in Language and Literature*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 61–86.

Janda 1986: Laura Janda, *A Semantic Analysis of the Russian Verbal Prefixes: za-, pere-, do-, and ot-*. Munich: Verlag Otto Sagner.

Janda 1993: Laura Janda, *A Geography of Case Semantics: The Czech Dative and the Russian Instrumental*. Berlin: Mouton de Gruyter.

Janda–Klensi 2002: Laura Janda, Steven Clancy, *The Case Book for Russian*. Bloomington: Slavica Publishers.

Klikovac 2004: Duška Klikovac, *Metafore u mišljenju i jeziku*. Belgrade: Biblioteka XX vek.

Klikovac 2006: Duška Klikovac, *Semantika predloga: studija iz kognitivne lingvistike*. Belgrade: Filološki fakultet.

Kopečni 1973: František Kopečný, *Etymologický slovnik slovanských jazyků*. Slova gramatická a zájmena. Praha: Academia nakladatelstvi Čehoslovenské academie věd.

Lejkof 1987: George Lakoff, *Women, Fire and Dangerous Things – What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: The University of Chicago Press.

Lanaker 1991: Ronald W. Langacker, *Foundations of Cognitive Grammar*, Vol. II: *Descriptive Application*. California: Stanford University Press.

Matovac 2013: Darko Matovac, *Semantika hrvatskih prijedloga*, Sveučilište u Osijeku, [doktorska disertacija], dostupno na: https://www.ffos.unios.hr/

Panter–Raden 1999: Klaus-Uwe Panther, Günter Radden, „The Potentiality For actuality metonymy in English and Hungarian", in: Klaus-Uwe Panther, Günter Radden

(eds.), *Metonymy in Language and Thought*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins. 333–357.

Panter–Tornburg 2004: Klaus-Uwe Panther, Linda Thornburg, Metonymy and lexical aspect in English and French Metonymy and lexical aspect in English and French. *Jezikoslovlje* 4.1. 71–101.

Piper 1997: Predrag Piper, *Jezik i prostor*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Pžibilska 2006: Renata Przybylska, *Schematy wyobražniowe a semantyka polskich prefiksów czasownikowych do, od-, prze-, roz, u-*. Krakow: Universitas.

Raden–Kevečeš [1999] (2014): Günter Radden, Zoltán Kövecses, "Towards a theory of metonymy", in: *Metonymy in Language and Thought* (K-U. Panther, G. Radden, eds.), Amsterdam: John Benjamins, 17–66. (prevod: „Ка теорији метонимије", у: К. Расулић, Д. Кликовац (ур.), М. Тасић (прев.), *Језик и сазнање. Хрестоматија из когнитивне лингвистике*, Београд: Филолошки факултет, 307–337).

Rasulić 2004: Katarina Rasulić, *Jezik i prostorno iskustvo*, Beograd: Filološki fakultet.

Skok 1971: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Šarić 2001: Ljiljana Šarić, „Prepositional categories and prototypes: contrasting some Russian, Slovenian, Croatian and Polish examples", *Glossos* 1: http://seelrc.org/glossos/

Šarić 2008: Lj. Šarić, *Spatial Concepts in Slavic: A Cognitive Linguistic Study of Prepositions and Cases*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Šarić 2010a: Ljiljana Šarić, „Cognitive semantics and analysis of prefixes", zbornik radova *Njegoševi dani* 2: 341–350.

Šarić 2010b: Ljiljana Šarić, „Introduction: A cognitive linguistic view of South Slavic prepositions and prefixes", in: *Special issue A Cognitive Linguistic View of South Slavic Prepositions and Prefixes*. *Jezikoslovlje* 13.1. Osijek: 5–17.

Šarić 2014: Ljiljana Šarić, *Prostor u jeziku i metafora: kognitivno-lingvističke studije o prefiksima i prijedlozima* [Space in language and metaphor. Cognitive linguistic studies of prefixes and prepositions], Zagreb: Jasenski i Turk.

Šarić 2019: Ljiljana Šarić, „Prototipovi i radijalne mreže", (pogl. 4), [Prototypes and Radial Networks. Ch. 4], in: *Slike jezika – Key Topics in Cognitive Linguistics*.

Tasić–Stamenković 2014: Miloš Tasić, Dušan Stamenković, „Metonimija: od marginalizovanog tropa do centralnog pojmovnog mehanizma", u: B. Mišić Ilić, V. Lopičić (ur.), *Jezik, književnost, marginalizacija – Jezička istraživanja*, Niš: Filozofski fakultet, 251–262.

*

Антонић 2005: Ивана Антонић, „Синтакса и семантика падежа", у: *Синтакса савременоīа срīскоī језика. Проста реченица*, П. Пипер, И. Антонић, С. Танасић, Б. Тошовић, Љ. Поповић – у редакцији академика М. Ивић, Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска: 119–300.

Драгићевић 2005: Рајна Драгићевић, „Метафтонимија", *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 34 (3), 185–191.

Дражић 2021: Јасмина Дражић, *Приступи проучавању значења речи*. Нови Сад: Филозофски факултет.

Клајн 2002: Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*. Део 1. *Слаīање и префиксација*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за српски језик САНУ – Нови Сад: Матица српска.

Кликовац 2008: Душка Кликовац, О семантици и употреби предлога *уз*. *Семантичка проучавања срīскоī језизика* (ур. Милорад Радовановић, Предраг Пипер). Београд: САНУ. 95–127.

Кликовац 2019а: Душка Кликовац, *Српски језик у светлу коīнитивне линīвистике*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Кликовац 2019б: Душка Кликовац, „О предлогу *поврх*". *Наш језик*. L/2. 237–258.

Пипер и др. 2005: Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, *Асоцијативни речник српског језика*, Београдска књига – Службени лист СЦГ – Филолошки факултет у Београду.

Пипер–Клајн 2013: Предраг Пипер, Иван Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.

Расулић–Кликовац 2014: Катарина Расулић, Душка Кликовац (ур.), *Језик и сазнање – Хрестоматија из когнитивне лингвистике*, Београд: Филолошки факултет.

ИЗВОРИ

РМС: *Речник српскохрватскога књижевнога језика*, I–III. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969, IV–VI, Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.

РСЈ: *Речник српскохрватскога књижевнога и народнога језика*, Београд: Институт за српски језика, Српска академија наука и уметности, 1959– .

RHS: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Daničić Đ. i dr. (ur.), T. I–XXIII, Zagreb, 1880–1976.

РСЈ: *Речник српскога језика* (ур. М. Николић). Нови Сад: Матица српска.

СрпКорп: *Корпус савременога српскога језика на Математичком факултету Универзитета у Београду* http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/

Sketch Engine
https://app.sketchengine.eu/ (Serbian Web (srWac 1.1))

‘Лепа је за изгубити памет.’

ЈЕДНА НОВА НЕСТАНДАРДНА ФОРМА: С ПЕРИФЕРИЈЕ У ЦЕНТАР СИСТЕМА

1. Увод. У истраживању се анализирају семантичке особености и синтаксичка позиција супстандардне конструкције *за* + инфинитив, као и ванјезички фактори који условљавају њену дискурсно разуђену употребу и тенденцију ширења. У оквиру структурне форме коју предлошки инфинитив чини с управном речју разматрају се значењске категорије које се овом конструкцијом исказују, при чему се поступком компонентне и колокацијске методе идентификују значењска обележја лексема у датом споју. С обзиром на карактер предлошког инфинитива, посматрају се његови семантички и структурни еквиваленти, као и могућа непоклапања у погледу синонимичности ових конкурентних средстава.

Употреба конструкције *за* + инфинитив и у писаном и усменом исказу све је заступљенија у савременом српском језику, што показују како примери забележени у електронском корпусу, тако и они који се свакодневно могу чути у средствима јавног информисања и у разговорном језику.[115] Уз то, како примери показују, овај спој

115 Предлошки инфинитив није појава новијег датума. Бележи се, како се у литератури наводи, у текстовима 18. века, али и раније, и стога је често био предмет проучавања готово више од једнога века (Зима, Маретић, Јонке и др.). Дијахроно посматрано, истиче се да је ова конструкција: „најстарија заједничка особина свих писаца 18. ст. […] као замена за зависну, најчешће намјерну реченицу” (Gabrić-Bugarić, 2007: 138).

излази из очекиваног оквира семантичког поља *интенционалности*[116] и у функцији је комплемента лексема-ма различите семантике и форме (нпр. *кафа за понети*; *лед за поиледати*; *забавно за објаснити*; *за очекивати је*; *смањити буџет за срезати трошкове*). Ова се конструкција сматра супстандардном појавом стога што у српском језику важи правило које предвиђа неспојивост предлога и неког глаголског облика (Melvinger 1982; Стевановић 1991: 775; Пипер – Клајн, 2013: 205). Ипак, због приметне учесталости, те сложености њеног значења и тако проистеклим тешкоћама да се лако замени неким домаћим еквивалентним обликом или обрасцем, потребно је сагледати њен значењски потенцијал који је у корелацији са лексичко-семантичким обележјима управних речи, те са синтаксичком позицијом дате конструкције и њеним функционално-стилским доменима употребе. Стога је потребно регистровати лексеме чији је комплемент ова конструкција, потом идентификовати конкурентну стандардну форму и њихове могуће семантичке диференцијалне црте (уп. нпр. *за очекивати је да ће политичари уважити суГестије* и *очекивано је да ће политичари уважити суГестије*).

1.1. Примери на којима ће се испитивати употреба предочене структуре ексцерпирани су из Електронског корпуса савременог српског језика Математичког факултета (ЕК), као и из интернетских извора, те из електронски доступних медијских садржаја и спонтаних, неформалних разговорних ситуација. Основно теоријско-методолошко полазиште заснива се на темељима

116 У језику текстова 19. века, на пример, предлошки инфинитив превасходно се употребљавао у функцији интенционалне допуне (нпр. чисто је метао руку на срце за показати јој како је љуби (МСС, 1861: 71), док је у савременом српском језику ово значење периферно, при чему доминацију преузима у начелу квалификативно значење.

компоненцијалне анализе, при чему ће се у зависности од лексичко-семантичких обележја управних речи примењивати и принципи концептуалне методе. С обзиром на то да ће се истраживати спојивост лексема у датим конструкцијама, лексичке везе посматраће се из перспективе заменљивости на парадигматском плану, што је у основи колокацијске методе. Грађа ће се класификовати према формалним обележјима управних речи (именице, прилози, придеви, глаголи), које ће се предочити на основу фреквентности употребе, при чему ће се посматрати и синтаксичка функција предлошког инфинитива и могућност / немогућност остварења његове конкурентне форме. Посебан аспект анализе подразумева осветљавање нејезичких фактора у којима се могуће налазе разлози за све распрострањенију употребу конструкције *за* + инфинитив.

1.2. С обзиром на то да је предлошки инфинитив обележје и старијих епоха, као и на то да излази из оквира стандарднојезичке норме, те да је особина различитих функционалних стилова и да му се може приписати експресивна вредност, ова је конструкција у литератури осветљавана са различитих аспеката. Начелно се могу уочити три перспективе проучавања везе *за* + инфинитив: (1) истицање ове црте као особине језика једног периода или писца; (2) сагледавање њене позиције у систему стандарднојезичке норме; (3) уочавање њене експресивне вредности у српском језику, те регистровање међујезичких еквивалената у појединим контрастивним истраживањима. Из ових се испитивања могу извести основни закључци: (а) *за* + инфинитив је калкирана конструкција преузета из немачког језика (и/или латинског, италијанског и француског) (према Kuna, 1986, 1990; Тошовић, 2007), присутна у језику Доситеја Обрадовића (Kuna 1970: 211), Јована Рајића (Младеновић 1964: 144), те у језику многих писаца прве половине 19. века (Кашић, 1968: 128; Јерковић 1972:

274; Јерковић 1976: 131; Херити 1983: 307; Суботић 1996: 8; Ченејац 2002; Војновић 2002: 52; Ајдановић 2008: 84–85),[117] при чему се констатује да, већином, кондензује намерну реченицу; (б) будући калкирана, ова се веза у свим истраживањима карактерише као нестандардна синтаксичка особина српског језика (Maretić 1963; Стевановић 1991; Melvinger 1982; Пипер – Клајн, 2013 и др.), с препоруком да је треба заменити глаголском именицом или зависном реченицом; (в) нарочиту експресивну вредност овој конструкцији Б. Тошовић приписује у случајевима када се употребљава изван уобичајених ситуација (нпр. *позоришна представа* „за понети") и када се комбинује са именицама апстрактног значења (нпр. *патриотизам*, *снага*, *зајам*, *кредит за понети*) (Tošović 2007: 399).

1.3. Инфинитив је безличан и непроменљив облик[118] који именује глаголску радњу на најнеутралнији начин

117 Неки истраживачи везују употребу ове конструкције и за раније епохе, према наводима А. Стојановића (2012) то су текстови из 16. века из дубровачко-далматинске књижевности. Потврду за ово аутор налази у Рјечнику ЈАЗУ: „Njeki budu za plaćat desetine / I prvine veoma tijesni i lakomi" (РЈАЗУ 5: 886) (Стојановић 2012: 70). Тошовић налази потврду за употребу ове конструкције код П. П. Његоша: „Хајте мени под мојим шатором,/ […] / за примити од мене дарове […]", констатујући на крају „da je prijedložni infinitiv dosta čest u srpskom jeziku, iako on nije bio kao hrvatski podložan njemačkom i italijanskom jeziku" (Tošović 2007: 395; 400).

118 Према резултатима дијахронијских истраживања И. Грицкат (1975: 87–89), која су обухватила шири корпус индоевропских језика, инфинитив се од најтешњег везивања за управну реч (нпр. помоћни глагол) почео осамостаљивати и употребљавати чак и као независни синтаксички члан. Чињеница је да су развој и губљење овог глаголског облика из неких јужнословенских језика и говора балканског језичког савеза били условљени његовом специфичном природом. Њиме је именована радња која постоји као таква у апстракцији, о чему говори сам грчки термин (Грицкат 1975: 86), па је инфинитив доприносио заокруживању недовољно семантички уобличене управне речи на коју се наслањао (Ајдановић – Ружић 2015: 126).

и стога нема широк домен синтаксичких функција (Пипер и др., 2005: 470). Према резултатима дијахронијских истраживања И. Грицкат (1975: 87–89), која су обухватила шири корпус индоевропских језика, инфинитив се од најтешњег везивања за управну реч (нпр. помоћни глагол) почео осамостаљивати и употребљавати чак и као независни синтаксички члан. Чињеница је да су развој и губљење овог глаголског облика из неких јужнословенских језика и говора балканског језичког савеза били условљени његовом специфичном природом. Њиме је именована радња која постоји као таква у апстракцији, о чему говори сам грчки термин (Грицкат 1975: 86), па је инфинитив доприносио заокруживању недовољно семантички уобличене управне речи на коју се наслањао (уп. Ајџановић – Ружић 2015: 126). Општи закључци аутора који се баве поређењем савременог и старог стања што се тиче употребе инфинитива могу се свести на следеће: (1) инфинитив је у ранијим фазама српског књижевног језика био далеко фреквентније синтаксичко средство, (2) имао је превагу у односу на конструкције са немобилним презентом, (3) као средство кондензације није био лексички ограничен као што је то случај у савременом језику (Дражић–Ајџановић 2010: 303).[119] Са друге стране, увидом у врло широку и разнолику грађу, констатује се експанзија предлошког инфинитива, уз ширење спектра управних речи са којима се повезује.[120]

119 Оваква превага инфинитива у старијем језику углавном се објашњава могућношћу његове употребе како у таутосубјекатским, тако и у хетеросубјекатским ситуацијама, док се у савременом језику појављује углавном уколико су идентични вршиоци радње означене њиме и радње означене управним предикатом.

120 И. Грицкат уочава да се семантичко раздвајање управне речи од њене инфинитивне допуне одражава и „на ширење спектра управних речи на које се наслањају инфинитиви са значењем намере или циља” (1975: 92).

Стога се надаље анализира спојивост овог инфинитива и других лексичких средстава на формалном плану, при чему се идентификују семантичке вредности које формализује ова конструкција, с претпоставком да ће примарно значење циља или намере (нпр. *а ја да монтирам и демонтирам класицизам за уводити злу времену* (Политика, 2005)), преко субпоља намерно-наменске интерференције (Ковачевић 1989: 187) (нпр. *кафа за понети* (ЕК)), бити транспоновано у значењске оквире квалификативности у ужем смислу (нпр. *Фјодор Крилович Кирјер је велики мајстор за направити шушељ* (ЕК)). Што се пак тиче предлога *за*, у РМС дају се бројна значења, од којих је најопштије значење квалификативности сведено на конструкцију `коме или чему нешто служи, за шта је нешто намењено (*вода за пиће*, *пут за моторна возила*)`, (значење 4.в) и `чега је неко достојан, шта заслужује (*успех за дивљење*, *поступка за осуду*) (значење 5.в.) Уочљиво је да су управне речи именице које се детерминишу структуром *за* + акузатив, док насупрот овоме у анализираној грађи предлошки инфинитив колоцира са формално разуђенијим средствима, ширећи при томе домен својих синтаксичких функција (нпр. *било је забавно за објаснити му* (ЕК), *овај је тежак за разумети* (ЕК), *њихови успеси нису ни за принети* (ЕК)).

2. Анализа. У оквиру посматраних триста примера уочљива је доминација именица као управних речи у анализираној конструкцији. С обзиром на потискивање структуре *за* + инфинитив из категорије финалности и њено транспоновање у категорију квалификативности, очекивана је ниска фреквентност глагола као семантичког тежишта ових веза (нпр. *да ли треба смањити буџете у 2009. за срезати трошкове?* (Политика, 2009)).[121]

121 Дијахронијска истраживања, како је већ констатовано, показују да се предлошки инфинитив у функцији кондензатора

Примарно полазиште јесте структурни образац у оквиру којег се посматрају значењска обележја његових конституената, да би се након тога утврдила семантичка корелација између различитих формалних средстава.

2.1. Највећи број именица за које се везује предлошки инфинитив има обележје /живо-/ и /конкретно+/, при чему предњаче оне из тематске групе `храна и пиће`, док се глаголска лексема своди готово по правилу на *īонеīи*.[122] Ово имплицира постојање једног релативно новог ванјезичког ситуационог оквира који подразумева конзумирање намирница ван простора у којем се припремају (*Феномен "кафе за īонеīи" све īоīуларнији међу Беоīрађанима* (*Полиīика*, 2007)). Овај пример потврђује

намерне реченице бележи у великом броју примера: Разуме се, дакле, да за моћи праведни суд изрећи, ствар најпре подробно иследити ваља (Природно право, стр. 116); Владатељ сва средства употребити може [...] за достићи к определенију државе (Природно право, стр. 113) (Петровић & Војновић, 2005: 82). Осим тога, текстови 19. обилују овом структуром и са намерно-наменским значењем а репрезентативни тип текста јесу лекаруше у којима се срећу примери, обично наслови, следећег типа: за очернити косу, за истребити ваши, за утврдити зубе, за не опити се скоро (уп. Ајџановић, 2008: 85). Не бележе се, међутим, примери у којима би ова конструкција имала чисто квалификативно значење.

122 Анализирајући употребу конструкције за + понети, Тошовић издваја тринаест тематских група именица уз које се везује: 1. храна (бурек, доручак, једно јаје, колач, пица, сендвич, протеини, српска храна, зејтин), 2. пиће (кафа, здрава вода), 3. делови тела (глава, голе груди), 4. предмети (бочица, експонати, играчке, књига, кондом, опушци, пешачки прелаз, пустињски песак, стварчица, зебра, звучник), 5. апстрактни појмови (бројке, категорија, минимум, облик, патриотизам, снага, теорија), 6. култура и уметност (балет, биоскоп, филм, композиције, опера), 7. разонода (грчка песма, хороскоп, песма, празник, забава), 8. електроника (дигиталне зезалице, мултимедија, Онлине), 9. квалификација/квантификација (бедан, пола), 10. финансије (кредити, зајам), 11. деиктичност, указивање (ово, што), 12. начин (лако), 13. разно (екологија, Fornetty, крађе) (Tošović 2007: 396).

наведену констатацију, нарочито с обзиром на то и како се именује овај ентитет (*феномен*), и како се ортографски истиче у писаном тексту (*наводници*). Наведено илуструју следећи примери, забележени махом у новинским текстовима, с претпоставком да је њихов извор разговорни језик:

Али, сада највише волим да купим "*кафу* за понети" (*Политика*, 2007)
Сматрам да ће ускоро конзумација "*кафе* за понети" да буде заступљена са 30 одсто у односу на укупну продају кафе у локалима (*Политика*, 2007)
Он истиче да проценат продаје "*кафе* за понети" расте из месеца у месец за 15 одсто (*Политика*, 2007)
који нуде најразноврсније вегетаријанске, или салате са месом и све су у малим *порцијама* "за понети" (*Политика*, 2008)
Београд Ручак с ногу, *салата* "за понети" (*Политика*, *2008*)
мала породична кујна, са *храном* за понети, и једна солидна апотека (*Политика*, 2010)
ресторани са *храном* за понети (*ИНФОтека*, 2005)
или да узму лагани *оброк* "за понети" (*Политика*, 2008)
Девојчице су биле остављене у соби са играчкама и разним *ђаконијама* за прегристи (www.rts.rs,.2008)
Ћевапи за понети (*Политика*, 2009)
Ево, ја ћу још једно *пиво*, за понети. (Ђурђевић, М. *Леш у фундусу*, 2005)
Скакавци за појести (www.rts.rs, 2009).

Следећу групу чинили би спојеви са именицама разнородне семантике којима се денотирају предмети и појаве, при чему се издвајају савремени технолошки апарати. Јасно је да се и овде ради, када је у питању спрега са глаголом *понети*, о горепоменутој мотивацији ванјезичким околностима, тј. о предметима који нису нужно везани за један одређени простор (нпр.

комӣјуӣер, *ӣуњач*, *аӣарӣ* и сл.). С друге стране, ова конструкција генерише, уз проширен инвентар глагола (*ӣросӣрӣи*, *ӣозајмиӣи* и сл.) и додатну експресивну компоненту, субјективни (иронични) став аутора (нпр. *зебра за ӣросӣрӣи на уӣоӣребу ӣолиӣичарима*).

сваки телефон ће убудуће све више бити "*комӣјуӣер* за понети" (*Полиӣика*, 2007)
Пуњач за понети (http://www.tech-lifestyle.com/)
Есӣресо аӣарӣ за понети (http://www.tech-lifestyle.com/)
Ле шоп музички комисион, *кларинеӣи* за понети, синтисајзери за шилибајзери и ритам машине за момке фине. (*Полиӣика*, 2000)
Духовити, какви су већ наши момци, креирали су покретну "*зебру* за прострти" на употребу политичарима ако им устреба да је поставе и некажњено пређу улицу (*НИН*, 2002).
Порше за понети (*Полиӣика*, 2007)
па зато има "Филипсово" огњиште на струју са *керамичком ӣлочом* за понети када га буду протерали (*Полиӣика*, 2007)
Напустио сам штанд "*ӣоршеи* за понети" (*Полиӣика*, 2007)
Уживанција за најмлађе, *иӣрачка* за позајмити (*Полиӣика*, 2007)
Кошница за понети (www.rts.rs)

Засебну групу чини мањи број именица са обележјем махом /конкретно -/, чији колокациони опсег обухвата већи број глаголских лексема, чиме степен експресивности расте, што ову групу лексичких спојева ставља на периферију овог семантичко-формалног средства за исказивање квалификативности. Ови примери, наиме, потврда су да конструкција *за* + инфинитив, чини се, губи само идиоматизовани карактер (*кафа за ӣонеӣи*) и постаје продуктивна, што потврђују разнолике како именичке, тако и глаголске лексеме у њој (*сӣоразум за заштити*, *средство за ӣобудиӣи*, *избори за биӣи или не биӣи* и сл.):

Међународни *споразум* за заштитити живот на мору (*Закон о потврђивању европског споразума о међународном транспорту опасног терета*)

Одлучивање о *захтеву* за заштитити законитости Члан 440. (*Законик о кривичном поступку*)

Она је оценила да овогодишњи избори "нису обични, ово су *избори* за бити или не бити наше земље и народа". (*Политика*, 2000).

Микроплаћања: *Хороскоп* за понети (Е-Пресс, 2002)

Да ли може да се каже да смо "Лутајућим Бокељом" добили упаковани Медитеран, "*лето* за понети"? (*Политика*, 2007)

албум "*Осећања* за понети" (*Политика*, 2008)

Сјајан *филм* за погледати и озбиљна тема за размишљање (*Политика*, 2010)

Не само зато што је то страшно *место* за бити и опстати већ и зато што је то бескрајно уносан посао а "жетва непрестана" (*Политикин културни додатак*, 2002).

Примери типа *филм за погледати* и *место за бити* диференцирају се од осталих у овој групи по томе што је у семантичком садржају управне лексеме инкапсулирано значење експлицираног глагола у форми инфинитива. На тај начин се интензификује квалитет исказан детерминатором (*сјајан филм*, *страшно место*), те се уноси модална и консекутивна значењска компонента: *сјајан филм за погледати* → *толико сјајан филм да га треба погледати*; *страшно место за бити* → *толико страшно место да је на њему тешко боравити*. Оваква интерпретација наведених примера могућа је стога што су у њима именице двоструко модификоване, тачније придевски детерминатор омогућује секундардну детерминацију последичног типа (уп. нпр. *сјајан филм за погледати* : *филм за погледати* – не постоји еквиваленција јер се у другом примеру задржава само модална компонента значења: *филм који треба погледати*).

У групи примера са именицом као управном речју као конкурентно стандардно језичко средство може се остварити релативна реченица (*иīрачка за изнајмиūи → иīрачка која се изнајмљује / може изнајмиūи*), односно у мањем броју примера консекутивна (*сјајан филм за пої̄ледаūи → филм је ūолико добар да іа ūреба пої̄ледаūи*).

Узимајући у обзир изворе у којима су забележени ови примери (новински чланци, закони, интернетски извори), те контекст у којем су употребљени, закључује се да се предност даје инфинитиву у односу на реченични предикат као економичнијем језичком средству, нарочито када је у питању онај сегмент публицистичког стила који се односи на наслове и рекламе. У том контексту ова кондензована форма уклапа се у обележја језика реклама који је „штур, јер за рекламну поруку нема много времена – она мора брзо и ефикасно да се уреже у свест примаоца" (Klikovac 2008: 131).

2.2. Прилошке и придевске везе са предлошким инфинитивом обједињене су овде будући да су управне речи (у анализираној грађи прилози, ређе придеви) повезане семантичким обележјем евалуације, док се инфинитивном конструкцијом њихова семантика конкретизује, сужава. Најчешће управне речи јесу лексеме углавном са негативном конотацијом *немої̄ūе*, *комūликовано*, *ūешко*, *ружно* чија се семантика допуњује лексемама у инфинитиву у функцији комплемента са значењем рестриктивне квалификације. Тако у примеру *комūликован задаūак за објасниūи деци* задатак не мора бити компликован у сваком смислу, уопште, него само у односу на радњу о којој реферише предлошки инфинитив.[123] Примери који излазе из ове скупине су малобројни и у њима се предлошким

123 Будући да се ради о прилозима и придевима који, услед фреквентне употребе, шире спектар својих значења, у овом случају конкретизују значење у одређеној ситуацији комплетом у форми предлошког инфинитива (уп. Драгићевић 2001: 198–199; Ајдановић 2014: 82).

инфинитивом не ограничава опсег значења управног придева већ се оно интензификује, те се изражава могућа (неостварена али не и невероватна) последица: *лепа је за изгубити памет* → *толико је лепа да човек од њене лепоте може изгубити памет* (уп. Vukojević 2008: 450).[124] Као илустрација горенаведеног издвајају се следећи примери:

Лепо за видети (http://www.panoramio.com/photo/)
То није *тешко* за схватити
И колико би коштао такси до Трте-Мрте Центра, *немогуће* за изговорити, па сам им пружила цедуљицу (Ђурђевић, М. Трећи сектор или сама жена у транзицији)
Мало *компликовано* за извести пред више стотина људи? (Ђурђевић, М. Убиство у Академији наука)
То је било *забавно* за објаснити му (Ђурђевић, M. Treći sector)
коју даме заогрнуте крзнима у елегантном (за копирати готово *немогуће*) лаганом луку приносе устима (*Политика*, 2001)
све је некако лежерно и у исти мах *ружно* за видети (*Политика*, 2009)
а језик је овде и за рођене домороце *тежак* за разумети (*Политика*, 2010)
логично је за претпоставити да ће се она наћи на списку награђених аутора (*Политика*, 2010)
показало да је „ући у војне авантуре без одлуке СБ у 21. веку далеко *теже* за очекивати него што је било у деведесетим" (www.rts.rs, 2010)
она је *лепа* за изгубити памет (разговорни језик).
Као конкурентно стандарднојезичко средство пред-

124 Анализирајући инфинитивне последичне конструкције, Л. Вукојевић долази до сличних закључака истичући, када је у питању последична интерпретација примера са придевом као управном речју, следеће: „Prijedložnoinfinitivna skupina pojačava pridjev označujući visok stupanj svojstva, tj. kakvoće. Izricanje visokog, najvišeg stupnja omogućuje neostvarena, ali moguća posljedica koja je uvijek i posve nesumjerljiva s pridjevom s kojim je povezana" (Vukojević 2008: 250).

лошком инфинитиву уз прилоге, односно придеве, остварује се допунска реченица (*лепо за видети → лепо да се види*) или беспредлошки инфинитив (*лоїично је за претпоставити → лоїично је претпоставити*), тј. ретко консекутивна реченица (*тежак језик за разумети → језик је толико тежак да се не може разумети*).

2.3. Предлошки инфинитив у споју с глаголима показује изразитију тенденцију колоцирања с копулативним глаголом *јесам* и при томе је семантика глагола у инфинитиву углавном у домену когнитивно-перцептивне категорије (*претпоставити*, *веровати*, *осудити*, *очекивати* и сл.), којима се исказује или интензификација радње у субјекатској реченици (нпр. *за невероватн је колико су їлупи*) или се она квалификује. С друге стране, предлошким се инфинитивом постиже ефекат субјективне процене и извесне дистанце према радњи исказаној у допунској реченици (нпр. *за претпоставити је да постоји и трећи много јачи фактор*). Ове семантичке карактеристике имплицирају то да ће се као очекивана конкурентна форма предлошком инфинитиву у оквирима норме стандардног језика појавити или прилози[125] (за очекивати – очекивано је) или сложени глаголски предикат има модално значење (*за претпоставити је – може се претпоставити*; *за осудити је* : *треба осудити*).

> *За претпоставити је* да постоји и трећи много јачи фактор чија се реч слуша подједнако пажљиво и у Београду и у Загребу (*Политика*, 2010)
> На то су ми неки од просветара рекли да деца свашта причају и да им *није за веровати* (ЕК)
> У наредним месецима и годинама *је за очекивати* да ове каматне стопе буду ниже (*Политика*, 2010)

125 Чини се да ипак не постоји потпуна семантичка еквиваленција између прилога и предлошког инфинитива будући да се прилозима имплицира обележје /реализованост +/.

За очекивати је да ће, упркос отпору дела опозиције и јавног мњења, бити решени неки од најмање спорних предмета (*Политика*, 2010)
за очекивати је да главни град има и најпапреније цене у забавиштима – али није тако (*Политика*, 2010)
(www.rts.rs, 2010)
Пошто је сада политичка клима мало повољнија *за очекивати је* да се то деси ускоро (www.rts.rs, 2010).

У малом броју примера предлошки инфинитив везује се за пунозначне глаголе, односно глаголско-придевске изразе и кондензује намерну реченицу као стандардној-езичку форму:

Не обавести обвезника да је *за поднети* захтев, односно поднесак, *дужан да плати* таксу прописану тарифом за списе и радње[126] (*Закон о републичким административним таксама*)

А ја да *монтирам* и *демонтирам* класицизам *за уподити* злу времену (*Политика*, 2005)
Да *ли треба за срезати* трошкове и *смањити* буџете у 2009? (*Политика*, 2009).

3. Закључак. Како се може видети из анализиране грађе, предлошки је инфинитив моћно средство кондензације услед своје сажете форме, апстрактне семантике и могућности обезличавања исказа. Додатни разлози овакве експанзије наведеног језичког средства јесу то што се врло економичном формом у исказ уносе и додатне семантичке и прагматске компоненте – модалност, препорука, консекутивност, дистанцираност или ублажавање изнетог става говорнога лица. Стога је везан

126 Ова се конструкција може интерпретирати и као кондензована са адјективизираним пасивним партиципом у акузативу (за поднесен захтев обвезник је дужан да плати таксу).

пре свега за разговорни стил, из којег продире у језик медија и то онај сегмет где се сажетошћу исказа постиже ефекат веће пажње реципијента – рекламе и наслови. Његова спојивост излази из оквира именица и све је распрострањенији у везама с прилозима, придевима и (мање) глаголима, при чему се показује присуство разуђенијег инвентара и глаголских лексема у инфинитиву и управних речи. Закључује се да је ова формално-садржинска језичка јединица још једна у низу средстава за исказивање квалификативности, која је, дијахроно гледано, секундарни продукт примарно намерне и наменско-намерне семантичке категорије. Из свега наведеног произилази да је, иако супстандардна форма, употреба предлошког инфинитива мотивисана како језичким тако и нејезичким разлозима, те је или експресивније језичко средство од стандарнојезичких форми или је, како пракса показује, конкурентна форма ретко у употреби због своје сложености у структурном погледу. Стога је, судећи бар према бројним анализираним примерима и широком семантичком опсегу управних лексема те све разуђенијим значењима лексема у облику инфинитива, оправдано имати флексибилнији став према овој конструкцији у оквирима норме, нарочито када су у питању одређени домени употребе где економичнији исказ има експресивну вредност. Овоме у прилог долазе закључци овога истраживања који су показали да често нема потпуне еквиваленције у значењу предлошког инфинитива и нормативно прихватљивих конкурентних средстава.

ЛИТЕРАТУРА

Ајџановић 2008: Јелена Ајџановић, *Кондензација адвербијалних значења у књижевном језику код Срба у XIX веку*, Нови Сад: Филозофски факултет.

Ајџановић 2014: Јелена Ајџановић, *Прилошки предикатски изрази у књижевно-научном дискурсу*, Нови Сад: Филозофски факултет.

[E-disertacija: https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/ 2019/978-86-6065-511-2]

Ајџановић–Ружић 2015: Јелена Ајџановић, Владислава Ружић, „Циљни инфинитив у књижевном језику код Срба у 19. веку и данас", у: Ј. Грковић-Мејџор и В. Ружић (ур.), *Лингвистичке свеске* 10, *Српски језик и његове норме* (*дијахроно-синхрони*) *аспекти*, Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, 124–143.

Војновић 2002: Јелена Војновић, „Синтаксичке допуне и одредбе у језику Јована Стерије Поповића", *Прилози проучавању језика*, 33, 41–58.

Грицкат 1975: Ирена Грицкат, *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд: Народна библиотека СР Србије.

Драгићевић 2001: Рајна Драгићевић, *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику. Творбена и семантичка анализа*, Београд: Институт за српски језик САНУ – Библиотека Јужнословенског филолога.

Дражић–Ајџановић 2010: Јасмина Дражић, Јелена Ајџановић, „Употреба инфинитива у новинском тексту (паралела српски и хрватски)" у: Tošović, B. (ur.), *Razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika. Gramatika. Slawische Sprachkorrelationen*, 3, 301–313.

Јерковић 1972: Јован Јерковић, *Језик Јакова Игњатовића*, Нови Сад: Матица српска.

Јерковић 1976: Јован Јерковић, *Језик Богобоја Атанацковића*, Нови Сад: Матица српска.

Кашић 1968: Јован Кашић, *Језик Милована Видаковића*, Нови Сад: Филозофски факултет.

Ковачевић 1989: Милош Ковачевић, „Интенционалне конструкције у Доситејеву језику", *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXXII/2, 177–191.

Младеновић 1964: Александар Младеновић, *О народном језику Јована Рајића*, Нови Сад: Матица српска.

Петровић–Војновић 2005: Владислава Петровић, Јелена Војно-

вић, „Употреба инфинитива у текстовима са почетка 19. века", *Научни саст̄анак славист̄а у Вукове дане*, 34/1: 71–89.

Пипер и др. 2005: Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синт̄акса савременоīа срп̄скоī језика. Прост̄а реченица*. Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска.

Пипер–Клајн 2013: Предраг Пипер, Иван Клајн, *Норма̄тивна īрама̄тика срп̄скоī језика*, Нови Сад: Матица српска.

Стевановић 1991: Михаило Стевановић, *Савремени срп̄скохрва̄тски језик* II. *Синт̄акса* (5. изд.), Београд: Научна књига.

Стојановић 2012: Андреј Стојановић, „Предлошки инфинитив у српскојезичној научној прози XVIII–XXI века", *Ст̄иил*, 11, 67–83.

Суботић 1996: Љиљана Суботић, „Језик Стеријиних правних списа (Инфинитив – нека значења и функције)", *Научни саст̄анак славист̄а у Вукове дане*, 25/2: 79–84.

Херити 1983: Питер Херити, *Књижевни језик Емануила Јанковића*, Нови Сад: Матица српска.

Ченејац (1999–2001): Исидора Ченејац, „Инфинитив у *Меморарима* Проте Матије Ненадовића", *Прилози п̄роучавању језика*, 30–32: 97–121.

*

Vukojević 2008: Luka Vukojević, „Infinitivne posljedične konstrukcije", *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 34, 449–462.

Gabrić-Bugarić 2007: Darija Gabrić-Bugarić, „Književnojezična norma franjevačkih pisaca 18. stoljeća – sastavnica jezično-standardizacijskih procesa", *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 133–145.

Heriti 1983: Piter Heriti, *Književni jezik Emanuila Jankovića*, Novi Sad: Matica srpska.

Klikovac 2008: Duška Klikovac, *Jezik i moć*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Kuna 1970: Herta Kuna, *Jezičke karakteristike književnih djela Dositeja Obradovića*, Sarajevo: Akademija Bosne i Hercegovine.

Kuna 1977: Herta Kuna, „Talijansko-latinski uticaji u jeziku bosansko-hercegovačkih franjevaca XVII i XVIII v.", *Naučni sastanaka slavista u Vukove dane*, VI/1, 373–385.

Maretić 1963: Tomo Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* (3. izd.), Zagreb: Matica hrvatska.

Melvinger 1982: Jasna Melvinger, „Supstandardni prijedložni infinitiv i odgovarajuća sintaksička sredstva u hrvatskom književnom jeziku", *Jezik*, XIX/3, 74–76.

Tošović 2007: Branko Tošović, „Neke tendencije u ekspresivnoj sintaksi glagola", *Zbornik Matice srpske za slavistiku*, 71–72, 391–404.

‘Стари лалошки валс’

СТАРИНСКО И ПОЕТСКО У ПЕСМАМА ЂОРЂА БАЛАШЕВИЋА

1. Уводне напомене. У овом раду биће анализирана лексика у песмама новосадског кантаутора Ђорђа Балашевића, *панонскої морнара просте душе словенске*,[127] рођеног у граду са *дубоком* и *страшном* реком, *преком пред зору*, који је превише *сниваo* и није много марио за школу и дипломе и увек био *само свој*. Срећом, рекло би се из ове перспективе. Регионално одређење испитиване лексике – војвођанска лексика[128] – наметнуто је самим регистром у Балашевићевим песмама тематски везаним за Војводину, а уже Бачку односно Нови Сад, и на крају – Салајку.[129]

Следећи став Драгољуба Петровића, редактора *Речника српских говора Војводине*, „да је свака реч *дијалекатска* увек када се среће као интегрални елеменат одређеног *дијалекатскої лексичкої система* без обзира на

127 Курзивом су наведени оригинални делови Балашевићевих стихова.

128 Овакво одређивање лексике издвојене из Балашевићевих песама упућује на то да је она овде присутна у већој мери него у другим регијама нашег језичког простора.

129 Када говори о типовима језичких варијетета, Ранко Бугарски прави дистинкцију између варијетета, као неутралног термина, идиома, дијалекта и вернакулара, при чему овај последњи означава свакодневни, нестандардизовани језик неког града или краја (Бугарски 2009: 23).

то какав је њен однос према стандардном језику" (РСГВ 2000: 11), можемо рећи да поетика Балашевићевих песама из тог тематског круга почива и на употреби дијалектизама. Наиме, дијалекат као језички варијетет који своју комуникацијску функцију остварује на одређеном лингвогеографском простору међу говорницима који се њиме служе може се употребљавати и у друге сврхе, нарочито поетске – у књижевности, позоришној и филмској уметности, музици итд. Без обзира на вид уметности у којој су присутне карактеристике одређеног дијалекта, њихова је улога јединствена – оне треба да што аутентичније дочарају одређени локалитет, људе који на њему живе, њихове обичаје, традицију и кулутру.[130]

2. Напомене о корпусу. Корпус за истраживање чине текстови Балашевићевих песама са постојећих издатих синглова и албума,[131] које су писане за извођење уз музичку пратњу и прво снимљене као музичке нумере, а

130 Такву функцију дијалекат има и у Коштани Боре Станковић, у Петријином венцу Драгослава Михајловића, Самотињи Радише Драгићевића. Међу писцима који су писали дијалектом издваја се Стеван Сремац, који је два своја најчувенија дела Поп Ћиру и поп Спиру и Зону Замфирову написао на два изразито различита дијалекта – банатским говором војвођанског поддијалекта и нишким говором призренско-тимочког дијалекта, и по томе је јединствен у српској књижевности.

131 То су синглови: *У раздељак те љубим* 1977, *Христофоре, црни сине* 1978, *Рачунајте на нас* 1978, *Опрости ми, Катрин* 1979, *Панонски морнар* 1979, *Први јануар поподне* 1979, *Марина* 1980, *Прича о Васи Ладачком* 1980, *Трипут сам видео Тита* 1981, *Хеј чаробњаци, сви су вам ђаци* 1982, *Полууспаванка* 1987; албуми: *Мојој мами, уместо матурске слике у излогу* 1979, *Одлази циркус* 1980, *Пуб* 1982, *Целовечерњи The Kid* 1983, *003* 1985; *Бездан* 1986, *У твојим молитвама – баладе* 1987, *Panta rei* 1988, *Три послератна друга* 1989, *Марим ја* 1991, *Један од оних живота* 1993, *На послетку* 1996, *Деведесете* 2000, *Дневник старог момка* 2001, *Рани мраз* 2004, који су преузети са интернетске презентације /www.balasevic.info/, јер у писаном облику нису сви објављени.

тек касније, неке од њих, у виду избора песама са плоча, објављене у писаној форми (*Рачунајте на нас* и *Додир свиле* 1997).[132]

Целокупан његов опус (говорни и писани) могао би послужити као репрезентативан корпус за истраживања говора Новог Сада, како с аспекта лексиколошке анализе, тако исто и фонетске (посебно артикулација појединих гласова, пре свега појединих вокала и палаталних струјних сугласника [ш] и [ж], као и неких прозодијских карактеристика, нпр. преношење акцента на проклитику, затим контракција гласовних група *-ао*, *-ео*, *-уо* типа *им'о*, *иш'о* и др., редукција вокала у различитим позицијама типа *ил'*, *ал'*, губљење или замена гласа *х* и др.) и граматичке (чувају се неки стари падежни облици: *на свечари, на таљиīа*, присвојна заменице за 3. л. увек је у облику *њин* (у парадигми *од њини, њинима*), предлог *с(а)* често се јавља у форми *со, сас,* изражена је употреба неодређеног придевског вида *меса бела*, наставак *-ем* у 1. л. презента *волем*, наставак *-иду* у 3. л. мн. презента *īравиду*, облици *ондак, једаред* и др.). За ову прилику, међутим, изабрана је само лексика, те ће анализом бити обухваћен онај лексички слој у његовим песмама који има регионални, дијалекатски карактер.

3. Још неколико речи о песмама Ђорђа Балашевића. Песме Ђорђа Балашевића препознатљиве су по много чему. То је у основи лирска поезија сентименталних нота у којој преовлађују мотиви љубави, пријатељства, слободе, пролазности, живота и смрти, али исто тако и ангажована поезија у којој се коментаришу актуелне

132 Балашевић је уз набројане песме написао и објавио и различите прозне текстове, романе *Три īослераīна друīа* (1991), *Један од оних живоīа* (1997), књигу новинских коментара *И живоī иде даље (све даље одавде...)* (1993), сценарио за ТВ серију *Сīецијална редакција*, сценарио за филм *Као рани мраз* и дао бројне интервјуе објављене и снимљене у јавним медијима.

политичке прилике, региструју социјална и друштвена збивања у тренутку и средини у којој живимо. Оно што без сумње његове песме чини препознатљивим, по чему је он јединствен на домаћој музичкој сцени и због чега је вољен, јесу речи песама. Његове песме увек имају причу (наративне елементе), смислену, довршену, вишеслојну, животну. Причу која се пева, коју, како сам Балашевић објашњава „десетине хиљада људи изговара углас, као заклетву, или шапатом, као молитву пред одлазак на починак".[133] Балашевић је спретан са речима, зна како да их преведе у смисао, да допре до суштине, да погоди лирску дубину, да опише, дочара, објасни, насмеје, иронише, речима поткачи. Његове песме обилују вешто брушеним стиховима, неретко блиским сентенцијама, способним да изразе најтананија људска осећања и неумољиве животне истине, тешко изрециве. Зато не чуди да је популарност њихова велика и да поред општег поетског и музичког дојма пажњу у њима привлачи и језик. А језик Балашевићев је у многим песмама тенденциозно месни – говор Салајке, Новог Сада и шире говор Бачке и Војводине. Језик по коме би свако могао да препозна његов Нови Сад, и њега као кантаутора са високом, стеченом и развијаном, компетенцијом за месни говор. Песме које за предмет певања имају Нови Сад и Војводину, њихове обичаје, људе, догађаје и менталитет, могу се издвојити у засебну скупину (без претензија на било какву класификацију књижевно-теоријског типа); то и сам Балашевић чини у књизи *Додир свиле* обједињујући их поднасловом *Стари лалошки валс*, према називу једне од њих. Ту су се нашле *Прича о Васи Ладачком*, *Лепа протина кћи*, *Ратник паорскої срца*, *Ал' се некад добро јело*, *Последња*

133 Балашевић, Ђорђе (2001). *Додир свиле: песме које су отпевале своје.* Зрењанин: Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин", стр. 6.

невеста, *Син јединац*, *Дођошка*, *Девојка са „чардаш” ноīама*, *Ноћ кад сам ӣрейливао Дунав*, *Цитрон ӣесма*, *Слабо диваним маџарски*, *Панонски морнар*, *Ћалетова ӣесма*, *Стари лалошки валс*. Списку се могу додати још цела „војвођанска” *Љубио сам снашу на салашу*, *Намћор*, *Шуīар реӣ*, као и песме са последњег албума *Рани мраз*: *Ацо брацо*, *Чивутски врт*, *Кере варошанке*, *Лађарска серената*, *Боже, боже*, *Галициа*, *Твој неко*, *Малиīанска*, *Ја вас, канда, знам?*, *Пред задњи снеī*, *Као рани мраз*.

4. Предмет, задаци, циљеви истраживања. Значајан слој лексике у Балашевићевим песмама чини лексика војвођанског поддијалекта. Упоређивањем песама које за предмет имају Војводину у најширем смислу (горе побројане), и оних других које немају, запажа се да заступљеност тзв. војвођанске лексике (и не само лексике, већ и других језичких црта) у њима није подједнака. У већој мери присутна је у оним о Војводини, у мањој мери у овим другим. Све то упућује на закључак да војвођанска лексика, када је у песми наглашено присутна, има посебну стилску функцију.

Имајући то у виду, следећи досадашња истраживања дијалекатске лексике, покушали смо да ексцерпиране лексеме из Балашевићевих песама објединимо у одговарајуће семантичке (тематске) групе, и да их на тај начин представимо у раду. Настојали смо да списак буде што потпунији. Нисмо регистровали учесталост њиховог појављивања у песмама, премда овај податак може бити релевантан показатељ њихове актуелности – уобичајености и присутности у говору. Основни циљ нам је био да испитамо однос дијалекатске лексике према стандардној језичкој, што би могао бити један од показатеља њеног статуса у савременом говору Новосађана, те да укажемо на функцију коју дијалекатска лексика остварује у песмама Ђорђа Балашевића.

Анализом ће бити обухваћене песме из круга тзв. војвођанских песама, док ће остале послужити као контролни извор. То значи да ће лексика војвођанског поддијалекта бити ексцерпирана из свих Балашевићевих песама, како би се утврдио њен састав и удео у целокупном његовом опусу као репрезенту новосадског говора, али ће њена функција бити показана само на примеру песама које за предмет имају Војводину, Нови Сад, њихове људе и обичаје, будући да тек у њима остварује особену стилску функцију.

5. Анализа. Лексеме забележене у корпусу разврстане су најпре у пет основних семантичких скупина (1. акција, 2. време, квантитет, 3. живи свет, 4. материја, 5. односи), које су затим подељене на тематске подгрупе. Грађа је презентована азбучним редом без укључивања семантичке и фреквенцијске хијерархизације. Напомињемо да лексика унутар једног тематског регистра (нпр. биљке или јело и пиће), може припадати и другим тематским целинама, због семантичког потенцијала већине пунозначних речи, те могућности семантичких трансформација (биљка > јестив плод те биљке; посуда > партикуларизатор и сл.), као и због значењске блискости појединих група. С друге стране, поједине се лексеме не уклапају у потпуности у одређене подгрупе, али се због неког периферног семантичког обележја могу у њих сврстати (нпр. *солдат̄* : занимања). Код вишезначних лексема, када посматрано значење лексеме није примарно у њеној семантичкој структури, у загради је наведена семантичка реализација на коју се оно односи, нпр. *лајат̄и* (псовати), *камара* (мноштво) и сл.

АКЦИЈА

ЗАБАВА: бирцуз, биртија, граја, језушка, керефеке, машкаре, пајзл, проћердати, разбуцати, сватови, спирити, спискати, шатра, шенлучити

МУЗИКА: бећарац, гајде, свирац, тамбура, тамбурица, чардаш

ПОКРЕТ: бегати, врнути се, ђипати, лондрати, мувати се, нагарити, променада, шпацирунг, шпалир

ПРЕВОЗНА СРЕДСТВА: каруце, лађа, таљиге, фијакер, шајка

КВАНТИТЕТ

ВРЕМЕНСКИ ПЕРИОД: вечер, занавек, једаред, лански, напослетку, навек, ономад, улето, ферије, часом

ИНТЕНЗИТЕТ, КОЛИЧИНА: вангла, ванглица, здраво (веома), камара (мноштво), кнап, крајцара, мало, политра, туце, у вр' главе, фићок, фртаљ, шпарати

ЖИВИ СВЕТ

БИЉКЕ: багремов прут, бостан, дивљи кестен, дуд, дуња, ђурђиц, мушкатла, платан, ринглов, трска, шаш

ЖИВОТИЊЕ: ајгир, бандар, бројлер, вранац, гаров, гргеч, деверика, караш, кер, кера, мангулица, парадош, смуђ, цверглан, чилаш, штука

ЗАНИМАЊА: бирташ, дућанџија, жандар, ковач, лађар, матроз, млинар, нотарош, паор, попа, примаш, свирац, солдат

ЧОВЕК: бадаван, бараба, бекрија, бећарски, бећаруша, бештија, вандрокаш, варошанка, даса, дрипац, ђилкош, каћиперка, кибицер, ладан ко шприцер, мангуп, миражџика, мустра, намигуша, опајдара, распикућа, тикван, торокуша, угурсуз, шалабајзер, шмизла, шуша

СТАНОВАЊЕ: авлија, астал, басамак, башта, бе-

дем, брица, вашар (неред), векер, веранда, варош, дуња (покривач) ђерам, зденац, кантар, кибиц-фенстер, конк, луч, камџија, отоман, пенџер, прапорци, пушница, салаш, сикирица, сокак, тараба, трем, фењер, фиранга, шалукатре, шор

ТЕЛО: психофизичка стања и процеси: благо мени, брукати се, гушт, дивота, доспети (дорасти), јед, једити се, малер, насикирати, трефити, штимати

ТРАДИЦИЈА: враг, оченаш, парастос, порта, свечари

МАТЕРИЈА

ЈЕЛО И ПИЋЕ: алева паприка, бостан, бундевара, вангла, ванглица, гемишт, гриз-штрудле, дрождина, дуња, зејтин, кавурма, китникес, крвавица, лебац, паприкаш, пихтије, принцес крофне, проминцле, резанци с маком, реш, ринглов, сос парадајз, фафароне, фићок ракије, фришак, фруштук, циповка хлеба, чварци, џигерњача, шваргла, шненокле, шуфнудле

ОДЕЋА: гиртла, јанкел, рогозан шешир, филцани шешир, циклам костим, шнајдерај

ОДНОСИ

ИНТЕРАКЦИЈА: белај, бити (туђи), брецати се, вабити, вересија, загледати, искати, касти, кибицовати, лајати (псовати), моба, момчити се, оканути се, опаучити, пробуразити, респект, шарати и варати

ОСЛОВЉАВАЊЕ: бато, бачи, брале, госпон, деран, леба ти, мани, пардон, снајка, снаша, чедо, чича

НАЗИВИ ПРЕМА УЗРАСТУ: госпоја, госпојица, деран, удавача, фрајла, фрајлица, цура, цурица, шипарица

СРОДНИЧКИ И ПАРТНЕРСКИ ОДНОСИ: баба, баћа, браца, мати, матер, отац, пајташ, швалер, швалерка, шогор

5.1. Специфичност војвођанских говора огледа се у томе што су они део шумадијско-војвођанског дијалекта који чини основу стандардног језика. Отуда највећи број лексема, које се употребљавају на овом географском терену, припадају стандардном језику, тек мањи број је карактеристичан само за војвођанску регију, или су овде присутне у већој мери него у другим регијама нашег језичког простора. Лексички дијалектизми се у језику испољавају на различите начине: у виду правих лексичких дијалектизама, који имају одговарајући синоним у књижевном језику,[134] у виду семантичких дијалектизама, који се разликују према значењу од стандардној језичке лексеме са којом су у својеврсном хомонимском односу и у виду тзв. етнографизама, којима се по правилу именују и означавају мање важни, споредни појмови и предмети, често њихови детаљи, нпр. предмети или појаве карактеристични за одређени крај, за начин живота и послове које обављају носиоци тога говора, за обичаје, веровања тога краја, храну, пиће и др. (Лазић-Коњик 2009).[135]

134 Реч је о својеврсном синонимском односу заснованом на делимичној синонимији (најчешће дијалекатска реч ступа у синонимски однос са основним значењем књижевне речи, ређе и са њеним секундарним значењима).

135 М. Симић (1984: 173) примећује да номинација важнијих

На основу увида у грађу може се констатовати да су у језику песама Ђорђа Балашевића лексеме са изразитом регионалном компонентом присутне у великом броју, те да међу њима има правих лексичких дијалектизама и етнографизама. Паралелно са правим лексичким дијалектизмима Балашевић обично употребљава и њихове синонимске стандарднојезичке облике (у песмама које немају за тему Војводину):

ПЕНЏЕР > Али *пенџери* мирују, а те фиранге чипкане; Видех *пенџер* у Бечкереку (: прозор > Понекад га сретнем, махне кроз *прозор* кола; И ко ти под *прозоре* долази да ти свирка; Ципеле у *прозор* стављаш);

АСТАЛ > Одједаред *астал* шарен, сос парадајз, кромпир барен; На *асталу* навек хлеба, таман тол'ко кол'ко треба (: сто > Седео сам сам за *столом*, пио виски с кокаколом; На *столу* камара пара, да не помињем број);

АВЛИЈА > А по *авлији* свуда трчиду пилићи; Чим Браца корак из *авлије* крочи (: двориште);

КЕР > Полу Румун, полу Мађар, бесни *кер*; лајте *кере* варошанке (пас > Крај мојих ногу је спавао *пас*);

БАБА > *Баба* рече: Дедер капут, радни дан је 'ајмо на пут; Гајде ће ти *баба* купити (: отац > *Отац* је рекао: Добро па деси се то; *Отац* му је био ситни паор).

ЕТНОГРАФИЗМИ: кибицфенстер, шалукатре, китникез, бројлер, дрождина, ђерам, деран, ђилкош, јанкел, таљиге, миражџика, распикућа и др.

5.2. Најбројније су лексеме које припадају тематској подгрупи јело и пиће. Балашевић у песми *Ал се некад*

предмета и појмова на терену по правилу не обећава богату синонимију у односу на књижевни језик, а да „споредниј предмети, детаљи на предметима, дијелови предмета остављају мјеста богатој синонимици“.

добро јело духовито слика свечарску војвођанску трпезу, – гостољубивост с једне и склоност, често неумерену, ка храни и пићу, с друге стране, – набрајајући сва карактеристичнија јела војвођанске кухиње: од паприкаша, колача, крменадли, сарме, принцес крофни, сувих шљива, слатког, кољива, пилетине, ћуретине, прасетине, подварка, преко, парадајз соса, бареног кромпира, торти разних сорти, шунке, рена, чварака, пихтија, до *китникеза, шненокли, шварīле, сувих шницли* (ко *āроминцле*), *шуфнудли, īриз шīрудли* и резанаца с маком.

Већина ових лексема потврђена је у анкети, махом у говору староседелаца, у делу који се односи на именовање објеката становања, хране и пића, делова намештаја, старих заната те пољопривредних послова, и управо су најбројнији одговори који се односе на номинацију јела и пића (в. Ћелић, у овом зборнику). Потврде у анкети, као и у језику савременог новосадског кантаутора, показују да већина ових лексема, као ни јела, није заборављена, те да представљају део активног језичког (и кулинарског) фонда не малог броја Новосађана и Војвођана (*шуфнудле*, *китникез*, *īриз кнедле*, *бундевара*, *резанци с маком* и сл.).

Њихов дијалекатски/покрајински статус потврђен је присуством у Речнику српских говора Војводине (даље РСГВ): *īемишī*, *лебац*, *āроминцле*, као и непостојањем у Речнику српског језика Матице српске (даље РМС): *китникес*, *шуфнудле* или квалификовањем као варваризам: *шненокле.* И за лексеме из осталих тематских скупина може се исто утврдити. Тако у РМС нема, на пример, следећих лексема (издвојићемо само неке примере): *бадаван*, *īушī*, *јанкел*, *језушка*, *касīи*, *кибиц-фенсīер*, *китникес*, *лебац*, *лондраīи*, *машкаре*, *сīирИīи*, *фираніа*, док су у РСГВ углавном забележене. Лексеме *векер, īирīла, кнаī, коні, оберсī*, *āајзл* и још неке квалификоване су у РМС као варваризми, мањи број као покрајинизми, нпр. *īосāоја*, *īосāојица*, *здраво* (веома), *āајīаш*. Велики број

лексема из регистра је страног, претежно турског, немачког или мађарског порекла, нпр.:

тур.: авлија, астал, басамак, бербер, ђерам, сокак, угурсуз, шатра;

нем.: бирташ, векер, гиртла, кибицер, мустра, фиранга, фрајла, фруштук, шваргла, шненокле, шницла, штафир;

мађ. бегеш, битанга, варош, нотарош, пајташ, чарда, чардаш, шогор, шор.

Страно порекло утиче на то да ове лексеме поседују нарочиту, изразиту звучност, те да и у том смислу буду веома погодне као језичко-стилско средство за грађење песме.

5.3. Друга по бројности је група лексема које су тематски везане за кућу, њене делове, простор око ње, помоћне објекте и намештај у њој (становање). Употребом регионално обојене лексике, као и начином описа, јасно се сугерише да је реч о војвођанској *варошкој* или *салашкој* кући, оној *на лакат*, господској (*кућерда*), *пуној к'о око*, која може бити и са *сламеним кровом* (уп. Ћелић, у овом зборнику, параграф 4.3). На тај начин се посредно преко куће карактеришу и њени станари, по правилу богати (по изузетки *ситни*) *паори*, тако да уз говор који им се приписује свако у њима може да препозна Војводину и Нови Сад.

Овој тематској групи могу се прикључити лексеме којима се именују земљишне површине, насељена места и путеви, као и све оне које су у вези са свакодневним, домаћинским животом. Радња у Балашевићевим песмама је, тако, лоцирана на њивама, у гостинским собама, кафанама, дискотекама, као и у *авлијама, варошима, шатрама,* на *салашима*, *сокацима, шоровима, чардама.* По *авлији* трче *цверлани, кере, гарови,* пецају се *бандари* и *караши*; на улицу се излази у *каруцама* с *чилашима* окићеним *прапорцима.* Традиционална

култура ове регије, њени обичаји, веровања, пагански и хришћански, саставни су део Балашевићевих песама, обично као временски оквир за смештање неког догађаја. Тако су славе на Госпојину, Светог Јована, Светог Луку, Преображење, на Бадње вече пева се тропар Рождество твоје уз кувано вино и каранфилиће, а значајно место, судећи према учесталости појављивања, припало је и лексеми *враī*. Карактер појединих јунака, углавном онај негативан, исказан је често именицама као што су: *уīурсуз, битанīа, шалабајзер, опајдара, кићиперка, вандрокаш, мустра*, премда су Балашевићеви јунаци у основи типично бачки, мирни и сабрани (*мирна Бачка*), не узнемиравају се лако за већину ствари које их окружују, што сугерише употреба израза *не марим, марим ја, ладан ко шприцер, задени за шешир (клас), немаш једа.*

5.4. У посебну тематску целину могле би се издвојити лексеме које се односе на именовање и означавање међусобних односа младих пре брака (дружење и забављање), као и на сродничке и партнерске односе уопште. С обзиром на тематику песама (у првом реду љубавну) не чуди да Балашевић ове лексеме често употребљава. У функцији именовања места дешавања издвајају се *сокак* и *шор*; актери су именовани различитим лексикализованим формама, нарочито за женски род, да би се указало на разлике у узрасном добу и женидбено/удадбеном статусу: *деран, момчити се, цурица, цура, шипарица, фрајла, фрајлица, īосīоја, īосīојица, удавача,* док су љубавни односи означени глаголима *заīледати, кибицовати, шарати и варати*, али и именицама *швалер, швалерка*. Најзначајније су, без сумње фигуре *бабе/оца* и *мати/матере,* од којих је много тога, често пресудно, зависило. Да су све ове лексеме и даље живе у говору Новосађана, нарочито оних старијих, староседелаца, потврдило је истраживање М. Стокин (в. рад у овом зборнику).

5.5. На крају, ваља истаћи и то, да постоји читав низ лексема у Балашевићевим песмама које именују и означавају реалије специфичне за начин живота у Војводини и њене природне карактеристике, а које нису ушле у регистар зато што припадају општем лексичком фонду српског језика, нпр. *лале, житo, шебој, божур, брест, сунцокрет, овас, трска, хризантема, дивљи кестен, дуд, липа, чардаш, мацарски, Мацарице, оклаија, бадава, шаран, сом* и др. Све оне, уз претходно описане, доприносе аутентичнијем и пластичнијем сликању људи са простора Војводине, њихових карактера, односа, обичаја.

6. Завршне напомене. Служње дијалекатски и регионално обојеном лексиком у песмама Ђорђа Балашевића, као нарочитим језичко-стилским средством, обезбеђено је присуством такве лексике у језичкој компетенцији самог аутора. Балашевић је староседелац, Салајчанин, а Салајка је у Новом Саду позната по специфичном менталитету, начину живота и говору, тврдокорном духу који најистрајније одолева урбанизацији (и у животу и у језику), чиме се Салајчани посебно диче (уп. радове Стокин и Ћелић, у овом Зборнику). Зато ће се у већини песмама Ђорђа Балашевића наћи елементи салајачког, војвођанског говора, као инхерентна језичка црта писца. Када су, међутим, како је показано, тенденциозно употребљене, ове црте постају нарочито изражајно средство с улогом да што аутентичније дочарају одређени локалитет, људе који на њему живе, њихове обичаје, традицију и културу (посебно то долази до изражаја у песми *Љубио сам снашу на салашу*, која је у целости написана у војвођанском штимунгу, војвођанским поддијалектом). На овај начин војвођанска лексика у Балашевићевим песмама постаје алат за грађење слике живота и обичаја ове регије, о чему, између осталог сведочи и бројна ономастика употребљена у песмама, топоними и микротопоними: Нови Сад и Салајка, Детелинара, Штранд, улице Јована

Цвијића, Доситејева, Мичуринова, Дунавска, Бране (Бранимира) Ђосића[136] али и Фрушка Гора, Нови Бечеј, Бечкерек (Зрењанин), Сомбор, Бачка Паланка, (Стара) Кањижа, Опово, Бођани, Госпођинци, Жабаљ, Чента, Иђош, Сентомаш, Земун, Пазова, иришки и други салаши, Бачка, Банат, Срем, Војводина, лична имена и презимена: Буба Ердељан, Васа Ладачки, Сида, госпођа Ружа, поручник Бата, Бане, Стева (Ченејац), стари Несторов, госн' Чеда, Анђелија Прокић, Циле, Пићука, Марта, Илона, Ленка, Лела Дорањски, Меланија Матић, називи река: Дунав, Тиса, Тамиш.

Језички израз Ђорђа Балашевића богат је, несумњиво, цртама војвођанског поддијалекта, архаичног призвука, али и даље живог, пре свега у руралним срединама. Раме уз раме са архаичним и руралним, у песмама је присутан и савремен, урбан начин изражавања, оличен у употреби жаргона и назива за именовање модерне предмета и појаве. То суптилно замешатељство замишљеног песника, који отвара вечно питање *да л' смо само ӣу зboī равноӣеже међу звездама*, намћора који *не воле*, па *не воле*, сентименталног свирца, којег може *одувати најблажи немирац*, бележника нашег доба који прозива *кере варошанке* и пева *живеӣи слободно*, песника који пером слика најфиније аквареле свога региона, чувара и бранитеља свога града од сваке врсте неморала (... *нек ми моју леӣу варош враӣе*...) и чврсто стоји иза свог стиха *ниīде не мрдам из Бачке*, оставља нам поезију која засигурно јесте и остаће документ једног времена, једног простора, његовог народа, обичаја, културе и језика, посебно оног језичког слоја који полако нестаје.

ЛИТЕРАТУРА

136 У песмама се, такође, помињу бројни локалитети Новог Сада: катедрала, Трг слободе, (споменик) Милетић, Рибља пијаца.

Бугарски 2009: Ранко Бугарски, „Теоријске основе урбане дијалектологије". *Говор Новоī Сада. Свеска 1: фонеī–ске особине*. Нови Сад: Филозофски факултет.

Лазић-Коњик 2009: Ивана Лазић-Коњик, „Обрада дијалектизама у Речнику САНУ", *Срīски језик* 14/1–2, Београд: 629–636.

Симић 1984: Милорад Симић, „Дијалекатска лексика и њен однос према књижевној лексици", *Лексикологија и лексикоīрафија*, Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за српскохрватски језик САНУ, 171–174.

Стокин 2011: Маја Стокин, „Свадбена терминологија у старом Новом Саду", *Говор Новоī Сада. Свеска 2: Морфолосинīаксичке, лексичке и īраīмаīичке особине*, Нови Сад: Филозофски факултет, 247–268.

Стокин 2011а: Маја Стокин, „Лексика друштвеног живота младих у старом Новом Саду. *Говор Новоī Сада. Свеска 2: Морфолосинīаксичке, лексичке и īраīмаīичке особине*, Нови Сад: Филозофски факултет, 232–247.

Ћелић 2011: Ивана Ћелић, „Шта знамо о начину живота (старих) Новосађана", *Говор Новоī Сада*, *Свеска 2: Морфолосинīаксичке, лексичке и īраīмаīичке особине*, Нови Сад: Филозофски факултет, 210–232.

РЕЧНИЦИ

РМС: *Речник срīскохрваīскоīа књижевноī језика* (1967–1976), I–III Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица хрватска; IV–VI Нови Сад: Матица српска.

РСГВ: *Речник срīских īовора Војводине* (2000–2010), Драгољуб Петровић (ур.), Нови Сад: Матица српска – Тиски цвет.

‘Поезија је меланхолична до граница издржљивости’

СЕМАНТИКА ГРАНИЧНОСТИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

1. Уводна разматрања. У раду се анализира семантика именица *īраница*, *ивица* и *ӣраī*, реализованих у секундарним апстрактним значењима, у споју с именицама и придевима, како би се утврдио концепт граничности у српском језику, тј. како би се идентификовале појмовне метафоре, засноване на примарно просторним односима. На тај начин укрштене су колокацијска метода и концептуална анализа, најпогодније за анализу чулима недоступних феномена, чији је генератор просторно окружење, оријентација, позиција објекта локализације и феномена који се испитују. Уз то, циљеви су и да се на основу семантике секундарних колоката, који репрезентују појаве с могућношћу разграничења и постојања лимита, утврде разлике у концептуализацији ова три вида оријентације у простору – хоризонтално додиривање и раздвајање (*īраница*), објекат с издигнутим вертикалним граничним појасевима (*ивица*) и специфични гранични појас варијабилних димензија, који одваја простор спољашњости од унутрашњости (*ӣраī*). Посматрају се и морфосинтаксичке особености удруживих именица и могућа различита интерпретација истих или различитих спојева. Прагматички аспект истраживања односи се на укључивање шире ситуације у којој се појављују испитиване везе и идентификовање каузатора и других улога, појава и феномена исказаних оваквим лексичким везама.

1.1. Према постулатима когнитивне лингвистике, простор је кључни генератор за разумевање апстрактних феномена. Једно од полазишта наведеног приступа јесте то да се знање не парцелише, него се разуме као опште, енциклопедијско, при чему се на основу перцептивно доступних ентитета и односа међу њима даље концептуализују мреже лексичких и граматичких значења, која се међусобно не одвајају, него се разумеју као целина, заједно с кровном прагматиком. У оквирима датог лингвистичког полазишта, овако концептуализована стварност своди се на когнитивно разумну меру, тј. категоризује се у оквире с централним, прототипичним представником и њему сроднима према заједничким атрибутима, при чему се од центра ка периферији губе поједина обележја, да би гранични феномени могли имати обележја друге категорије, о чему сведоче тзв. ограде (пингвин је *заиправо* птица) (Лејкоф [1987: 63–100], 2014: 115–119).[137] Оваква одлика нејасности и мекости граница у савременим когнитивистичким истраживањима границе одређује се као *фази* граничност (*fuzzy*), за разлику од класичног разумевања оштрих и крутих граница међу категоријама. М. Ивић (1995: 225–236) посветила је пажњу идентификаторима централности ентитета припадајућој категорији у српском језику, називајући их ‘прототипским одредбама категоризовања’[138] (уп. Дражић 2018). Феномен грани-

137 Оригинал: Lakoff, G. (1897). Cognitive models and prototype theory, in: Concepts and Conceptual Development Ecological and intellectual Factors in Categorization. Cambidge: Camridge University Press. М. Беланов (прев.): „О појмовној метафори”, у: Језик и сазнање. Хрестоматија из когнитивне лингвистике, К. Расулић, Д. Кликовац (ур.), 2014, Београд: Филолошки факултет, 105–151.

138 Под термином прототипске одредбе категоризовања Милка Ивић (1995: 225) подразумева прилошке и придевске изразе којима се отклањају дилеме: „да ли је X још нешто осим Y; да ли је X у сваком погледу Y; да ли је X на најпримеренији начин Y”, наводећи да овај феномен близак Лејкофом термину ‘ограде’ [hedges] и Дамероновом одређењу ‘фази придеви’ [fuzzy adjectives].

це, дакле, у савременој когнитивној лингвистици важна је референтна тачка у разумевању процеса категоризације и рефлектује једну од кључних идеја овога приступа – простор који нас окружује пресликан је у људски ум, који је оквалификован као 'утеловљен' (Лејкоф – Џонсон [1999: 16–44] 2014: 241–267).[139]

1.2. Гранична просторна подручја једна су и од релевантних апстрактних сфера у чије се оквире смештају сва индивидуална или колективна искуства, знања, активности. Њихово постојање условљено је човековом потребом да себе и себи сродне, физички, идејно, емотивно итд. одреди према другоме, другачијем, што даље појави граничности даје могућност ширења значења асоцијативним компонентама. Осим тога, лексеме којима се именују оваква подручја уоквирене су културолошким и другим ванјезичким датостима.[140]

1.3. Будући да је семантички потенцијал концепта граница веома велик, било да се говори о њеном просторном, друштвеном, културном, индивидуалном аспекту, о њој се у лингвистичким истраживањима може говорити из различитих углова – формално и садржински,

---

У српској лингвистици о феномену фазичности писао је М. Радовановић у студијама Увод у фази лингвистику (2009) и Фази лингвистика (2015). У обема књигама предочен је феномен меких граница међу категоријама и концептима, у свим видовима језичког формалног и садржинског испољавања.

139 Оригинал: Lakoff, G, M. Johnson, Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought, New York: Basic Books, 1999], у: Језик и сазнање. Хрестоматија из когнитивне лингвистике, К. Расулић, Д. Кликовац (ур.), 2014, Београд: Филолошки факултет, 241–267.

140 У енглеском нпр. постоје две лексеме којима се денотира појас између тла и водене површине ('обала') – coast и shore, што је условљено позицијом острвске земље и перцепцијом посматрача – гледано с копна, то је coast, док је виђење исте области гледане с воде – shore (уп. Филмор 2014: 84).

из аспеката лексичке спојивости (колокација), асоцијативног поља, те у контексту лингвистичке аксиологије, лингвокултурологије, етнолингвистике итд. Разлог томе, између осталог, лежи у објашњењу: „Граница је простор којим се завршава једна појава и од којег почиње друга, у којем се додирују два идентитета, две посебности. Због таквог појмовног садржаја граница је кључна реч у сваком језику и свакој култури која држи до свог идентитета, а без тога ниједна култура не би опстала" (Пипер 2014: 50). Посебан аспект истраживања *границе* и *граничности* јесте граматички, чему је П. Пипер (2008; 2014) посветио истраживање под насловом *Граматика границе*, што је само сегмент локалистичке теорије у семантици и синтакси, инспирисан, према речима аутора, радовима М. Ивић о исказивању просторних значења у српском језику. Рад овога аутора је синтеза различитих граматичких појавних облика именовања граничних просторних односа јер се „значења неких граматичких категорија могу видети и објаснити не само као семантичке структуре у чијој су основи извесни просторни критеријуми, него, још прецизније, као семантичке структуре организоване према критеријуму апстрактне границе, чији се садржај разликује од случаја до случаја" (Пипер 2014: 50). У овом раду фокус померамо на неколико лексема – *граница*, *ивица* и *крај* и њихову семантику, наслањајући се на овај рад, али и друга истраживања П. Пипера, која су утемељена на испитивањима месних значења М. Ивић. Повезаност се огледа како у садржају – нераскидивост значења и његове формализације, тако и насловом – од *Граматике границе* до семантике границе (или обрнуто), што је суштински нераздељиво, само је акценат померен на један од сегмената овога феномена.

Истраживања граничности у словенским језицима пак имају доминантно етнолингвистички и лингвокултуролошки карактер и спроводе се с идејом да се уста-

нове сличности и разлике колективног разумевања феномена једног етоса из перспективе традиционалних култура, веровања, обредно-обичајне праксе и сл. Тако је нпр. *ūраī* у руском (*ūороī*) „традиционални гранични локус", граница између света живих и света мртвих (Кирло 2010: 138), што код Источних Словена потврђују разна веровања (не седети, не разговарати на прагу и сл.) (Байбурин 1983; Конкина 2019). Слично је у народној култури Јужних Словена, о чему, у поглављу „Питоми и дивљи простор", Љ. Раденковић (1996: 47) наводи да се антиподи *омеђено* : *неомеђено* или *ūиūомо – дивље* разграничавају на различите начине – „У обредима је то праг куће, ограда дворишта, граница села, обала реке [...] У епским песмама је најчешће на ободу „чарне горе", док је у лирским [...] зелена ливада." И шире гледано, овај део куће има готово универзално езотеричко значење које „произилази из његове улоге прелаза између спољног (световног) и унутрашњег (светог) [...] Да би се прешло преко прага, потребно је поседовати одређену чистоту тела, намера и душе, какву нпр. симболизује обавеза да се изује обућа на прагу џамије или јапанске куће" (Gerbran – Ševalije 2013: 739).

2. Предмет и методологија истраживања. Истраживањем су обухваћена значења именица *īраница*, *ивица* и *ūраī* у својим секундарним значењима, у минималном контексту – колокацијама, с апстрактним именицама или придевима (нпр. *īраница сūрūљења*, *īраница лудила*; *неслућене īранице*; *ивица суза*, *ūраī зрелосūи* и сл.). Бројне су лексеме којима се именује гранични појас каквог ентитета (*врх*, *дно*, *крај*, *линија*, *међа*, *црūа* итд.). За ово истраживање изабране су најпре именице *īраница* и *ивица*, које имају заједничку етимологију, очувану у руском језику:[141] 'грань' и 'граница' (уп. Гринев-Гриневич

141 «грань – общеславянское слово, имеющее соответствия в

и др. 2018). Оне данас означавају различите форме ограничености, а као трећи тип изабрана је именица *ӣраӣ* која примарно означава раздвајање ‘споља : унутра’. Примери су ексцерпирани из богате електронске базе Sr.WaC, која броји преко 400 милиона речи. Осим задатих структура – именица + именица у генитиву или придев + именица, посматрају се и предлошко-падежне конструкције, којима се добија јаснија слика о семантици испитиваних именица (нпр. *на ӣраници* х-а, *ӣраница с* х-ом, *ӣреко ӣранице* х-а, *ӣраница између* х-а и у-а итд.). Циљ је да се одреде семантичке скупине именица и придева који колоцирају с овим именицама, као и да се сагледа и опише концепт граничности исказан њима, али и сличности и разлике у конструисању тога концепта.

С друге стране, посматрају се могуће различите интерпретације исте форме колокације и услови за евентуалну дисперзију значења (нпр. позитивно и/или негативно семантичко обележје лексеме – *сӣрӣљење*: на граници стрпљења стрпљење је (познато) подручје које је омеђено → стрпљење има границе са свих страна; *лудило*: на граници лудила лудило је (непознато)[142] подручје → граница *с лудилом* → разум и лудило се граниче). С обзиром на то да се наведеним именицама реферише на различите граничне области у погледу њихове позиције у просто-

---

других языках. Образовано от grati – “быть острым, выдаваться” (ср. древненемецкое grana – “усы”, шведское gran – “ель”) Первоначальное значение – “нечто выступающее, остро оканчивающееся”, как усы или иглы ели» (Крылова). [„грань /ивица/ је општесловенска реч која има еквиваленте у другим језицима. Изведено од grati – „бити оштар, истицати се” (уп. старонем. grana – „бркови”, шведски gran – „јела”). Првобитно значење је „нешто што штрчи, са оштрим крајевима“, као бркови или јелине иглице.]

142 Одређења ‘познато : непознато’ односе се на квалификацију простора у односу на актера који се налази на њему. Познати простор је место које је актеру у сваком смислу блиско, непознати простор је несавладан, невиђен, налази се ‘с друге стране’.

ру, облика, димензија и сл., сагледаће се диференцијација али и сличност концептуализације ентитета које именују (граница / ивица / праг *издржљивости*, али граница *пристојности* : ивица *развода* : праг *финала*).

3. Анализа семантике граничности

3.1. Граница. Током неколико последњих деценија концепт граница долази у први план у разним научним дисциплинама (Ульрих – Троицкий 2019: 236). Тако је у Русији основана „микропарадигма лингвистике" – *лингвистичка лимолоīија* („лингвистическая лимология"), у оквиру које се проучавају разни видови граничности.[143]

Закључци Р. Драгићевић (2024) о *дистрибутивној анализи лексеме* граница *у електронском корпусу СрпКор*, потврђују полазни став ауторке о круцијалној позицији појма граница у култури. Наиме, ауторка је колокацијском анализом[144] дошла до протипичног – просторног значења границе, али и до закључка да границе „успоставља човек и да извориште имају у идеологији, интелекту, култури, обичајима, предрасудама, развоју цивилизације". Осим конкретног просторног значења, граница према овом истраживању, може бити и нематеријална, о чему сведоче придеви, нпр: *старосна* (439), *психолошка* (62), *етничка* (60), *војна* (31), *временска* (26), *ратна* (23), *културна* (9), *верска* итд. Даље, њена је позиција подложна процени и чешће су то негативне оцене, али и позитивне: *маīична* (36), *разумна* (20), *прихватљива* (15), *īарантована* (13), *нормална* (9), *чувана* (6), *фина* (4), *жељена* (2), *подношљива* (2), *пожељна* (2) итд.

Из речничке дефиниције (РСЈ) јасно се ишчитава се-

143 Нпр. границе у фикцији, невербална репрезентација концепта граница, фонетски аспект афиксалних ограничења итд. (уп. Боронин 2019).

144 Најфреквентнији колокати наводе на поменути закључак: македонска ~ (233), бугарска ~ (134), југословенска ~ (132), српска ~ (100), руска ~ (98), међудржавна ~ (66), републичка ~ (59) итд.

мантичка деривација лексеме *граница* – од конкретног значења, које се дели на два подзначења (наводимо само прво):

> **1.а.** *линија или појас земљишта који раздваја различита подручја* → **2.а.** (обично у мн.) *крајња мера до које нешто досеже и преко које се не може даље; обим, опсег, оквир којим је нешто обухваћено; уобичајена мера, норма нечега* (~ људске издржљивости; ~ здравог разума; ~ својих могућности, ~ својих права, ~ допуштеног). **б.** *тачка до које нешто досеже, где нешто престаје, односно одакле нешто почиње; непосредни почетак, непосредна блискост појаве, настајање нечега, ивица* (~ између добра и зла, бити на ~ свести, ~ издржљивости, стрпљења, ~ плача (суза), ~ умирања и сл.).

Прво што се запажа, у основном значењу, а метафорички се преноси и на секундарна, јесте то да се у семантичкој структури лексеме *граница* детектује присуство енантиосемије (унутрашње антонимије, антагонимије, антагосемије, хетеросемије) (Шипка 2002; Драгићевић 2007), што значи да ова лексема има способност денотације супротности – састављања и раздвајања, тј. истовремено се односи и на место где се додирују неке појаве и на место где се оне одвајају (уп. Гринев-Гриневич и др. 2018). У речнику је то део дефиниције: *где нешто престаје, односно одакле нешто почиње*. Ова ће семантичка компонента условити даље могућност раздвајања потпуно супротних појава и то на једној, преломној линији – граници – *стрпљење* од *нестрпљења*, *издржљивост* од *неиздржљивости* итд. С друге стране, особеност унутрашње антонимије код лексеме *граница* потврдиће већ уочену чињеницу да су „антоними послије синонима семантички најсродније ријечи у језику" (Рићановић 1988 у Драгићевић 2007), те ће се, антоними, лексеме с истом архисемом и већином заједничких сема нижега ранга,

заправо најдиректније сусрести на једној замишљеној линији или тачки и истовремено, спознајно исту појаву с једним разликовним обележјем, одвојити, постојећа ће прећи у своју супротност.

Други закључак који се изводи из наведене дефиниције лексеме *īраница* јесте то што се, осим описне дефиниције, она одређује синонимима, тј. блискозначницама, датим као део дескриптивне дефиниције или самостално – *линија*, *ūојас*; *крајња мера*; *обим*, *оквир*, *оūсеī*; *уобичајена мера*, *норма*; *неūосредни ūочеūак*, *ивица*. Из значења ових именица уочавају се три врсте (укрштене) концептуализације границе: (а) отворена вертикална, хоризонтална или дијагонална линија раздвајања (*линија*, *ивица*); (б) затворена линија у облику прототипичног круга, кружница (*обим*, *оūсеī*); (в) аксиолошка категорија, вредност, пропис (*мера*, *норма*). Квалификација сваког од наведених типова концепата очитава се у придевским лексемама, идентификованим у корпусу уз ову именицу: (а) *линија* – горња, доња, јасна, најнижа, ниска, оштра, уска; (б) *заūворена линија*, *кружница* или *ūачка* на њој – крајња, нејасна, невидљива, чврста; (в) *вредносū* – дозвољена, неслућена, прихватљива, психолошка, разумна (сви спојеви с овим придевима под (в) реализовани су у множини).

Даље, замишљени ограничен простор појаве смештене у њему квалификује као растегљиве, градиране, од прототипа који слаби и коначно губи своје базичне атрибуте да би у једном тренутку именована појава дошла до своје супротности. Ово значи да, нпр. *ūриcūојносū* може бити оквалификована као *ūрава*, *ūиūична*, *чисūа*, надаље – мање изражена, до коначно саме границе с *неūриcūојношћу*. Будући да су у овом замишљеном ограниченом простору ментално смештене појаве којима се именују феномени особености, ради се заправо о деадјективним именицама, којима способност *обрнуūе* града-

билности, силазна степенованост заступљености особине, омогућује у основи особина именована мотивним придевом, чиме се успоставља антонимска релација (*издржљив*, мање *издржљив*, *неиздржљив*; тако и *прихватљив*, *пристојан* итд.). Ови придеви немају лексикализоване тзв. антонимске ланце (уп. Драгићевић 2007: 282), али имају сва својства степенованих антонима – компарација, удруживост с прилозима за количину, негација једног члана пара имплицира афирмацију другог (Исто).

3.1.1. У поменутом корпусу именица *граница* појављује се у 51.496 примера при чему је у највећем броју реализовано основно значење ове лексеме. Значења и форме с именицом *граница* (придевско-именичке и именичко-именичке), које су предмет овога истраживања, забележене су у близу 100 примера. Експлицитна искљученост глаголских лексема из анализе (глаголи захтевају другачију методологију и класификацију грађе) знатно смањује реалан број лексичких јединица које би употпуниле анализу. Стога се имплицитно уврштавају и акције именоване глаголима када је присутно обележје ‘динамичност’.

Већина примера у структури именица$_1$ (*граница*) + именица$_2$ (ген.) реализована је у облику локатива с предлогом *на*, чиме је имплициран статички положај именоване појаве. Истраживање Р. Драгићевић (2024) показује да се у СрпКор-у, од предлога уз именицу *граница*, најчешће јавља предлог *на* и у вези с тим, ауторка констатује: „Чак 2.621 потврда у СрпКор-у указује на убедљиву доминацију предлошко-падежних конструкција *на* + *граница*: *на граници* (2.026), *на границама* (355), *на границу* (142), *на границе* (98) у односу на све остале с овом именицом. Према томе, типичан положај објекта у односу на границу јесте статичан положај на самој граници”. Уз овај предлог, појављују се и друге предлошко-падежне конструкације и значења, нпр. досезање до одређене тачке, положаја, хоризонталног појаса – адлативност, што је

формализовано генитивом с предлогом *до* или перлативност с глаголом *ūрећи* и формом беспредлошког акузатива. Издвојени примери могу се угрубо поделити најпре у две веће скупине – (1) људска стања, особине, интересовања – индивидуална или интерперсонална, и (2) мере и процене – појаве у вези с новцем и општим апстрактним феноменима (нпр. *уūоūребљивосū*).

Прва значајна карактеристика семантике именица$_2$ (ген.) јесте то да се њоме означава или област позната носиоцу номиноване појаве, која је тиме позитивна, или је та област с друге стране, супротна овој познатој и тиме негативна, нпр.:

граница стрпљења

<u>х је веома мало стрпљив</u> = х се још увек налази у области стрпљења

граница сиромаштва

<u>х је веома мало *боīаū*</u> = х се још увек налази у области *не*-сиромаштва

3.1.2. Даље следи попис ових именица груписаних према наведеним скупинама, при чему се разграничавају именице позитивне и негативне семантике, као природан фокус људске перцепције онога стања које се жели описати.

(1) Људска стања, особине, интересовања – индивидуална:

(а) позитивна: егзистенција, издржљивост, приватност, пријатност, прихватљивост, разум, стрпљење;

(б) негативна: апсурд, глад, лудило.

Илустрација за наведене именице послужиће да се види шири контекст и јасније позиционирање наведених феномена, тј. њихов континуум од средишње тачке унутар једне необележене области (позитивно) до граничне тачке обележене територије (негативно).

Ова поезија је меланхолична *до īраница издржљивосūи*;

Та њена сумњичавост *ишла је исūод īраница разума*; Он

> је подсетио да су проблем људи без посла, који *живе на ѓраници еѓзисшенције* и *исйод ње*; Заиста лоше песме нису прошле даље, а оне мало мање лоше, али и даље *на ѓраници укуса*, успеле су да се пласирају; Да ли је С. Дали геније *на ѓраници лудила*?; У Јужноафричкој Републици најмање пет милиона деце живи *на ѓраници ѓлади*; Лекари у Србији ако раде поштено, без мита и корупције, *на ѓраници* су *сшрйљења* и *йреживљавања*.

Граница је представљена као појас, не као линија, будући да постоје акције или други сигнификатори који означавају процесуалност у преласку из једне замишљене области у другу или њену димензију, ширину (нпр. несвршени глаголи *йрелазиши*, *креташи се*; *у оквирима ѓраница* и сл.). На замишљене области, као и сам појас границе што означава условну затвореност, мекост, указују језичка средства, на пример: *ширишй*, *йомераши*; *нејасне*, *ѓорње*, *доње* и сл. Последњи примери месних придева указују на то да се граница разуме и као *линија*, *лесшвица*, *ивица*, и да се њено простирање у простору схвата (и) на вертикалној оси, као однос ‘горе : доле’.

Разгранатост семантике именице *ѓраница* у корелацији је с формализацијом, тј. морфосинтаксичком структуром и функцијом. Највећи број идентификованих именица означава стање базичног људског постојања (од хране до преживљавања) и, у вези с тим, статуса у друштвеној хијерархији. *Глад* (поред *айсурда* и *лудила*) једна је од ретких именица негативне семантике која се фокусира као гранични феномен, али, како се види у наведеном примеру (*деца живе на ѓраници ѓлади*), ово је стање с друге стране и његови носиоци још нису на тој области потпуно. Зато би се овај редак пример у овој групи могао интерпретирати: ‘они живе на граници с глађу’. *Лудило* има остварен свој делимични антоним – *разум*, који има границе с лудилом, позиционираним симе-

трично. Дакле, *на īраници лудила* и *на īраници разума* јесте истоветна позиција која подразумева феномен с врло ограниченим присуством рационалног размишљања.

(1.1) Људска стања, особине, односи – интерперсонални:

(а) позитивна: прихватљивост, пристојност, регуларност, толеранција;

(б) негативна: инцидент, сукоб.

Уколико ико од учесника на седници *прође īраницу толеранције*, биће упозорен и опоменут; Чувар јој је отворио врата и испратио је погледом који је *прелазио īраницу пристојности*; ... услови рада у рудницима већ су *прешли īраницу прихватљивости*. Кина и Тајван су *на īраници сукоба*, цела се регија тамо наоружава...

Ова група именица означава појаве које подразумевају бар два актера у догађају или ситуацији, при чему се у случајевима означеним под (а) *прихватљивост*, *пристојност*, *реīуларност*, *толеранција* укључује улога евалуатора који процењује дате феномене као присутне или одсутне (нпр. Чувар ју је испратио погледом који је *прелазио īраницу пристојности*). Својства номинована као *прихватљив*, *пристојан*, *реīуларан*, *толерантан* (при чему се овде не завршава низ наведених особина) подложна су процени појединца или групе, при чему се та процена заснива на колективним уверењима о датим својствима. Готово сви примери из ове групе формализовани су акузативом с глаголом *прећи*, што значи да је евалуатор сместио ове појаве у област њихове супротности. Улазак у *не*-област, супротност исказаних позитивних феномена, денотирана глаголом *прећи*, потврђују и бројни примери без именице$_2$ (ген.): *прећи (све) īранице* (нпр. Натераће нас да реагујемо, *прешли су све īранице*). С друге стране, негативни феномени наведени под (б)

сукоб, *инцидент* и сл. нису област у којој се реализују именоване акције, него се, према проценама евалуатора, гравитира ка њима. Овде се могу уврстити (нерегистроване) именице које имају компоненту ‘сукоб’ – *свађа*, *неспоразум*, *рат*, *окршај* итд. Оне су, за разлику од именица из претходне групе, пореклом глаголске, што им омогућује да се позиционирају *на граници* двеју области и ограничава њихову компатибилност с глаголом *прећи*, нпр. *прешли су границу сукоба. Акције сукобљавања искључују граничност у смислу дуративности јер су поларизоване и због тога код ових појава изостаје континуум и могућност градабилности (или јесте сукоб, свађа, борба или није).

(2) Мере и процене

У ову групу сврстане су именице којима се номинују (а) какве мерне јединице: *брзина*, *нормала*, *употребљивост*; (б) временски феномени и периоди: *пунолетство*, *реалност*, *старост*, *стварност*; (в) новчане вредности и појаве у вези с њима: *банкрот*, *задуженост*, *задужење*, *сиромаштво*; *исплативост*, *просек*, *рентабилност*.

Ове три групе именица разликују се према томе да ли у споју с именицом *граница* могу да означавају статичност, позиционираност појаве на самој граничној области, или се протежу на замишљеној широј површини која је мултигранична. Прва група примера – појаве које номинују какве мерне јединице, могу се сместити на оба појаса – ужем, што је формализовано обликом једнине именице у локативу с предлогом *на* (*на граници нормале*), али, чешће, у множини, са значењем интралокативности, у форми локатива с предлогом *у* (*у границама нормале*). Семантика ових (и сличних) именица, као и оних наведених под (в) – новчане вредности и појаве у вези с њима, подложне су вредновању, оцени евалуатора и зато могу имати шири гранични појас (нпр. нормала **2.** *редовно, обично стање, мера, просек* (РМС)). Релативност значења

придева *редован*, *обичан* условљава могућност различитог разумевања, тумачења и смештања *нормале* у јасну граничну област. У последњој групи регистровано је доста примера девербативних именица с предлогом *исӣод*, што опет сведочи о вертикалној концептуализацији граничних области и залажењу номинованих појава у негативан простор, који се, у ствари, у овом случају не граничи с облашћу супротних карактеристика (нпр. *исӣод īранице сиромашӣва*). Ово сведочи о концептуализацији добро је горе, тј. лоше је доле.

> ... акумулатор је, тиме што си га недовољно напунио, све време био *на īраници уӣоӣребљивосӣи*; Возите *у īраницама брзине*; У Србији ће се и наредних дана топити снег, уз температуре *у īраницама нормале* за трећу декаду фебруара; Тек десет одсто људи живи без одрицања, остали су *на īраници сиромашӣва*.

Када су у питању примери наведени под (б) временски феномени и периоди: *ӣунолеӣсӣво*, *реалносӣ*, *сӣаросӣ*, *сӣварносӣ*, маркирани су периоди преласка *младосӣ* – зрело доба – *ӣериод сӣаросӣи*, као и стање објективне датости (*сӣварносӣ*, *реалносӣ*) у односу на фикцију, нестварну сферу.

> Тим је, по годинама, шаролик: од чланова који су *на īраници ӣунолеӣсӣва*, до оних који су у седмој деценији; Ко је бољи у анализи животног од оног ко је *на īраници сӣаросӣи*; Веза на даљину – *на īраници сӣварносӣи* и *машӣе*; ...урота, злочин и издаја преплећу се *у īраницама сӣварносӣи* и *фанӣазије*; Свемирски филмови који вас воде *изван īраница сӣварносӣи*.

Примери потврђују чињеницу да се гранични периоди живота разумеју као статичне тачке, што је формализовано само локативом с предлогом *на*, док се стварност

разуме и као метафора стварност је садржатељ јер се у њој може боравити као и изван ње.

Ове три групе примера разликују се према функцији коју имају у реченици: у првој групи (*пређи границу присшојносши* или бити *на граници инцидешша*), у зависности од семантике глагола, ове синтагме могу бити у служби објекта или спацијалне одредбе. У другој групи, службу ће одредити структура синтагме, те ће се реализовати као начинска одредба (возите *у границама нормале*) или предикатив (акумулатор је био *на граници упошребљивосши*). У трећој групи синтагма ће бити у функцији спацијалне одредбе или предикатива.

3.2. Ивица и праг

3.2.1. Именица *ивица* у корпусу се појављује 8.011 пута и то готово доследно у форми локатива с предлогом *на*. Примарно значење **1.а.** *крајња линија неке површине (у геометрији) линија додира* [...] ~ угла; ~ коцке, генерише даље три подзначења, при чему су примери с апстрактним именицама дати на крају (**г.**): с квалификатором **фиг**.: *сшање пред промену расположења*: на ивици суза (РМС). У односу на именицу *граница*, именица *ивица* појављује се седам пута мање у корпусу, али је број примера у испитиваном значењу приближан – *граница* 46 пута, *ивица* 44 пута. Овај податак може да упућује на то да се именицом *граница*, као што је утврђено, номинује физичка, просторна област, тј. реализује се у највећем броју случајева у примарном значењу. С друге стране, за апстрактне феномене и стања у значењу преломности резервисани су спојеви с именицом *ивица*, којима се истиче већа потреба да се истакне интензивнији гранични, преломни моменат када једна појава прелази у њену супротност. Ово се постиже метафоризацијом крајње линије неке површине, код које изостаје појас, оквири (нпр. *у оквирима граница* : **у оквирима ивица*). У речничкој дефиницији наведено је само стање пред проме-

ну расположења, али примери говоре да се у овој форми с именицом *ивица* реализују и значења момента пред било какву пропаст, елиминацију постојећег. Ова особина таквих стања која се деле јасном, танком линијом, у корелацији су са (махом) пореклом глаголским именица у генитиву (*истребљење*, *īашење*, *ūлач*, *развод* итд.), што даље искључује могућност обрнуте градабилности у антонимији именованих феномена, него имплицира, када то семантика именице допушта, праву антонимију (нпр. *ūораз* : *ūобеда*). Концептуализација лоше стање је понор и добро стање је издигнута површина, те следствено томе – веома мали интензитет емоције/стања јесте крајња линија издигнуте површине описују сценарио другачији од хоризонталног распростирања двеју површина које се граниче, где се централни феномени налазе у средишту једне од површина, а стања се протежу до своје негације (нпр. *ūристојност* – мања *ūристојност* – *неūристојност*). Кад је ивица у питању, изостаје, очекивано, компарација прилозима за квантитет (*мањи/већи *развод* итд.), као и *не*-антоними.

Фокусирана зона пропасти исказана је именицом у генитиву и, разумљиво, негативне је семантике. Поред девербативних именица, у овој позицији налазе се и именице настале метонимијским померањем (нпр. *нерв*, *живац*, *суза* и сл.), као и термини из области медицине, економије, спорта (*ликвидност*, *рецесија*, *стечај*; *анорексија*, *деūресија*; *фаул*, *елиминација* итд.). Постојање деадјективних именица у овој позицији (*исūлативост*, *ликвидност*, *леīалност*) може да упућује на то да се гранични појас разуме и као граница јер именовани феномени могу да номинују појаву на континууму – од [+] преко [+/-] до [-], те да имају негирану форму антонима.

Ове именице семантички се класификују слично онима с именицом *īраница*, с варијацијом појединих група, типичних за различите концептуализације границе

и ивице. Приметно је да се у једној целини бележи већи број именица у односу на број у целинама с именицом *граница*, као и присуство блискозначних именица (нпр. *нерви*, *живци*, *стрпљење*; *плач*, *сузе*; *колапс*, *крах*, *пропаст* итд.).

(1.а.) психофизиолошка стања: анорексија, депресија, експлозија, живци, издржљивост, лудило, нерви, плач, разум, самоубиство, самоуништење, стрпљење, сузе;

(1.б.) физичка стања: беда, егзистенција, истребљење, изумирање, преживљавање, сиромаштво, слом, смрт, развод, инцидент.

...ова породица која живи *на ивици егзистенције* остварће право на пензију; неки кандидати су после четири сата излазили *на ивици суза*; Гладни, жедни и *на ивици нерава*, укућани су нападали једни друге; Сазнање да сте *на ивици развода* застрашујуће је, па немојте журити у одлуци; Вук и рис су *на ивици истребљења* и тај се тренд не поправља; У појединим тренуцима разговори су били тешки и мучни и *на ивици инцидента*.

Примери сведоче о томе да је у највећем броју случајева именован само доњи, негативан и димензионално неодређен простор. Само поједина стања, условно речено, позитивна, припадају простору 'горње површине': *издржљивост*, *егзистенција*, *преживљавање*, као и *нерви*, *живци*, *стрпљење*. И ове именице у споју с именицом *ивица* значењски су ближи *не*-стању него свом основном значењу. Даље, да је ирелевантна позиција ивице замишљеног издигнутог објекта локализације потврђује изостанак оријентационих месних придева (у овом значењу), нпр. *лева*, *десна*, *горња*, *доња* итд., као и акција промене позиције ивице: *померити*, *сузити*, *проширити*, али и глагола *прелазити*, *залазити* и сл. те структуре **у оквирима ивице*.

(2) Такмичење: елиминација, искључење, испадање, пораз, фаул.

(3) Мере – новац: банкрот, банкротство, исплативост, ликвидност, гашење, колапс, крах, пропаст, профитабилност, распад, рентабилност, рецесија, стечај; легалност, законитост, регуларност, кворум.

Чак је и Немачка *на ивици рецесије*; Мађари су *на ивици фаула* играли испред свог гола; Пружите људима истину зашто је данас ова фирма *на ивици стечаја* и *пропасти*. Скупштина ради на *ивици кворума*.

Именице из ове две групе обједињује значење кршења јасних, мерљивих, проверљивих правила у области спорта или економије и све имају негативну семантику (осим *профитабилност*, *рентабилност*, у овим примерима). Правни термини, с друге стране, пореклом су деадјективне именице (као и ови горепоменути с позитивном семантиком), при чему мотивни придев (*леīалан*, *законит*, *реīуларан*) не може да се разуме као градабилан (или јесте или није *леīалан* и сл.) и доследно има *не*-антоним. Специфичност ове групе примера јесте то што је дата синтагма удружива с глаголима имперфективног вида, што значи да трајање датог стања на 'преломној линији' може трајати дуже, да се може боравити на појасу између поларизованих поља [+] и [-] дуже време (*иīрати*, *радити*, *бити* итд.). У зависности од семантике глагола, дата синтагма биће у служби начинске или спацијалне одредбе.

3.2.2. Именица *праī* најмање је фреквентна у односу на претходне две, појављује се 6.325 пута, али је најфреквентнија у испитиваном значењу апстрактне граничности – 64 појављивања, у облику локатива с предлогом *на* или, ређе, у форми акузатива с предлогом *за*. О варијабилности појава смештених на 'уласку у затворен простор' и различитом степену издигнутости доње повр-

шине која дели спољашњост од унутрашњости сведочи велик број придева који се везују за именицу *праг* – *већи*, *висок*, *горњи*, *доњи*, *мали*, *мањи*, *минималан*, *најнижи*, *нижи*, *снижен*, *спуштен*. Осим придева с просторним значењем, забележени су и они којима се означава задатост, одређеност нивоа за реализацију какве појаве: *дозвољен*, *одређен*, *потребан*, *природан*, *старосни*, *уписни*. У складу с наведеним особинама које се приписују овом ентитету, очекивано је да се појаве акције *спуштати*, *подизати*, *померати*, али и *пређи*, *прескочити*, *прекорачити* и сл.

Семантичке скупине именица удруживих с именицим *праг* готово се поклапају с онима које су идентификоване с претходно анализираним именицама уз *границу* и *ивицу*. Разлика се огледа у концептуализацији појава које су на граничном појасу између спољашњости и унутрашњости. Због тога се даље даје подела према трима уоченим критеријумима и, с тим у вези, метафорама: (а) почетак какве појаве, (б) улазак, место ступања у какав догађај, (в) одмеравање степена какве особине, појаве, акције.

(а) ПОЧЕТАК ПРОЦЕСА ЈЕ МЕСТО УЛАСКА У НОВИ ПРОСТОР. Ова се метафора реализује у вези са следећим феноменима:

- период живота: живот, пензија, пубертет, пунолетство, старост, *х*-деценија; зрелост;
- међуљудски односи: договор, решење; освајање, рат, револуција.

Примери се могу интерпретирати на следећи начин: х до сада *није био* у том простору (= периоду) или х до сада *није постигао* тај резултат (позитиван или негативан) и на овом месту (= периоду) *почиње* други простор (= период, резултат).

Сви ови феномени, дакле, могу *почети*, као што се може у њих *ући*.

(б) СТУПАЊЕ У (ЗАСЛУЖЕНИ) ДОГАЂАЈ ЈЕ МЕСТО УЛАСКА У НОВИ ПРОСТОР:

- елиминација, пласман, победа, полуфинале, пораз, тријумф, финале.

Примери се могу интерпретирати на следећи начин: х је учинио нешто да би ушао у простор (= заслужени догађај), у којем даље наставља да чини нешто за коначну заслугу. *Пораз* означава једино стање које не припада овој интерпретацији. Ови феномени подразумевају акције: *доћи* + *до* (*елиминација*) или *ући* + *у* (*финале*) итд.

(в) СТУПАЊЕ У СУПРОТНО СТАЊЕ ЈЕ МЕСТО УЛАСКА С (ВАРИЈАБИЛНОМ) ВЕРТИКАЛНОМ ДИМЕНЗИЈОМ:

- бол, трпљење, достојанство, издржљивост, осетљивост, толеранција;
- штетност, знање, слух.

Примери се могу интерпретирати на следећи начин: х (иманентно) поседује нешто (= доживљај, својство) што још није прешло у други простор (= супротни доживљај), одвојен вишом или мањом преградом, у којем губи тај посесум. Варијабилност преграде (прага) огледа се у њеној димензији, што је исказано придевима са значењем димензије: *висок*, *низак*, *мали*, *велик* и сл. Посебно су формализовани спојеви који означавају исто мерљивост, потребу за квантитетом или квалитетом чега: *ūраī за уūис*, *ūраī за улазак у ūарламенū*, *ūраī за коалицију* и сл. Висина преграде (прага) у сразмерном је односу са способношћу х-а да поседује именовану појаву или особину: *низак* праг бола (= *мала* способност), *висок* праг толеранције (= *велика* способност). Унутрашњост у коју се ступа махом је позитиван простор, ређе неутралан, а најређе негативна зона у коју се улази, која почиње. Последња група примера не означава појаве које теже да се сместе у унутрашњост, него се и оне одмеравају према висини преграде, тј. степену способности х-а да поседује именовану појаву или особину (*бол*, *шūеūносū* и сл.).

4. Завршна разматрања. Граничност у секундарном значењу у српском језику може се исказати различитим лексичким јединицама и граматичким формама (уп. Пипер 2014). У раду су се испитивале семантичке и граматичке специфичности именица *ӣраница*, *ивица* и *ӣраӣ*, као једних од најрепрезентативнијих лексема с просторним значењем крајњег појаса. Анализирана су секундарна, апстрактна значења ових именица у спој с именицама такође апстрактне семантике, које су груписане према значењу. Утврђено је да се семантичке групе секундарних колоката мање-више поклапају што се тиче комбинаторике с полазним именицама, с тим што се то поклапање не односи и на значење. Најфреквентнија именица у корпусу Sr.Wac јесте *ӣраница*, затим четири пута мање – *ивица*, а најмање фреквентна је именица *ӣраӣ*. Ова је фреквенција донекле обрнуто пропорционална када су и питању испитивани спојеви – највише је именичко-именичких и придевско-именичких веза апстрактног значења регистровано с именицом *ӣраӣ* (64), затим с *ӣраницом* (46), потом с именицом *ивица* (44). Ова статистика, као и висок пресек заједничких колоката може да упућује на закључак да се диференцијалне значењске компоненте ових трију именица, најочигледније и заступљене у њиховом примарном значењу, у знатној мери губе, те да у секундарном значењу остаје само значење крајње мере каквог стања, феномена, особине.

Идентификоване су три заједничке семантичке скупине именица: људска стања, позитивна и негативна; међуљудски односи; ентитети подложни евалуацији, мерењу, такмичења. Разлике у значењу истих спојева (нпр. граница / ивица / праг *сӣрӣљења*) ипак постоје, јер се примарна семантика полазних именица одсликава и на апстрактна значења. Граница, као енантиосемична именица, подразумева да се стрпљење протеже хоризонтално до тачке с његовом супротношћу, при чему се у про-

цесу протезања смањује интензитет ове појаве, али и обрнута градабилност: стрпљење : мање стрпљење : мањемање стрпљење – *īраница* – нестрпљење. Другачији сценарио је с феноменом ивица, где су именовани феномени позиционирани на самом рубу издигнуте хоризонталне површине испод чега је неомеђен, непознат, негативан простор (*исшребљење*, *ūлач*, *развод*; *рецесија*, *сшечај*; *анорексија*, *деūресија*; *фаул*, *елиминација*). Позитивна стања као што је стрпљење, издржљивост, ликвидност и сл. позиционирана на ивици чега означавају крајњи степен постојања тога стања. На тај начин идентификоване су две метафоре: ЛОШЕ СТАЊЕ ЈЕ ПОНОР И ДОБРО СТАЊЕ ЈЕ ИЗДИГНУТА ПОВРШИНА, те, следствено томе – ВЕОМА МАЛИ ИНТЕНЗИТЕТ ЕМОЦИЈЕ/СТАЊА ЈЕСТЕ КРАЈЊА ЛИНИЈА ИЗДИГНУТЕ ПОВРШИНЕ. У корелацији с описаним сценаријем јесте и семантика именица и њихова творба. Наиме, већина секундарних колоката удруживих с именицом *īраница* пореклом су придевске именице, те им је способност растегљивости на хоризонту омогућена специфичношћу (појединих) придевских значења, тј. именовањем особине. *Ивица* већином привлачи глаголске именице јер сам сценарио танког граничног појаса у односу ‘горе : доле’ захтева акцију која ће се или десити или се неће десити (нпр. на ивици плача и *не*-плача). *Праīом* се пресликава сасвим другачија схема – граничник с варијабилним димензијама, при чему се оделитост односи на ‘споља : унутра’. Очекивано је да овладавање унутрашњим простором подразумева освајање жељеног, достигнутог циља. Утврђено је да унутрашњи простор јесте намеравани циљ, али да тај циљ не мора увек бити позитиван (*рāт*, *сукоб* и сл.), што је неочекивано јер је *ūраī* место уласка у познато, топло, сигурно место. Поставља се питање да ли су се семантичка обележја анализираних трију именица свела на базичну сему ‘гранична линија’ или се у случају именице *ūраī* фокусира вертикална димензија, а не доњи

део улаза у познат, позитиван простор. Даља истраживања требало би да утврде да ли је значење ове именице померено ка евентуално неправилној употреби.

Семантичка испитивања ове врсте омогућују увид у разумевање нематеријалних феномена, чиме се даје на значају бољем упознавању механизама когнитивних процеса и смештању испитиваних ентитета, појава, процеса у категорије познатог, просторног, чулима доступног окружења.

ЛИТЕРАТУРА

Боронин 2019: Александр Анатольевич Боронин (отв. ред.). „Лингвистическая лимология", *Сборник статей по материалам. Международной научной конференции*. Москва: Институт лингвистики и межкультурной коммуникации.

Гринев-Гриневич и др. 2018: Сергей Викторович Гринев-Гриневич, Э. А. Сорокина, Л. А. Чернышова „Лимологические исследования о слове *ГРАНИЦА* и о термине *ГРАНИЦА*", *Вестник Московского государственного областного университета*, Серия: Лингвистика (No. 6), 2018.

Драгићевић 2007: Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике.

Драгићевић 2024: Рајна Драгићевић, *Лексиколошка лингвокултурологија*, Нови Сад: Матица српска.

Крылов, Александер. Грань // *Этимологический онлайн-словарь русского языка*,

доступно на: https:// krylov.lexicography.online/г/грань (приступљено 13. 3. 2024).

Лејкоф–Џонсон 2014: Џорџ Лејкоф, Марк Џонсон. „О појмовној метафори", у: К. Расулић, Д. Кликовац

(ур.), А. Броћић (прев.), у: *Језик и сазнање. Хрестоматија из коīнитивне линīвистике*, Београд: Филолошки факултет, 2014, 273–307. [ориг. Lakoff, G, M. Johnson, *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*, New York: Basic Books, 1999].

Пипер 2014: Предраг Пипер, „Граматика границе", *Линīвистичка славистика: Студије и чланци*, Београд: Славистичко друштво Србије.

Радовановић 2009: Милорад Радовановић, *Увод у фази линīвистику*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића: Сремски Карловци – Нови Сад.

Расулић–Кликовац 2014: Катарина Расулић, Душка Кликовац. (ур.). *Језик и сазнање. Хрестоматија из коīнитивне семантике*, Београд: Филолошки факултет.

Ульрих–Троицкий 2019: Петер Ульрих, Сергей Троицкий, „Сложность «границ». Постановка проблемы, терминология и классификация", *Journal of Frontier Studies*, Европейский Университет Виадрина (No 4.2), 234–256.

Филмор 1982: Чарлс Филмор. „Семантика оквира", у: К. Расулић, Д. Кликовац (ур.), Д. Раичевић (прев.), [ориг.: Fillmore, Ch. "Frame semantics", in: *Linguistics in the Morning Calm*. Seoul: Hanshin Publishing Company, 1982, 111–137], *Језик и сазнање. Хрестоматија из коīнитивне линīвистике*, Београд: Филолошки факултет, 73–105.

Шипка 1998: Данко Шипка, *Основи лексикологије и сродних дисциплина*, Нови Сад: Матица српска.

*

Dražić 2018: Jasmina Dražić, „Prototipske odredbe kategorizovanja na primeru prideva *čist* i njegovih kontekstualnih sinonima", *Godišnjak Filozofskog fakulteta* 43/1, Novi Sad: Filozofski fakultet, 423–436.

Gerbran–Ševalije 2013: Alen Gerbran, Žan Ševalije, *Rečnik*

simbola, Novi Sad: Stylos.
Ivić 1995: Milka Ivić, „O odredbama kategorizovanja", *O zelenom konju*, Beograd: Biblioteka XX vek, 225–236.

ИЗВОРИ

РСЈ: Николић, Мирослав (ур.), *Речник срȋскоī језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.
Sketch Engine https://app.sketchengine.eu/ (Serbian Web (SrWac 1.1))

БИБЛИОГРАФСКА НАПОМЕНА

Прва два истраживања у књизи *Речи с марīине* нису до сада публикована, док осталих девет јесу, у домаћим или страним часописима. Следе пописане референце објављених радова, тј. информације о изворном наслову, публикацији у којој је рад објављен, издавачу, години издања и пагинацији. Редослед референци одговара редоследу поглавља у књизи (3–11), с насловом поглавља, означене бројем у загради. Сви првобитни радови у књизи су проширени, допуњени каснијим резултатима истраживања самог аутора или других истраживача о датој проблематици, измењени и технички приређени у складу с концепцијом књиге. Четири истраживања настала су првобитно у коауторству (једно с проф. др Јеленом Ајџановић, једно с др Иваном Лазић-Коњик, два с проф. др Зојом Карановић), што је наведено на крају библиографског чланка у облој загради. Посебна напомена односи се на истраживања под насловом у овој књизи „Именовање биља у Вуковом *Рјечнику*" и „Човек као одраз биљног света у Вуковом *Срӣском рјечнику*" који су настали у коауторству с проф. др Зојом Карановић, као првим аутором, на чију су молбу ови радови пренети у књигу без измена (минималне измене тичу се наслова, додавања наслова потпоглављима у истраживању и њихове нумерације).

(3) У почетку беше реч. Именовање биљака у Вуковом *Рјечнику* из 1852. године, *Гора љиљанова. Биљни свет у традиционалној култури Срба*, З. Карановић, Ј. Дражић (ур.), Београд: Народна библиотека „Светозар Марковић" – Удружење фолклориста Србије, 2016, 7–21. (у коауторству с проф. др Зојом Карановић).

(4) Појмовно-лингвистички модел 'богатство' и 'сиромаштво' у *Српским народним пословицама*, Ј. Дражић, И. Бјелаковић, Д. Средојевић (ур.), *Теме језикословне у србистици кроз дијахронију и синхронију*, [Зборник у част Љиљани Суботић], Нови Сад: Филозофски факултет, 2016, 231–243.

(5) Биљни свет у фразеологизмима у *Српском рјечнику* (1852) Вука Ст. Караџића, *Странствацци идеи по путиштата на хуманиристиката. Изследвания по фолклористика, културна антропология и славистика в чест на доц. д-р Катя Михайлова / Wandering Ideas on the Paths of Humanities. Studies in Folkloristics, Cultural Anthropology and Slavistics in Honour of Assoc. Prof. Dr Katya Mihaylova*, (eds. S. Stanoev, V. Baeva, V. Penchev, V. Toncheva, I. Kolarska), Sofia: Bulgarian Academy of Sciences, 2020, 348– 369. (у коауторству с проф. др Зојом Карановић, први аутор).

(6) Лексикографски поступак у Вуковом *Рјечнику*, И. Живанчевић Секеруш, Ж. Милановић (ур.), Десети међународни интернационални симпозијум *Сусрет култура*, Нови Сад: Филозофски факултет, 2019, 63–85.

(7) Стереотипи о брату и сестри у српском језику и култури: језичка скица за располућени концепт блискости, Радови с научног скупа „Брат и сестра у српском језику и култури", одржаног у Андрићграду, 10–12. маја 2024, Милош Ковачевић (ур. едиције) (у штампи).

(8) Метонимија типа предмет за радњу формализована инструменталом с предлогом *за*, *Наслеђе*: *часопис за књижевност, уметност и културу*, год. 21, бр. 57, Крагујевац: ФИЛУМ, 2024, 85–105.

(9) Sintaksičko-semantička analiza konstrukcije ZA+INFINITIV i njene pragmatičke implikacije, *Godišnjak Filozofskog fakulteta* XLI–1, Novi Sad: Filozofski fakultet, 2016, 21–31. (u koautorstvu s Jelenom Ajdžanović).

(10) Поетска функција војвођанске лексике у песмама Ђорђа Балашевића, *Говор Новоī Сада. Свеска 2: Морфосинтаксичке, лексичке и праīматичке особине.* [Лингвистичке свеске 9], Нови Сад: Филозофски факултет, 2011, 515–527 (у коауторству с Иваном Лазић Коњик).
(11) Семантика граничности у српском језику, [Зборник у част академицима Милки Ивић и Павлу Ивићу] (у штампи).

Jasmina Dražić

WORDS FROM THE MARGINS
Summary

The book *Words from the Margins* encompasses eleven studies thematically centered around vocabulary that, to a greater or lesser extent, is no longer actively used in contemporary Serbian. The impetus for such research stems primarily from the almost alarming state of the extremely poor vocabulary of younger generations, particularly elementary school students, who are expected to understand literary works included in the curriculum for primary education. This concern has been confirmed through surveys conducted in numerous schools across Serbia. The objectives of the research are both the professional lexical-semantic analysis of certain thematic groups of obsolete vocabulary and the motivation and encouragement for the revitalization of vocabulary on the periphery of the lexical system. This includes integrating such vocabulary into the passive mental lexicon of young people, connecting it with the material and spiritual culture of the Serbian people as an inseparable part of their identity. The approach to meaning analysis in these studies is based on componential and conceptual analysis, associative methods, prototype theory, as well as methods suitable for ethnolinguistic and linguocultural research.

In the first study, "Čardak ni na nebu ni na zemlji" – *Vocabulary at the Crossroads of Active and Passive Use*, after an introductory section outlining the extralinguistic and linguistic factors that influence the position of vocabulary moving away

from the core of the lexical system and becoming obsolete, several aspects are discussed. These include some of the described pathways in the process of word forgetting, as well as the contemporary phenomenon of the inward focus of (young) people, shaped by the digital world (digital dementia). The study proceeds to describe concepts associated with obsolete vocabulary and provide their terminological definitions.

The second part of the study addresses so-called semantic archaisms identified in textbooks for upper grades of elementary school. A semantic archaism is understood as the suppression of one meaning of a lexeme that remains vital in the active lexical inventory. It was observed that verbs predominate among such archaisms, particularly those denoting motion or actions involving movement (e.g., *krenuti (koga)* 'to set someone off,' *opraviti se* 'to get dressed up,' *namestiti se* 'to settle down,' etc.). This research did not aim to comprehensively analyze all excerpted lexemes from textbooks but instead sought to offer a model for approaching such words when analyzing their semantics in scholarly studies, pedagogical practice, and, potentially, lexicography.

The second study – "Čim mirišu nedra tvoja?" *Obsolete Names for Body Parts: Semantic and Pedagogical Aspects* focuses on the analysis of certain somatisms, names for body parts that are today mostly retained in terminological (anatomical) meanings, and less so in literary and conversational styles. Based on the results of a survey conducted in approximately ten schools across Serbia, with a sample of around 900 respondents, it was found that the comprehension of the meanings of the lexemes *bedra* (thighs), *nedra* (bosom), *prsa* (chest), and *pleća* (shoulders) was present in less than 30% of 7th and 8th-grade students, despite the presence of these words in textbooks for lower grades. The usage of these lexemes was examined in the Serbian Language Corpus (*SrpKor*) to evaluate their occurrences in literary works and other contemporary texts, thereby determining their frequency and relevance

in modern Serbian. The lexicographical aspect of the analysis reviews their dictionary entries, i.e., their recorded meanings from Vuk's Dictionary to the *Dictionary of the Serbian Language* by Matica Srpska, with a nod to their etymology in P. Skok's *Etymological Dictionary*, where their Proto-Slavic origins were confirmed. A particularly significant segment of the research concerns the semantic-derivational nests of the analyzed lexemes, as recorded in the *Semantic-Derivational Dictionary – Man: Body Parts, Vol. 1*. Based on the findings, guidelines for practicing the interpretation of their meanings were provided, along with a proposal for dictionary entries.

The third, ethnolinguistic and folkloristic study – "U đevojke crne oči kako maginja" *Naming of Plants in Vuk's Dictionary* explores the motivation for the naming of the floral lexical-semantic group in the second edition of Karadžić's *Serbian Dictionary* and seeks to identify the primary mechanisms behind the generation of their folk names. Starting from an anthropocentric theory, which posits that linguistic semanticization reflects human perception of the world, the study examines the symbolic meanings based on the "plant code." The work focuses on identifying the fundamental motivational bases that drive the naming of plants in human surroundings. The central hypothesis is that humans themselves, their sensory perceptions, familiar contexts – such as body parts, animal morphology, specific spatial surroundings, habitats, and known temporal markers – serve as crucial sources for projecting names onto less familiar plants. The sacred sphere also transfers its positive or negative qualifications as attributes in the naming of plants. The goal of the study was to identify the correlation between culture and language using this lexical group and to determine the place, role, and function of plants through their naming in human life and thought in the past.

The fourth study – "Krpež i trpež kuću drže" – *Wealth and Poverty in Serbian Folk Proverbs* examines the subject-matter aspects of proverbs within the conceptual model of *wealth*

and poverty in Karadžić's collection *Serbian Folk Proverbs and Other Sayings*. The study aims to identify the fundamental value judgments (axiologemes) of pre-modern humans regarding possession and lack thereof. On a logical-semiotic level, it observes the denotations used to convey the understanding of this model. The material, classified into separate segments of this conceptual framework, is also analyzed in terms of the overall integrity of the concept, particularly its ambivalence. The ultimate goal of the study is to identify the perception of wealth and poverty among the Serbian people in the cultural-historical context in which these proverbs were created.

The fifth chapter also uses Vuk Karadžić's *Serbian Dictionary* as its corpus. In this ethnolinguistic study, titled "Okitio se kao lipa u proljeće" – *Humans as Reflections of the Plant World in Vuk's Serbian Dictionary*, the research establishes the register of the floral lexical layer, the place, role, and function of plants in fixed multi-word expressions. These expressions, which illustrate the meanings of lexemes from this thematic group, represent linguistically shaped traces of an older way of life and belief systems. The meanings of plants in fixed lexical expressions – such as phraseological units and other formulaic forms – are delineated according to their secular or sacred roles, along with their other semantic, associative, and expressive meanings. This study also serves as a guide for how *The Dictionary*, one of the most important books in Serbian culture and language, can be read and understood in new ways.

The sixth chapter – "Subota, đačka bubota" – *Lexicographic Methodology in Vuk's Serbian Dictionary* elaborates on the fundamental principles of Vuk Karadžić's lexicographic approach in his *Dictionary*. Six typical models have been identified based on the type, meaning, structure, and origin of the processed lexeme, as well as its additional connotative, expressive, associative, and cultural elements.

The seventh study – "Susrete me, mila majko, jedan tihi jelenčac" – *Stereotypes of Brother and Sister* examines the role

and position of brothers (and sisters) in Serbian culture, focusing on their representation in the collective consciousness of the Serbian people. This is expressed through proverbs, representative epic folk songs, Vuk's *Dictionary*, and contemporary perceptions of close kin based on texts recorded in electronic databases and other established precedent texts. The aim of the research was to explore the extent to which stereotypical images of brothers and sisters influence modern perceptions, as well as to examine the completeness of the *BROTHER* concept, including its positive and negative connotations in Serbian culture.

The eighth chapter – "Kad sjednemo za stolove zlatne / ti navali šećer i rakiju" – *A Potential Grammatical Archaism* analyzes the construction *za* + instrumental *case*, where a noun in this case indicates an action through a hidden cognitive mechanism, specifically metonymy, *OBJECT FOR ACTION*. This structure has been classified in the literature as idiomatic and is restricted to specific nouns that serve as its constituents. Due to this limitation and the specific meanings of the preposition *za* within this structure, the entire model has a narrowed domain of use, making it a potential candidate for withdrawal from the active lexicon, except in conversational and occasionally literary-artistic styles. The study identifies thematic groups of nouns and examines the pragmatic potential of the entire construction, as well as the semantic diversity of the nominal constituent.

The ninth study – "Lepa je za izgubiti pamet" – *A New Non-Standard Form: From the Periphery to the Core of the System* aims to analyze the reversed perspective of peripheral lexicon and structures compared to previous approaches. It examines the penetration and expansion of the non-standard *za* + infinitive construction, focusing on the extralinguistic factors contributing to its spread in conversational language and its domains of use. Within the structural form created by the prepositional infinitive and the governing word, semantic

categories expressed through this construction are analyzed. Using componential analysis and collocational methods, the semantic features of the lexemes within these constructions are identified. Considering the nature of the prepositional infinitive, its semantic and structural equivalents are examined, along with possible discrepancies regarding the synonymy of these competing expressions.

The tenth study – "Stari laloški vals" – *The Old and Poetic in Đorđe Balašević's Songs* focuses on the lexical layer in Balašević's songs that reflects the vocabulary of the Vojvodina sub-dialect. Comparing songs centered around Vojvodina with those on other topics reveals an uneven representation of so-called Vojvodina-specific lexicon (as well as other linguistic features). This lexicon is more prevalent in songs about Vojvodina and less so in others. This observation suggests that Vojvodina lexicon, when prominently featured, serves a distinct stylistic purpose. Considering this, and following prior research on dialectal vocabulary, lexemes excerpted from Balašević's songs are classified thematically, by origin, and by the stylistic effects they achieve.

The eleventh study – "Poezija je melanholična do granica izdržljivosti" – *The Semantics of Marginality in the Serbian Language* partially extends beyond the framework of peripheral lexicon analysis. However, it is related to the conceptual positioning of such lexemes, often on the margins or boundaries where they are mentally situated. This research analyzes the semantics of the nouns *boundary* (*granica*), *edge* (*ivica*), and *threshold* (*prag*) in their secondary abstract meanings, focusing on their combinations with nouns and adjectives. The goal is to define the concept of MARGINALITY in Serbian, identifying conceptual metaphors based on primary spatial relations.

ИНДЕКС ИМЕНА

А

Агапкина, Татјана [Татьяна Агапкина] 115, 129
Ајдачић, Дејан 109, 166, 169, 170
Ајџановић, Јелена 208, 209, 211, 215, 219, 220, 265, 266
Алегре, Сара Мартин [Sara Martin Alegre] 200
Алексејевна, Јелена Кострубина [Елена Кострубина Алексеевна] 158, 170
Андрић, Иво 28, 36, 42
Аничић, Андријана 48
Антонић, Ивана 173, 185, 203, 221
Апресјан, Јуриј Дереникович [Юрий Дереникович Апресян] 81
Аркадјева, Татјана Григорјевна [Татьяна Григорьевна Аркадьева] 30, 46

Б

Бајбурин, Аљберт Кашвулович [Альберт Кашвуллович Байбурин] 123, 129, 243
Бајева, В. [V. Baeva] 266
Бајрамова, Луиза К. [Луиза К. Байрамова] 97, 102, 109
Бакић, Леа [Lea Bakić] 24, 47
Балашевић, Ђорђе 12, 223, 224–228, 232–237, 274
Бароњин, Александар Анатољевич [Александр Анатольевич Боронин] 245, 262
Барселона, Антонио [Antonio Barcelona] 177, 200
Бартмињски, Јежи [Jerzy Bartmiński] 96, 109, 163, 170, 171
Бахтин, Михаил [Mihail Bahtin] 117, 131
Бач, Барбара [Barbara Bacz] 184
Белај, Бранимир [Branimir Belaj] 174, 176, 200, 201

Беланов, Маја 240
Белић, Смиљана Ђорђевић- в. Ђорђевић-Белић, Смиљана
Бјелаковић, Исидора 266
Бјелетић, Марта 79, 80, 88, 109, 170
Брагински, И. С. [И. С. Брагинский] 110
Брала, Марија в. Брала-Вукановић, Марија
Брала-Вукановић, Марија [Marija Brala-Vukanović] 176, 201
Бркајлија Касаблија **77**
Броћић, Андријана 69, 263
Бугарић, Дарија Габрић- в. Габрић-Бугарић, Дарија
Бугарски, Ранко 223, 238

В

Васиљева, Марија Иванова [Мария Васильева Ивановна] 46
Васић, Вера 50, 70, 171
Вишњић, Филип 34, 37
Вјежбицка, Ана [Anna Wierzbicka] 49, 70, 73, 76, 88, 91
Владимирова, Светлана Семјенова [Светлана Семеновна Владимирова] 46
Влаховић, М. 130
Влаховић, С. 110
Војводић-Митровић, Весна 42
Војновић, Јелена 208, 211, 220, 221
Врчевић, Вук 85, 88
Вујовић, Марија 164, 165, 170
Вуковић, Гордана 169, 170
Вукојевић, Лука [Luka Vukojević] 216, 221
Вукомановић, Славко 73, 88, 112, 129, 135, 154

Г

Габрић-Бугарић, Дарија [Darija Gabrić-Bugarić] 205, 221
Галогажа, Слободан 130, 170
Геземан, Герхард [Gerhard Gezemann] 84, 89
Гербран, Ален [Alen Gerbran] 243, 263
Глишић, Милован 33, 35
Гортан-Премк, Даринка 50, 70, 160, 170, 171
Грињев-Грињевич, Сергеј Викторович [Сергей Викторович Гринев-Гриневич] 243, 246, 262
Грињевич, Сергеј Викторович Грињев- в. Грињев-Грињевич, Сергеј Викторович
Грицкат, Ирена 208, 209, 220
Грковић-Мејџор, Јасмина 109, 170, 220
Грмуша, Ловорка Груић в. Груић-Грмуша, Ловорка
Груић-Грмуша, Ловорка [Lovorka Grujić-Grmuša] 201
Гура, Александар 83, 84, 89, 121, 129

Д
Даничић, Ђуро 132, 204
Де Губернатис, Ангело [Angelo De Gubernatis] 131
Демјанков, Валериј Закијевич [Валерий Закиевич Демьянков] 16, 46
Дирвен, Рене [René Dirven] 177
Драгићевић, Радиша 224
Драгићевић, Рајна 16, 28, 49–51, 69, 74, 81, 89, 97, 107, 109, 158, 159, 165, 170, 177, 185, 203, 204, 215, 220, 245, 246, 248, 262
Драгићевић, Томо 87, 89
Дражић, Јасмина 13, 162, 170, 177, 203, 209, 220, 240, 263, 266
Дубровина, Сергеј [Сергей Дубровина] 83, 89

Ђ
Ђинђић, Марија 57
Ђокић, Љубиша 36
Ђорђевић-Белић, Смиљана 154
Ђурђевић, Мирјана 212, 216
Ђурић, Војислав 91, 131
Ђуркин, Веселина 30

Ж
Живанчевић Секеруш, Ивана 266
Жолковскиј, Александар Константинович [Александр Константинович Жолковский] 94, 110

И
Иванов, Вјачеслав [Вячеслав Иванов] 118, 119, 126, 129, 130
Ивић, Милка 22, 39, 40, 47, 75, 76, 89, 91, 203, 240, 242, 264, 267
Ивић, Павле 30, 89, 134, 135, 137, 138, 141, 143, 144, 154, 170, 267
Илић, Биљана Мишић в. Мишић Илић, Биљана

Ј
Јакобсон, Роман [Roman Jakobson] 24, 47
Јанда, Лаура [Laura Janda] 174, 176, 177, 178, 201
Јанковић, Даница 86, 89
Јанковић, Љубица 86, 89
Јевтић, Милан 22, 46
Јелић, Маријан 94, 95, 109
Јерковић, Јован 207, 208, 220
Јесењин, Сергеј Александрович [Сергей Александрович Есенин] 58, 59
Јовановић Симић, Јелена 95, 109
Јоксимовић, Људмила 89, 129
Јошић, Нађо 18, 46
Јукић, Иво [Ivo Jukić] 91

К

Калеско, Јељена [Елена Колосько] 79, 90
Карановић, Зоја 80, 85, 117, 130, 265, 266
Караџић, Вук Стефановић 9–11, 30, 37, 38, 54, 57, 59, 64, 71–73, 75, 77–85, 87–89, 94, 96, 98, 102–104, 108, 109, 111–118, 120–122, 124–130, 133–141, 143, 145, 146, 148, 149, 153–155, 159, 161, 163, 170, 266, 270–273
Караџић, Јегда 138
Караџић, Стеван [Стефан] 138
Кашић, Јован 72, 89, 111, 122, 130, 207, 220
Кевечеш, Золтан [Zoltán Köveczes] 176, 202
Кирло 243
Киш, Данило 19, 20, 47, 61
Клајн, Иван 38, 64, 84, 90, 180, 182, 203, 204, 206, 208, 221
Кленси, Стивен [Steven Clancy] 174, 201
Кликовац, Душка 21, 47, 48, 69, 74, 91, 176, 201–204, 215, 221, 240, 241, 262, 263
Ковачевић, Милош 26, 27, 46, 210, 220, 266
Коларска, И. [I. Kolarska] 266
Колесов 158
Колосова, Валерија [Валерия Колосова] 75, 90
Конкина 243
Константиновић, Радомир 133, 134, 154
Кончаревић, Ксенија 109, 158, 170
Коњик, Ивана Лазић- в. Лазић-Коњик, Ивана
Копечни, Франтишек [František Kopečný] 181, 201
Копитар, Јернеј 138, 144
Костић 159
Кравјец, Марек [Marek Krawiec] 163, 171
Крајишник, Весна 171
Крилов, Александар [Александер Крылов] 262
Кубрјакова, Елена Самојлова [Елена Самойловна (Самуиловна) Кубрякова] 16, 46
Куна, Херта [Herta Kuna] 207, 221, 222

Л

Лазаревић, Лаза 41, 43, 63
Лазић-Коњик, Ивана 94, 95, 109, 232, 238, 265, 267
Лалевић, Миодраг С. 105, 110, 121, 122, 130
Ланакер, Роналд [Ronald Langacker] 15, 175, 201
Лејкоф, Џорџ [George Lakoff] 15, 49, 69, 74, 91, 175–177, 201, 240, 241, 262

Лич [Leech] 93
Лопичић, Весна 203
Лузина, Лада Г. 16, 46
Луис, Мајкл [Lewis Michael] 37, 48
Лутин, Маргарет [Margaret Luthin] 22, 23, 48

Љ

Љубиша, Стјепан Митров 42

М

Младеновић, Александар 207, 220
Мајнборн, Клаудија [Claudia Maienborn] 48
Малетински, Јелеазар [Jeleazar Maletinski] 131
Малоха, Мирослава 83, 90
Манфред, Шпицер [Spitzer Manfred] 48
Маретић, Томо [Tomo Maretić] 208, 222
Маринковић, Ивана 28, 46, 53, 57, 69
Марковић, Радован Бели 30
Мартић, Грга [Grga Martić] 91
Маслова, Валентина Аврамовна [Валентина Авраамовна Маслова] 158, 171
Матавуљ, Симо 43
Матешић, Јосип [Josip Matešić] 114, 118, 131
Матовац, Дарко [Darko Matovac] 182, 184, 201
Мејџор, Јасмина Грковић-в. Грковић-Мејџор, Јасмина
Мекфарлен, Роберт [Robert Macfarlane] 22
Мелвингер, Јасна [Jasna Melvinger] 206, 208, 222
Мелетински 119
Милановић, Александар 59, 69
Милановић, Жељко 266
Милићевић, Милан 77, 85, 87, 90, 107
Милорадов, Дејан 70
Милошевић-Ђорђевић, Нада 130
Мирковић, Горица 46, 47, 55, 56, 69
Митровић, Весна Војводић-в. Војводић-Митровић, Весна
Михајлова, Катја [Катя Michajłowa] 163, 171, 266
Михајловић, Драгослав 224
Мишић Илић, Биљана 203
Мојел, Мелиса [Melissa Moyel] 200
Мршевић-Радовић, Драгана 51, 113, 115–117, 130

Н

Недељков, Љиљана 50, 70, 171
Недељковић, Миле 87, 90
Недић, Владан 89
Николић, Милка 30, 47, 70
Николић, Мирослав 204, 264

Нушић, Бранислав 34–36, 41–43

О

Обрадовић, Доситеј 207
Олујић, Гроздана 35

П

Павић, Милорад 58, 154
Панкрац, Јуриј Генрихович [Юрий Генрихович Панкрац] 16, 46
Пантелић, Никола 117, 130
Пантер, Клаус-Уве [Klaus-Uwe Panther] 177, 178, 201, 202
Пантић, Мирослав 96, 109, 113, 130, 140, 154
Пекић, Борислав 58
Пенда, Петар 171
Пенчев, В. [V. Penchev] 266
Пермјаков, Глеб [Gleb Permyakov] 94, 96, 110
Пермјакова, Татјана [Татяна Permyakova] 163, 171
Петлов 49
Петровић, Владислава 211, 220
Петровић, Драгољуб 70, 223, 238
Петровић, Петар 87, 90
Петровић, Петар Његош 208
Петровић, Р. 65
Петровић, Соња 103–106, 110
Пжибилска, Рената [Renata Przybylska] 176, 202
Пипер, Предраг 29, 30, 33, 45, 182, 183, 185, 202–204, 206, 208, 209, 221, 242, 260, 263
Пладевал, Елизабет [Elisabet Pladevall] 200
Плотњикова, Ана [Анна Плотникова] 134, 154
Подруговић, Тешан 42
Половина, Наташа 77, 90
Поповић, Јован Стерија 42
Поповић, Људмила 76, 90, 203, 221
Поповић, Миодраг 139, 154
Порингс, Ралф [Ralf Pörings] 177
Портнер, Пол [Paul Portner] 48
Потебња, Александар Афанасјевич [Александр Афанасьевич Потебня] 103, 123
Потоцки, J. 61
Премк, Даринка Гортан- в. Гортан-Премк, Даринка
Пустејовски, J. [J. Pustejovsky] 40

Р

Рабле, Франсоа [François Rabelais] 131
Раден, Гинтер [Günter Radden] 176, 177, 201, 202
Раденковић, Љубинко 50, 64, 69, 73, 75, 76, 84, 85, 90, 113, 124, 127, 129, 131, 169, 243

Радовановић, Милорад 16, 47, 203, 241, 263
Радовић, Драгана Мршевић-в. Мршевић-Радовић, Драгана
Радовић-Тешић, Милица 27, 47
Раичевић, Драгана 21, 47, 263
Рајић, Јован 207
Рајковић, Ђорђе 85, 90
Расулић, Катарина 21, 47, 48, 69, 176, 177, 202, 204, 240, 241, 262, 263
Рићановић 246
Ристић, Гордана 165, 171
Ристић, Стана 16, 47
Ружић, Владислава 208, 209, 220, 221

С

Сарокина, Ељвира Анатољевна [Эльвира Анатольевна Сорокина] 262
Секеруш, Ивана Живанчевић в. Живанчевић Секеруш, Ивана
Сикимић, Биљана 122, 123
Симић, Јелена Јовановић в. Јовановић Симић, Јелена
Симић, Милорад 232, 238
Скок, Петар [Petar Skok] 9, 60, 70, 71, 76, 80, 82, 91, 124, 126, 132, 162, 171, 181, 202
Софрић, Павле 77, 90, 116, 131
Средојевић, Дејан 266
Сремац, Стеван 224
Стаменковић, Душан 177, 203
Станковић, Бора 224
Станојев, С. [S. Stanoev] 266
Стевановић, Михаило 206, 208, 221
Степанов, Љ. 116
Стефановић, Марија 185, 204
Стојановић, Андреј 208, 221
Стокин, Маја 236, 238
Суботић, Љиљана 208, 221, 266
Сунајко, Катарина 70

Т

Талми, Леонард [Leonard Talmy] 15, 48
Танасић, Срето 203, 221
[redacted]
Тановић, Стеван 86, 91
Тасић, Милош 177, 202, 203
Толстој, Никита [Никита Толстой] 73, 74, 77, 87, 91, 103, 110, 112, 116, 122, 123, 126–128, 131, 134, 154
Толстој, Светлана [Светлана Толстая] 74, 91, 129
Томаш, Даница 46, 47, 55, 56, 69
Тончева, В. [V. Toncheva] 266
Топоров, Владимир 118, 119, 126, 129, 130
Тошовић, Бранко 203, 207, 208, 211, 220–222

Троицки, Сергеј [Сергей Троицкий] 245, 263
Тубеј, Сузања [Susagna Tubau] 200
Тунберг, Линда [Linda Thornburg] 178, 202

Ћ

Ћелић, Ивана 70, 233, 234, 236, 238
Ћопић, Бранко 43
Ћосић, Бранимир 63
Ћосић, Добрица 61
Ћупић, Драго 47

У

Уљрих, Петер [Ульрих, Петер] 245, 263
Усачова, Валерија Васиљевна [Валерия Васильевна Усачёва] 116, 119, 120, 121, 131
Ускоковић, Милутин 61
Утвић, Милош 185

Ф

Фалетар, Горан Танацковић в. Танацковић Фалетар, Горан
Федотова, Наталија Сергејевна [Наталья Сергеевна Федотова] 46
Филиповић, Миленко 116, 131, 134, 154
Филмор, Чарлс [Charles Fillmore] 15, 21, 47, 241, 263
Фоконије, Жил [Gilles Fauconnier] 15
Фон Хаусингер, Клаус [Klaus Von Hausinger] 48

Х

Хемингвеј, Ернест [Ernest Hemingway] 192
Херити, Питер [Piter Heriti] 208, 221
Хруљ, Станислав [Станислав Хруль] 162, 171
Хулпак, В. 41, 61

Ц

Цанкар, Иван 44
Црњански, Милош 65

Ч

Чајкановић, Веселин 76–82, 85, 86, 91, 114–121, 124–127, 131
Ченејац, Исидора 208, 221
Чернишова, Лариса Анатољевна [Лариса Анатольевна Чернышова] 262
Чехов, Антон Павлович [Антонъ Павловичъ Чеховъ] 34
Чутура, Илијана 30

Џ

Џонсон, Марк [Mark Johnson] 49, 69, 74, 175, 176, 241, 262

Ш

Шари, Татјана Германова [Татьяна Германовна Шарри] 46
Шарић, Љиљана 175, 176, 202, 203
Шарманов, Василиј Владимирович [Василий Владимирович Шарманов] 52, 69
Шаровић, Марија 125, 132
Шевалије, Жан [Žan Ševalije] 243, 263
Шипка, Данко 246, 263
Шипка, Милан 84, 90
Шкаљић, Абдулах [Abdulah Škaljić] 21, 22, 48, 76, 91
Шолохов, Михаил Александрович [Михаил Александрович Шолохов] 58, 59
Шпицер, Манфред [Manfred Spitzer] 24, 44
Штрбац, Гордана 51, 70
Шул [Shull] 176

О АУТОРУ

Јасмина Дражић (Чуруг, 1971) редовни је професор на Одсеку за српски језик и лингвистику Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. Предаје Лексичку семантику, Правописно-граматичку норму, Основе језичке културе и писмености (основне студије), Колокације у теорији и пракси (мастерске студије) и Колокације у лексичком систему српског језика (докторске студије). Учествовала је на неколико домаћих и међународних научних пројеката и конференција. Тренутно је руководилац пројекта *Школски речник заборављених речи српског језика* (Матица српска, од 2021. год.). Написала је три монографије, учествовала је и уређивању пет зборника, сарађивала је у изради два речника и објавила близу 100 радова из области лексикологије, наставе српског као страног језика, нормативистике, етнолингвистике и лингвокултурологије. Члан је тима за израду новога, допуњеног и прерађеног издања *Правописа српског језика* (Матица српска, 2022–).

Библиотека
ЗНАМЕН СРБИСТИКЕ
Одјељење за језик
Књига 21

Јасмина Дражић
РЕЧИ С МАРГИНЕ

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник
проф. др Милош Ковачевић

* * *

Издавач
АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ
Трг Николе Тесле, Андрићград
00387 58 620912; info@andricevinstitut.org

За издавача
Емир Кустурица, директор

Лектура и коректура
Желидраг Никчевић

Прелом текста
Жељка Башић Станков

Штампа
Белпак, Београд

Тираж
100 примерака

ISBN 978-99976-89-41-2

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

811.163.41'373
811.163.41'37

ДРАЖИЋ, Јасмина, 1971-
Речи с маргине / Јасмина Дражић. - Вишеград : Андрићев институт, 2025 (Београд : Белпак). - [285] стр. ; 20 cm. - (Библиотека Знамен србистике. Одјељење за језик ; књ. 21)

О аутору: стр. 285. - Тираж 100. - Стр. 265-267: Библиографска напомена. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 262-264. - Регистар. - Summary.

ISBN 978-99976-89-41-2

COBISS.RS-ID 143221249